માદૃક્પ્રપન્નપશુપાશવિમોક્ષણાય
મુક્તાય ભૂરિકરુણાય નમોઽલયાય ।
સ્વાંશેન સર્વતનુભૃન્મનસિ પ્રતીત-
પ્રત્યગ્દૃશે ભગવતે બૃહતે નમસ્તે ॥ ૧૭॥

આત્માત્મજાપ્તગૃહવિત્તજનેષુ સક્તૈ-
ર્દુષ્પ્રાપણાય ગુણસઙ્ગવિવર્જિતાય ।
મુક્તાત્મભિઃ સ્વહૃદયે પરિભાવિતાય
જ્ઞાનાત્મને ભગવતે નમ ઈશ્વરાય ॥ ૧૮॥

યં ધર્મકામાર્થવિમુક્તિકામા
ભજન્ત ઇષ્ટાં ગતિમાપ્નુવન્તિ ।
કિં ત્વાશિષો રાત્યપિ દેહમવ્યયં
કરોતુ મેઽદભ્રદયો વિમોક્ષણમ્ ॥ ૧૯॥

એકાન્તિનો યસ્ય ન કઞ્ચનાર્થં
વાઞ્છન્તિ યે વૈ ભગવત્પ્રપન્નાઃ ।
અત્યદ્ભુતં તચ્ચરિતં સુમઙ્ગલં
ગાયન્ત આનન્દસમુદ્રમગ્નાઃ ॥ ૨૦॥

તમક્ષરં બ્રહ્મ પરં પરેશ-
મવ્યક્તમાધ્યાત્મિકયોગગમ્યમ્ ।
અતીન્દ્રિયં સૂક્ષ્મમિવાતિદૂર-
મનન્તમાદ્યં પરિપૂર્ણમીડે ॥ ૨૧॥

યસ્ય બ્રહ્માદયો દેવા વેદા લોકાશ્ચરાચરાઃ ।
નામરૂપવિભેદેન ફલ્ગ્વ્યા ચ કલયા કૃતાઃ ॥ ૨૨॥

યથાર્ચિષોઽગ્નેઃ સવિતુર્ગભસ્તયો
નિર્યાન્તિ સંયાન્ત્યસકૃત્ સ્વરોચિષઃ ।
તથા યતોઽયં ગુણસંપ્રવાહો
બુદ્ધિર્મનઃ ખાનિ શરીરસર્ગાઃ ॥ ૨૩॥

સ વૈ ન દેવાસુરમર્ત્યતિર્યઙ્
ન સ્ત્રી ન ષણ્ઢો ન પુમાન્ ન જન્તુઃ ।

જેઓ કર્મસંન્યાસ કે કર્મસમર્પણ વડે આત્મતત્ત્વની ભાવના કરીને વેદશાસ્ત્રોથી પર થઈ જાય છે તેમના આત્માના રૂપમાં આપ પોતે જ પ્રકટ થઈ જાઓ છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧૬)

જેમ કોઈ દયાળુ મનુષ્ય જાળમાં ફસાયેલા પશુનું બંધન કાપી નાખે તેવી જ રીતે આપ મારા જેવા શરણાગતોને બંધનમાંથી મુક્ત કરો છો. આપ નિત્ય-મુક્ત છો, પરમ કરુણામય છો અને આપ ભક્તોનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રમાદ કરતા નથી. આપનાં ચરણોમાં મારા નમસ્કાર છે. સઘળાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં આપ પોતાના અંશથી અંતરાત્મારૂપે પ્રાપ્ત થતા રહો છો. આપ બધાં ઐશ્વર્યોથી પરિપૂર્ણ અને અનંત છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૧૭) જેઓ શરીર, પુત્ર, વડીલ, ઘર, સંપત્તિ અને સ્વજનોમાં આસક્ત છે તેમને આપની પ્રાપ્તિ થવી અત્યંત મુશ્કેલ છે, કારણ કે આપ પોતે ગુણોની આસક્તિ વિનાના છો. જીવન્મુક્ત મનુષ્યો પોતાના હૃદયમાં નિરંતર આપનું ચિંતન કરતા રહે છે. તેવા બધાં ઐશ્વર્યોથી પરિપૂર્ણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. (૧૮) ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની કામનાથી મનુષ્યો તેમની ભક્તિ કરીને પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લે છે. એટલું જ નહીં, તેઓ મનુષ્યોને બધા પ્રકારનું સુખ આપે છે અને પોતાના જેવું જ અવિનાશી પાર્ષદ શરીર પણ આપે છે. જેઓ અપાર દયાળુ છે એવા પ્રભુ મારો ઉદ્ધાર કરે. (૧૯) જેમના અનન્યપ્રેમી ભક્તો તેમના જ શરણે રહીને તેમની પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુની – મોક્ષ સુધ્ધાંની પણ કામના કરતા નથી, તેમની પરમદિવ્ય મંગલમય લીલાઓનું ગાનમાત્ર કરતા રહીને આનંદસાગરમાં ડૂબેલા રહે છે; (૨) જેઓ અવિનાશી, સર્વશક્તિમાન, અવ્યક્ત, ઇન્દ્રિયાતીત અને અતિસૂક્ષ્મ છે; જેઓ અત્યંત પાસે હોવા છતાં પણ ઘણા દૂર જણાય છે; જેઓ આધ્યાત્મિક યોગ એટલે કે જ્ઞાનયોગ અથવા ભક્તિયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ આદિપુરુષ, અનંત અને પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું. (૨૧)

જે પ્રમાણે અગ્નિમાંથી તેની જ્વાળાઓ નીકળે છે અને તેમાં જ લીન થાય છે, જેમ સૂર્યમાંથી કિરણો નીકળે છે અને તેમાં જ લીન થઈ જાય છે તે જ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ-પ્રપંચ અર્થાત્ ગુણોના પ્રવાહરૂપ બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને તમામ શરીરો તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમનામાં જ લીન થઈ જાય છે. તે ભગવાન નથી દેવ કે નથી અસુર, નથી મનુષ્ય કે પશુ-પક્ષી, નથી સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસક. તેઓ ગુણ, કર્મ, કાર્ય કે કારણ પણ

નાયં ગુણઃ કર્મ ન સન્ન ચાસન્
નિષેધશેષો જયતાદશેષઃ ॥ ૨૪॥

જિજીવિષે નાહમિહામુયા કિ-
મન્તર્બહિશ્ચાવૃતયેભયોન્યા ।
ઈચ્છામિ કાલેન ન યસ્ય વિપ્લવ-
સ્તસ્યાત્મલોકાવરણસ્ય મોક્ષમ્ ॥ ૨૫॥

સોઽહં વિશ્વસૃજં વિશ્વમવિશ્વં વિશ્વવેદસમ્ ।
વિશ્વાત્માનમજં બ્રહ્મ પ્રણતોઽસ્મિ પરં પદમ્ ॥ ૨૬॥

યોગરન્ધિતકર્માણો હૃદિ યોગવિભાવિતે ।
યોગિનો યં પ્રપશ્યન્તિ યોગેશં તં નતોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૨૭॥

નમો નમસ્તુભ્યમસહ્યવેગ-
શક્તિત્રયાયાખિલધીગુણાય ।
પ્રપન્નપાલાય દુરન્તશક્તયે
કદિન્દ્રિયાણામનવાપ્યવર્ત્મને ॥ ૨૮॥

નાયં વેદ સ્વમાત્માનં યચ્છક્ત્યાહંધિયા હતમ્ ।
તં દુરત્યયમાહાત્મ્યં ભગવન્તમિતોઽસ્મ્યહમ્[1] ॥ ૨૯॥

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં ગજેન્દ્રમુપવર્ણિતનિર્વિશેષં
બ્રહ્માદયો વિવિધલિઙ્ગભિદાભિમાનાઃ ।
નૈતે યદોપસસૃપુર્નિખિલાત્મકત્વાત્
તત્રાખિલામરમયો હરિરાવિરાસીત્ ॥ ૩૦॥

તં તદ્વદાર્ત્તમુપલભ્ય જગન્નિવાસઃ
સ્તોત્રં નિશમ્ય દિવિજૈઃ સહ સંસ્તુવદ્ભિઃ ।
છન્દોમયેન ગરુડેન સમુહ્યમાન-
શ્ચક્રાયુધોઽભ્યગમદાશુ યતો ગજેન્દ્રઃ ॥ ૩૧॥

નથી. પરંતુ આ બધાંનો નિષેધ થઈ જતાં જે કંઈ શેષ રહે છે તે જ તેમનું સ્વરૂપ છે તથા તેઓ જ સર્વ કાંઈ છે. તે જ પરમાત્મા મારો ઉદ્ધાર કરે. (૨૨-૨૪) હું હાથીની આ યોનિમાં જીવવા ઈચ્છતો નથી, કારણ કે અંદર-બહાર બધી બાજુએ અજ્ઞાનના આવરણથી તે ઢંકાયેલી છે, તેને હયાત રાખીને શું કરવાનું છે? આત્માના પ્રકાશને ઢાંકી દેનારું જે અજ્ઞાન છે તેનાથી હું મુક્તિ ચાહું છું, કારણ કે આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો નાશ કરવા કાળ પણ સમર્થ નથી. (૨૫) તેથી, હું તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના શરણે થયો છું, કે જેઓ વિશ્વરહિત હોવા છતાં પણ સંસારના રચનારા અને વિશ્વસ્વરૂપ છે; અને સાથોસાથ જ જેઓ વિશ્વના અંતરાત્મારૂપે વિશ્વરૂપી સામગ્રીથી ક્રીડા પણ કરતા રહે છે – તે અજન્મા, પરમપદસ્વરૂપ બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૬) યોગીજનો યોગ વડે કર્મ, કર્મવાસના અને કર્મફળને બાળી નાખીને પોતાના યોગશુદ્ધ હૃદયમાં જે યોગેશ્વર ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે પ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૭) હે પ્રભુ! આપની સત્ત્વ, રજ અને તમ – એ ત્રણ શક્તિઓના રાગ વગેરેના વેગ અસહ્ય છે. સઘળી ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયોના રૂપમાં પણ આપ જ પ્રતીત થાઓ છો; તેથી જેમની ઇન્દ્રિયો વશમાં નથી તે લોકો તો આપની પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ પામી શકતા નથી. આપની શક્તિ અનંત છે. આપ શરણાગતવત્સલ છો. આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. (૨૮) આપની જ માયા-અહંભાવથી આત્મ-સ્વરૂપ ઢંકાયેલું છે, તેવો આ જીવ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી શકતો નથી. આપનો મહિમા અપાર છે. તે સર્વશક્તિમાન અને માધુર્યના ભંડાર ભગવાનના શરણમાં હું છું. (૨૯)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) આ પ્રમાણે ગજેન્દ્રે કોઈ ભેદભાવ વિના, નિર્વિશેષરૂપે ભગવાનની સ્તુતિ કરી હતી, તેથી વિભિન્ન નામ-રૂપોને પોતાનું સ્વરૂપ માનનારા બ્રહ્મા વગેરે દેવો તેને બચાવવા માટે આવ્યા નહીં; ત્યારે પોતે સર્વાત્મા હોવાને કારણે સર્વદેવસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીહરિ પોતે જ (ત્યાં) પ્રગટ થયા. (૩૦) વિશ્વના એકમાત્ર આધાર ભગવાને જોયું કે ગજેન્દ્ર અત્યંત દુઃખી થઈ રહ્યો છે. તેથી તેની સ્તુતિ સાંભળીને ચક્રધારી ભગવાન વેદમય ગરુડજી પર સવાર થઈને અત્યંત વેગપૂર્વક ત્યાં જવા ચાલી નીકળ્યા, કે જ્યાં ગજેન્દ્ર ભારે સંકટમાં ફસાયો હતો. તેમની સાથે સ્તુતિ કરતા કરતા દેવો પણ આવ્યા. (૩૧)

૧. પ્રા. પા. – ૦વન્તં નતોઽસ્મ્યહમ્ ।

સોઽન્તઃસરસ્યુરુબલેન ગૃહીત આર્તો
દૃષ્ટ્વા ગરુત્મતિ હરિં ખ ઉપાત્તચક્રમ્ ।
ઉત્ક્ષિપ્ય સામ્બુજકરં ગિરમાહ કૃચ્છ્રા-
ન્નારાયણાખિલગુરો ભગવન્ નમસ્તે ॥ ૩૨॥

તે સરોવરમાં બળવાન ગ્રાહે તે ગજેન્દ્રને પકડી રાખ્યો હતો અને તેથી તે અત્યંત વ્યાકુળ થઈ રહ્યો હતો. જ્યારે તેણે ગરુડજી પર સવાર થઈને હાથમાં ચક્ર ધારણ કરેલા ભગવાન શ્રીહરિને આકાશમાં જોયા ત્યારે તેણે પોતાની સૂંઢમાં કમળનું એક સુંદર ફૂલ લઈને તેને ઊંચું કર્યું અને તે ઘણા દુઃખ સાથે બોલ્યો – "હે નારાયણ! હે જગદ્ગુરુ! હે ભગવન્! આપને નમસ્કાર છે." (૩૨) જ્યારે ભગવાને જોયું કે ગજેન્દ્ર અત્યંત દુઃખી થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેઓ એકાએક જ ગરુડજી પરથી ઊતરી ગયા અને દયા કરીને ગજેન્દ્રની સાથે જ ગ્રાહને પણ અત્યંત ઝડપથી સરોવરમાંથી બહાર ખેંચી લાવ્યા. પછી બધા દેવોના જોતાં જ ભગવાન શ્રીહરિએ ચક્રથી ગ્રાહનું મોઢું ચીરી નાખ્યું અને ગજેન્દ્રને મુક્ત કરી દીધો. (૩૩)

તં વીક્ષ્ય પીડિતમજઃ સહસાઽવતીર્ય
સગ્રાહમાશુ સરસઃ કૃપયોજ્જહાર ।
ગ્રાહાદ્વિપાટિતમુખાદરિણા ગજેન્દ્રં
સંપશ્યતાં હરિરમૂમુચદુસ્રિયાણામ્[1] ॥ ૩૩॥

==★==

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે ગજેન્દ્રમોક્ષણે[2] તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૩॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત ગજેન્દ્રમોક્ષમાંનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

==★==

ચોથો અધ્યાય

ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહનું પૂર્વચરિત્ર અને તેમનો ઉદ્ધાર

શ્રીશુક ઉવાચ

તદા દેવર્ષિગન્ધર્વા બ્રહ્મેશાનપુરોગમાઃ ।
મુમુચુઃ કુસુમાસારં શંસન્તઃ કર્મ તદ્ધરેઃ ॥ ૧॥

નેદુર્દુન્દુભયો દિવ્યા ગન્ધર્વા નનૃતુર્જગુઃ ।
ઋષયશ્ચારણાઃ સિદ્ધાસ્તુષ્ટુવુઃ પુરુષોત્તમમ્ ॥ ૨॥

યોઽસૌ ગ્રાહઃ સ વૈ સદ્યઃ પરમાશ્ચર્યરૂપધૃક્ ।
મુક્તો દેવલશાપેન હૂહૂર્ગન્ધર્વસત્તમઃ ॥ ૩॥

પ્રણમ્ય શિરસાઽધીશમુત્તમશ્લોકમવ્યયમ્ ।
અગાયત યશોધામ કીર્તન્યગુણસત્કથમ્ ॥ ૪॥

સોઽનુકમ્પિત ઈશેન પરિક્રમ્ય પ્રણમ્ય તમ્ ।
લોકસ્ય પશ્યતો લોકં સ્વમગાન્મુક્તકિલ્બિષઃ ॥ ૫॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) તે સમયે બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વો ભગવાન શ્રીહરિના આ કાર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા; (૧) સ્વર્ગમાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં, ગંધર્વો ગાવા-નાચવા લાગ્યા તથા ઋષિઓ, ચારણો અને સિદ્ધો ભગવાન શ્રીપુરુષોત્તમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨) આ તરફ, તે ગ્રાહ તરત જ પરમ આશ્ચર્યમય દિવ્ય રૂપધારી બની ગયો. આ ગ્રાહ આ પહેલાં હૂહૂ નામનો એક શ્રેષ્ઠ ગંધર્વ હતો. દેવલઋષિના શાપથી તેને આ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. અત્યારે તે ભગવાનની કૃપાથી મુક્ત થઈ ગયો. (૩) તેણે સર્વેશ્વર ભગવાનનાં ચરણોમાં માથું મૂકીને પ્રણામ કર્યા, ત્યારપછી તે ભગવાનના સુયશનું ગાન કરવા લાગ્યો. વાસ્તવમાં અવિનાશી ભગવાન જ સર્વશ્રેષ્ઠ કીર્તિસંપન્ન છે અને તેમના ગુણ તથા તેમની મનોહર લીલાઓ ગાવા-યોગ્ય છે. (૪) ભગવાનના કૃપાસભર સ્પર્શથી તે ગ્રાહનાં બધાં પાપો અને દુઃખો નાશ પામ્યાં. તેણે ભગવાનની પરિક્રમા કરીને તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને સૌના જોતાં જ પોતાના લોક ભણી પ્રયાણ કર્યું. (૫)

૧. પ્રા. પા. – ૦દિન્દ્રિયાણામ્ । ૨. પ્રા. પા. – ૦ક્ષણં નામ ।

ગજેન્દ્રો ભગવત્સ્પર્શાદ્વિમુક્તોઽજ્ઞાનબન્ધનાત્ ।
પ્રાપ્તો ભગવતો રૂપં પીતવાસાશ્ચતુર્ભુજઃ ॥ ૬॥

સ વૈ પૂર્વમભૂદ્ રાજા પાણ્ડ્યો દ્રવિડસત્તમઃ ।
ઇન્દ્રદ્યુમ્ન ઇતિ ખ્યાતો વિષ્ણુવ્રતપરાયણઃ ॥ ૭॥

સ એકદાઽઽરાધનકાલ આત્મવાન્
ગૃહીતમૌનવ્રત ઈશ્વરં હરિમ્ ।
જટાધરસ્તાપસ આપ્લુતોઽચ્યુતં[1]
સમર્ચયામાસ કુલાચલાશ્રમઃ ॥ ૮॥

યદૃચ્છયા તત્ર મહાયશા મુનિઃ
સમાગમચ્છિષ્યગણૈઃ પરિશ્રિતઃ ।
તં વીક્ષ્ય તૂષ્ણીમકૃતાર્હણાદિકં
રહસ્યુપાસીનમૃષિશ્ચુકોપ હ ॥ ૯॥

તસ્મા ઇમં શાપમદાદસાધુ-
રયં દુરાત્માઽકૃતબુદ્ધિરદ્ય ।
વિપ્રાવમન્તા વિશતાં તમોઽન્ધં[2]
યથા ગજઃ સ્તબ્ધમતિઃ સ એવ ॥ ૧૦॥

ગજેન્દ્ર પણ ભગવાનનો સ્પર્શ થતાં જ અજ્ઞાનના બંધનમાંથી છૂટી ગયો. તેને ભગવાનનું જ રૂપ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તે પીતાંબરધારી અને ચતુર્ભુજ બની ગયો. (૬) આ ગજેન્દ્ર પૂર્વજન્મમાં દ્રવિડ દેશનો પાંડ્યવંશીય રાજા હતો. તેનું નામ હતું ઇન્દ્રદ્યુમ્ન. તે વિખ્યાત વિષ્ણુવ્રતપરાયણ (ભગવાનનો ઉપાસક) હતો. (૭) એક સમયે તે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને મલય પર્વત પર રહેતો હતો. તેણે જટા વધારીને તપસ્વીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. એક દિવસ સ્નાન કર્યા પછી પૂજાના સમયે મનને એકાગ્ર કરીને તથા મૌનવ્રત ગ્રહણ કરીને તે સર્વશક્તિમાન ભગવાનની આરાધના કરી રહ્યો હતો. (૮) તે સમયે નસીબજોગે પરમ યશસ્વી અગસ્ત્ય મુનિ પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ત્યાં પધાર્યા. તેમણે જોયું કે પ્રજાપાલન, ગૃહસ્થ-યોગ્ય અતિથિસેવા વગેરે ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને તપસ્વીઓની જેમ એકાંતમાં બેસીને આ ઉપાસના કરી રહ્યો છે, તેથી તે ઋષિ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયા. (૯) તેમણે (રાજા ઇન્દ્રદ્યુમ્નને) શાપ આપ્યો – "આ રાજાએ ગુરુજનો પાસેથી બોધ ગ્રહણ કર્યો નથી અને અભિમાનને લીધે પરોપકારમાંથી નિવૃત્ત થઈને દુરાત્મા બની ગયો છે. બ્રાહ્મણોની અવમાનના કરનારો આ હાથી જેવો જડબુદ્ધિ છે, તો આને તે જ ઘોર અજ્ઞાનમયી હાથીની યોનિ પ્રાપ્ત થાય." (૧૦)

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં શપ્ત્વા ગતોઽગસ્ત્યો ભગવાન્નૃપ સાનુગઃ ।
ઇન્દ્રદ્યુમ્નોઽપિ રાજર્ષિર્દિષ્ટં[3] તદુપધારયન્ ॥ ૧૧॥

આપન્નઃ કૌઞ્જરીં યોનિમાત્મસ્મૃતિવિનાશિનીમ્ ।
હર્યર્ચનાનુભાવેન[4] યદ્ગજત્વેઽપ્યનુસ્મૃતિઃ ॥ ૧૨॥

એવં વિમોક્ષ્ય ગજયૂથપમબ્જનાભ-
સ્તેનાપિ પાર્ષદગતિં[5] ગમિતેન યુક્તઃ ।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! શાપ તેમ જ વરદાન આપવામાં સમર્થ અગસ્ત્ય મુનિ આ પ્રમાણે શાપ આપીને પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રાજર્ષિ ઇન્દ્રદ્યુમ્ને 'આ મારું પ્રારબ્ધ હશે' એમ સમજીને સંતોષ માન્યો. (૧૧) ત્યારબાદ તેને આત્માનું વિસ્મરણ કરાવી દેનારી હાથીની યોનિ મળી. પણ ભગવાનની આરાધનાનો પ્રભાવ એવો છે કે તેને હાથી થવા છતાં પણ ભગવાનનું સ્મરણ થઈ જ આવ્યું. (૧૨) ભગવાન શ્રીહરિએ આ પ્રમાણે ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કરીને તેને પોતાનો પાર્ષદ બનાવી લીધો. ગંધર્વો, સિદ્ધો, દેવો વગેરેએ

૧. પ્રા. પા. – ૦ત્તો હરિં । ૨. પ્રા. પા. – તમિસ્રં । ૩. પ્રા. પા. – ૦દિષ્ટ્યા । ૪. પ્રાચીન પ્રતમાં 'હર્યર્ચનાનુભાવેન...' એ ઉત્તરાર્ધ નથી. ૫. પ્રા. પા. – પારિષદતાં ગમિ૦ ।

ગન્ધર્વસિદ્ધવિબુધૈરુપગીયમાન-
કર્માદ્ભુતં સ્વભવનં ગરુડાસનોઽગાત્ ॥ ૧૩॥

એતન્મહારાજ તવેરિતો મયા
કૃષ્ણાનુભાવો ગજરાજમોક્ષણમ્ ।
સ્વર્ગ્યં યશસ્યં કલિકલ્મષાપહં
દુઃસ્વપ્નનાશં કુરુવર્ય શૃણ્વતામ્ ॥ ૧૪॥

યથાનુકીર્તયન્ત્યેતચ્છ્રેયસ્કામા દ્વિજાતયઃ ।
શુચયઃ પ્રાતરુત્થાય દુઃસ્વપ્નાદ્યુપશાન્તયે ॥ ૧૫॥

ઇદમાહ હરિઃ પ્રીતો ગજેન્દ્રં કુરુસત્તમ ।
શૃણ્વતાં સર્વભૂતાનાં સર્વભૂતમયો વિભુઃ ॥ ૧૬॥

શ્રીભગવાનુવાચ

યે માં ત્વાં ચ સરશ્ચેદં ગિરિકન્દરકાનનમ્ ।
વેત્રકીચકવેણૂનાં ગુલ્માનિ સુરપાદપાન્ ॥ ૧૭॥

શૃઙ્ગાણીમાનિ ધિષ્ણ્યાનિ બ્રહ્મણો મે શિવસ્ય ચ ।
ક્ષીરોદં મે પ્રિયં ધામ શ્વેતદ્વીપં ચ ભાસ્વરમ્ ॥ ૧૮॥

શ્રીવત્સં કૌસ્તુભં માલાં ગદાં કૌમોદકીં મમ ।
સુદર્શનં પાઞ્ચજન્યં સુપર્ણં પતગેશ્વરમ્ ॥ ૧૯॥

શેષં ચ મત્કલાં સૂક્ષ્માં શ્રિયં દેવીં મદાશ્રયામ્ ।
બ્રહ્માણં નારદમૃષિં ભવં પ્રહ્લાદમેવ ચ ॥ ૨૦॥

મત્સ્યકૂર્મવરાહાદ્યૈરવતારૈઃ કૃતાનિ મે ।
કર્માણ્યનન્તપુણ્યાનિ સૂર્યં સોમં હુતાશનમ્ ॥ ૨૧॥

પ્રણવં સત્યમવ્યક્તં ગોવિપ્રાન્ ધર્મમવ્યયમ્ ।
દાક્ષાયણીર્ધર્મપત્નીઃ સોમકશ્યપયોરપિ ॥ ૨૨॥

ભગવાનની આ લીલાનું ગાન કર્યું. ભગવાન પાર્ષદરૂપ ગજેન્દ્રને સાથે લઈને ગરુડ પર સવાર થઈને પોતાના અલૌકિક ધામમાં સિધાવી ગયા. (૧૩) હે કુરુવંશશિરોમણિ! મેં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા અને ગજેન્દ્રમોક્ષની કથા તમને કહી સંભળાવ્યાં. આ પ્રસંગ તેના સાંભળનારાઓના કળિસહજ મળને તથા દુઃસ્વપ્નને દૂર કરનારો તેમ જ યશ, ઉન્નતિ અને સ્વર્ગ આપનારો છે. (૧૪) તેથી જ કલ્યાણવાંછુ બ્રાહ્મણો દુઃસ્વપ્ન વગેરેનું શમન કરવા માટે સવારે જાગતાં જ પવિત્ર થઈને આનો પાઠ કરે છે. (૧૫) હે કુરુશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત! ગજેન્દ્રની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા સર્વવ્યાપક અને સર્વભૂતસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીહરિએ તેને બધા લોકોની સામે જ આ વાત કહી હતી. (૧૬)

શ્રીભગવાને કહ્યું (હતું) – જે લોકો રાત્રિના પાછલા પહોરમાં ઊઠીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહપૂર્વક એકાગ્રચિત્તે મારું, તારું તથા આ સરોવર,' પર્વત અને ગુફા,' વન, નેતર, કીચક અને વાંસની ઝાડીઓ,' અહીંનાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો,' મારું, બ્રહ્માજીનું અને શિવજીનું - ત્રણે નિવાસસ્થાનો, મારા પ્રિય ધામ ક્ષીરસાગર, પ્રકાશમય શ્વેતદ્વીપ, શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભમણિ, વનમાળા, મારી કૌમોદકી ગદા, સુદર્શન ચક્ર, પાંચજન્ય શંખ, પક્ષીરાજ ગરુડ, મારી સૂક્ષ્મ કલાસ્વરૂપ શેષજી, મારા આશ્રયે રહેતાં લક્ષ્મીદેવી, બ્રહ્માજી, દેવર્ષિ નારદ, શંકરજી તથા ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ, મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ વગેરે અવતારોમાં કરેલાં મારાં અનંત પુણ્યમય ચરિત્રો, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, ૐકાર, સત્ય, મૂળ-પ્રકૃતિ, ગાય, બ્રાહ્મણ, અવિનાશી સનાતન ધર્મ, સોમ, કશ્યપ અને ધર્મની પત્નીઓ – દક્ષકન્યાઓ, ગંગા, સરસ્વતી, અલકનંદા, યમુના, ઐરાવત હાથી, ભક્તશિરોમણિ ધ્રુવ, સાત બ્રહ્મર્ષિ અને પવિત્ર કીર્તિ મહાપુરુષો (નળ, યુધિષ્ઠિર, જનક વગેરે)નું સ્મરણ

ગઙ્ગાં સરસ્વતીં નન્દાં કાલિન્દીં સિતવારણમ્ ।
ધ્રુવં બ્રહ્મઋષીન્ સપ્ત પુણ્યશ્લોકાંશ્ચ માનવાન્ ॥ ૨૩॥

ઉત્થાયાપરરાત્રાન્તે પ્રયતાઃ[1] સુસમાહિતાઃ ।
સ્મરન્તિ મમ રૂપાણિ મુચ્યન્તે હ્યેનસોઽખિલાત્ ॥ ૨૪॥

યે માં સ્તુવન્ત્યનેનાઙ્ગ પ્રતિબુધ્ય નિશાત્યયે ।
તેષાં પ્રાણાત્યયે ચાહં દદામિ વિમલાં મતિમ્ ॥ ૨૫॥

કરે છે તેઓ સમસ્ત પાપોમાંથી છૂટી જાય છે; કારણ કે આ તમામે-તમામ મારાં જ રૂપ છે. (૧૭-૨૪) હે પ્રિય ગજેન્દ્ર! જે લોકો બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં જાગીને તમે કરેલી સ્તુતિથી મારું સ્તવન કરશે તેમને હું તેમના મૃત્યુકાળે નિર્મળ બુદ્ધિ આપીશ. (૨૫)

શ્રીશુક ઉવાચ[2]

ઇત્યાદિશ્ય હૃષીકેશઃ પ્રધ્માય જલજોત્તમમ્ ।
હર્ષયન્ વિબુધાનીકમારુરોહ ખગાધિપમ્ ॥ ૨૬॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન હૃષીકેશે દેવતાઓનું અભિનંદન કરતા રહીને પોતાનો શ્રેષ્ઠ શંખ વગાડ્યો અને ગરુડજી પર આરૂઢ થઈ ગયા. (૨૬)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે
ગજેન્દ્રમોક્ષણં[3] નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ૪॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત ગજેન્દ્રમોક્ષ નામનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

પાંચમો અધ્યાય

દેવોનું બ્રહ્માજી પાસે જવું અને બ્રહ્માજીએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ

શ્રીશુક ઉવાચ

રાજન્નુદિતમેતત્[4] તે હરેઃ કર્માઘનાશનમ્ ।
ગજેન્દ્રમોક્ષણં પુણ્યં રૈવતં ત્વન્તરં શૃણુ ॥ ૧॥

પઞ્ચમો રૈવતો નામ મનુસ્તામસસોદરઃ[5] ।
બલિવિન્ધ્યાદયસ્તસ્ય સુતા અર્જુનપૂર્વકાઃ ॥ ૨॥

વિભુરિન્દ્રઃ સુરગણા રાજન્ ભૂતરયાદયઃ ।
હિરણ્યરોમા વેદશિરા ઊર્ધ્વબાહ્વાદયો દ્વિજાઃ ॥ ૩॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! ભગવાને કરેલી ગજેન્દ્રમોક્ષની આ પવિત્ર લીલા સઘળાં પાપકર્મોનો નાશ કરનારી છે. એ મેં તમને કહી સંભળાવી. હવે તમે રૈવત મન્વંતરની કથા સાંભળો. (૧) પાંચમા મનુનું નામ હતું રૈવત. તેઓ ચોથા મનુ તામસના સગા ભાઈ હતા. તેમના અર્જુન, બલિ, વિન્ધ્ય વગેરે ઘણા પુત્રો હતા. (૨) તે મન્વંતરમાં ઇન્દ્રનું નામ વિભુ હતું અને ભૂતરય વગેરે દેવોનો મુખ્ય સમુદાય હતો. હે રાજન્! તે સમયે હિરણ્યરોમા, વેદશિરા, ઊર્ધ્વબાહુ વગેરે સપ્તર્ષિઓ હતા. (૩)

૧. પ્રા. પા. – પ્રણતાઃ । ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં 'શ્રીશુક ઉવાચ' નથી. ૩. પ્રા. પા. – મન્વન્તરાનુવર્ણને ગજેન્દ્રમોક્ષોપાખ્યાને ચતુ૰ । ૪. પ્રા. પા. – રાજંશ્ચરિતમેતત્તે । ૫. પ્રા. પા. – ૦સપૂર્વકઃ ।

પત્ની વિકુણ્ઠા શુભ્રસ્ય વૈકુણ્ઠૈઃ સુરસત્તમૈઃ ।
તયોઃ સ્વકલયા જજ્ઞે વૈકુણ્ઠો ભગવાન્ સ્વયમ્ ॥ ૪॥

વૈકુણ્ઠઃ કલ્પિતો યેન લોકો લોકનમસ્કૃતઃ ।
રમયા પ્રાર્થ્યમાનેન દેવ્યા તત્પ્રિયકામ્યયા ॥ ૫॥

તસ્યાનુભાવઃ કથિતો ગુણાશ્ચ પરમોદયાઃ ।
ભૌમાન્ રેણૂન્ સ વિમમે યો વિષ્ણોર્વર્ણયેદ્ ગુણાન્ ॥ ૬॥

ષષ્ઠશ્ચ ચક્ષુષઃ પુત્રશ્ચાક્ષુષો નામ વૈ મનુઃ ।
પૂરુપૂરુષસુદ્યુમ્નપ્રમુખાશ્ચાક્ષુષાત્મજાઃ ॥ ૭॥

ઈન્દ્રો મન્ત્રદ્રુમસ્તત્ર દેવા આપ્યાદયો ગણાઃ ।
મુનયસ્તત્ર વૈ રાજન્ હવિષ્મદ્વીરકાદયઃ ॥ ૮॥

તત્રાપિ દેવઃ સમ્ભૂત્યાં વૈરાજસ્યાભવત્ સુતઃ ।
અજિતો નામ ભગવાનંશેન જગતઃ પતિઃ ॥ ૯॥

પયોધિં યેન નિર્મથ્ય સુરાણાં સાધિતા સુધા ।
ભ્રમમાણોઽમ્ભસિ ધૃતઃ કૂર્મરૂપેણ મન્દરઃ ॥ ૧૦॥

રાજોવાચ

યથા ભગવતા બ્રહ્મન્ મથિતઃ ક્ષીરસાગરઃ ।
યદર્થં વા યતશ્ચાદ્રિં દધારામ્બુચરાત્મના ॥ ૧૧॥

યથાઽમૃતં સુરૈઃ પ્રાપ્તં કિઞ્ચાન્યદભવત્[૧] તતઃ ।
એતદ્ભગવતઃ કર્મ વદસ્વ પરમાદ્ભુતમ્ ॥ ૧૨॥

ત્વયા સઙ્કથ્યમાનેન[૨] મહિમ્ના સાત્વતાં પતેઃ ।
નાતિતૃપ્યતિ મે ચિત્તં સુચિરં તાપતાપિતમ્ ॥ ૧૩॥

એમાંના શુભ્ર ઋષિની પત્નીનું નામ વિકુંઠા હતું. તેમના જ ગર્ભથી વૈકુંઠ નામના શ્રેષ્ઠ દેવો સહિત પોતાના અંશથી સ્વયં ભગવાને વૈકુંઠ નામનો અવતાર ધારણ કર્યો. (૪) તેમણે જ લક્ષ્મીદેવીની પ્રાર્થનાથી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે વૈકુંઠધામની રચના કરી હતી. તે લોક સમસ્ત લોકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. (૫) તે વૈકુંઠનાથના કલ્યાણમય ગુણ અને પ્રભાવનું વર્ણન હું સંક્ષેપમાં (ત્રીજા સ્કંધમાં) કરી ચૂક્યો છું. ભગવાન વિષ્ણુના સંપૂર્ણ ગુણોનું વર્ણન તો તે જ કરી શકે કે જેણે પૃથ્વીના પરમાણુઓની ગણતરી કરી લીધી હોય. (૬)

છઠ્ઠા મનુના પુત્ર હતા ચાક્ષુષ. તેમના પૂરુ, પૂરુષ, સુદ્યુમ્ન વગેરે ઘણા પુત્રો હતા. (૭) ઈન્દ્રનું નામ હતું મંત્રદ્રુમ અને મુખ્ય દેવો હતા આપ્ય વગેરે. આ મન્વંતરમાં હવિષ્યમાન, વીરક વગેરે સપ્તર્ષિ હતા. (૮) જગતના સ્વામી ભગવાને તે સમયે પણ વૈરાજની પત્ની સંભૂતિના ગર્ભથી અજિત નામે અંશાવતાર લીધો હતો. (૯) તેમણે જ સમુદ્રમંથન કરીને દેવોને અમૃત પિવડાવ્યું હતું તથા તેઓ જ કચ્છપનું રૂપ ધારણ કરીને મંદરાચલના રવૈયાનો આધાર બન્યા હતા. (૧૦)

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું – હે બ્રહ્મન્! ભગવાને ક્ષીરસાગરનું મંથન કેવી રીતે કર્યું? તેમણે કચ્છપનું રૂપ લઈને કયા કારણે અને શા ઉદેશ્યથી મંદરાચલને પોતાની પીઠ પર ધારણ કર્યો? (૧૧) તે સમયે દેવતાઓને અમૃત કેવી રીતે મળ્યું? બીજી પણ કઈ કઈ વસ્તુઓ સમુદ્રમાંથી નીકળી? ભગવાનની આ લીલા ઘણી જ અદ્ભુત છે. તે કૃપા કરીને તમે અવશ્ય કહી સંભળાવો. (૧૨) તમે ભક્તવત્સલ ભગવાનના મહિમાનું જેમ જેમ વર્ણન કરો છો તેમ તેમ મારું હૃદય તેને વધુ ને વધુ સાંભળવા માટે ઉત્સુક થતું જાય છે, તૃપ્તિ પામતું નથી; કારણ કે દીર્ઘકાળથી એ સંસારની જ્વાળાઓથી બળતું જ રહ્યું છે. (૧૩)

૧. પ્રા. પા. – કિમન્યદભ૦ । ૨. સઙ્કીર્ત્યમાનેન ।

સૂત ઉવાચ

સમ્પૃષ્ટો ભગવાનેવં દ્વૈપાયનસુતો દ્વિજાઃ[1] ।
અભિનન્દ્ય હરેર્વીર્યમભ્યાચષ્ટું[2] પ્રચક્રમે ॥ ૧૪॥

સૂતજીએ કહ્યું – હે શૌનકાદિ ઋષિજનો! ભગવાન શ્રીશુકદેવજીએ રાજા પરીક્ષિતના આ પ્રશ્નનું અભિનંદન કરતાં ભગવાનની સમુદ્રમંથનની લીલા વર્ણવવાનું શરૂ કર્યું. (૧૪)

શ્રીશુક ઉવાચ

યદા યુદ્ધેઽસુરૈર્દેવા બાધ્યમાનાઃ શિતાયુધૈઃ[3] ।
ગતાસવો નિપતિતા નોત્તિષ્ઠેરન્ સ્મ ભૂયશઃ ॥ ૧૫॥

યદા દુર્વાસસઃ[4] શાપાત્ સેન્દ્રા લોકાસ્ત્રયો નૃપ ।
નિઃશ્રીકાશ્ચાભવંસ્તત્ર નેશુરિજ્યાદયઃ ક્રિયાઃ ॥ ૧૬॥

નિશામ્યૈતત્ સુરગણા મહેન્દ્રવરુણાદયઃ ।
નાધ્યગચ્છન્ સ્વયં મન્ત્રૈર્મન્ત્રયન્તો વિનિશ્ચયમ્ ॥ ૧૭॥

તતો બ્રહ્મસભાં જગ્મુર્મેરોર્મૂર્ધનિ સર્વશઃ ।
સર્વં વિજ્ઞાપયાઞ્ચક્રુઃ પ્રણતાઃ પરમેષ્ઠિને ॥ ૧૮॥

સ વિલોક્યેન્દ્રવાય્વાદીન્ નિઃસત્ત્વાન્વિગતપ્રભાન્ ।
લોકાનમઙ્ગલપ્રાયાનસુરાનયથા વિભુઃ ॥ ૧૯॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) જે સમયની આ વાત છે તે સમયે અસુરોએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી દેવોને પરાજિત કરી દીધેલા હતા. તે યુદ્ધમાં ઘણાબધાએ પ્રાણ ગુમાવ્યા, તેઓ રણભૂમિમાં ઢળી પડ્યા અને ફરીથી ઊઠી શક્યા નહીં. (૧૫) દુર્વાસાના શાપ*થી ત્રણે લોક અને સ્વયં ઇન્દ્ર પણ શ્રીહીન થઈ ગયા હતા; ત્યાં સુધી કે યજ્ઞયાગ વગેરે ધર્મ-કર્મોનો પણ લોપ થઈ ગયો હતો. (૧૬) આ બધી દુર્દશા જોઈને ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે દેવોએ અંદરો-અંદર ઘણું વિચાર્યું, પણ પોતાના વિચારોથી તેઓ કોઈ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં. (૧૭) ત્યારે તે બધાયે સુમેરુ પર્વતના શિખર પર સ્થિત બ્રહ્માજીની સભામાં ગયા અને ત્યાં તેમણે ઘણી નમ્રતાથી બ્રહ્માજીની સેવામાં પોતાની પરિસ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું. (૧૮) બ્રહ્માજીએ સ્વયં જોયું કે ઇન્દ્ર, વાયુ વગેરે દેવો શ્રીહીન અને શક્તિહીન થઈ ગયા છે, લોકોની દશા ઘણી વિકટ અને સંકટગ્રસ્ત થઈ ગઈ છે અને આનાથી વિપરીત, અસુરોનો અભ્યુદય થઈ રહ્યો છે. (૧૯)

સમાહિતેન મનસા સંસ્મરન્ પુરુષં પરમ્ ।
ઉવાચોત્ફુલ્લવદનો દેવાન્ સ ભગવાન્ પરઃ ॥ ૨૦॥

અહં ભવો યૂયમથોઽસુરાદયો
મનુષ્યતિર્યગ્દ્રુમઘર્મજાતયઃ ।
યસ્યાવતારાંશકલાવિસર્જિતા
વ્રજામ સર્વે શરણં તમવ્યયમ્ ॥ ૨૧॥

(પછી) સમર્થ બ્રહ્માજીએ પોતાનું ચિત્ત એકાગ્ર કરીને પરમપુરુષ શ્રીભગવાનનું સ્મરણ કર્યું. ત્યારપછી થોડો સમય રોકાયા બાદ પ્રફુલ્લવદને દેવોને સંબોધીને કહ્યું – (૨૦) "હે દેવો! હું, શંકરજી, તમે બધા દેવો તથા અસુરો, દૈત્યો, મનુષ્યો, પશુપક્ષીઓ, વૃક્ષો, સ્વેદજ વગેરે સમસ્ત પ્રાણીઓ - સહુ જેમના વિરાટ રૂપના એક અંશથી રચાયેલાં છીએ – તે આપણે બધાં તે અવિનાશી શ્રીપ્રભુનું જ શરણ ગ્રહણ કરીએ. (૨૧)

૧. પ્રા. પા. – દ્વિજઃ । ૨. પ્રા. પા. – ૦વીર્યં ક્રમશો વક્તુમારભે । ૩. પ્રા. પા. – ૦સ્તથાયુધૈઃ । ૪. પ્રા. પા. – દુર્વાસશાપેન ।

* આ પ્રસંગ શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે વર્ણવાયેલો છે – એક વાર શ્રીદુર્વાસાજી વૈકુંઠલોકમાંથી આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેમને ઐરાવત પર આરૂઢ થયેલા દેવરાજ ઇન્દ્ર મળ્યા. તેમને ત્રિલોકના અધિપતિ જાણીને દુર્વાસાજીએ ભગવાનના પ્રસાદની માળા આપી, પણ ઇન્દ્રે ઐશ્વર્યના મદને લીધે તેનો કશો પણ આદર નહીં કરતાં તેને ઐરાવતના માથા પર નાખી દીધી. ઐરાવતે તેને સૂંઢમાં લીધી અને પગ તળે કચડી નાખી. તેથી દુર્વાસાજીએ ક્રોધિત થઈને શાપ આપ્યો કે 'હે ઇન્દ્ર! ત્રણે લોકસહિત તું સત્વરે ઐશ્વર્યહીન થઈ જઈશ.'

ન યસ્ય વધ્યો ન ચ રક્ષણીયો
નોપેક્ષણીયાદરણીયપક્ષઃ ।
અથાપિ[1] સર્ગસ્થિતિસંયમાર્થં
ધત્તે રજઃસત્ત્વતમાંસિ કાલે ॥ ૨૨॥

અયં ચ[2] તસ્ય સ્થિતિપાલનક્ષણઃ
સત્ત્વં જુષાણસ્ય ભવાય દેહિનામ્ ।
તસ્માદ્ વ્રજામઃ શરણં જગદ્ગુરું
સ્વાનાં સ નો ધાસ્યતિ શં સુરપ્રિયઃ ॥ ૨૩॥

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યાભાષ્ય સુરાન્ વેધાઃ સહ દેવૈરરિન્દમ ।
અજિતસ્ય પદં સાક્ષાજ્જગામ તમસઃ પરમ્ ॥ ૨૪॥

તત્રાદૃષ્ટસ્વરૂપાય શ્રુતપૂર્વાય વૈ વિભો ।
સ્તુતિમબ્રૂત દૈવીભિર્ગીર્ભિસ્ત્વવહિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૨૫॥

બ્રહ્મોવાચ

અવિક્રિયં સત્યમનન્તમાદ્યં
ગુહાશયં નિષ્કલમપ્રતર્ક્યમ્ ।
મનોઽગ્રયાનં વચસાઽનિરુક્તં
નમામહે દેવવરં વરેણ્યમ્ ॥ ૨૬॥

વિપશ્ચિતં પ્રાણમનોધિયાત્મના-
મર્થેન્દ્રિયાભાસમનિદ્રમવ્રણમ્ ।
છાયાતપૌ યત્ર ન ગૃધ્રપક્ષૌ
તમક્ષરં ખં ત્રિયુગં વ્રજામહે[3] ॥ ૨૭॥

અજસ્ય ચક્રં ત્વજયેર્યમાણં
મનોમયં પઞ્ચદશારમાશુ ।
ત્રિણાભિ વિદ્યુચ્ચલમષ્ટનેમિ
યદક્ષમાહુસ્તમૃતં પ્રપદ્યે ॥ ૨૮॥

જોકે તે શ્રીપ્રભુની દૃષ્ટિમાં નથી કોઈ વધને પાત્ર કે નથી તો રક્ષણને પાત્ર, નથી તો તેમને માટે કોઈ ઉપેક્ષા-પાત્ર કે નથી તો આદર-પાત્ર, તેમ છતાં સર્જન, સ્થિતિ અને સંહાર માટે તેઓ સમયે-સમયે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણને અપનાવતા રહે છે. (૨૨) આ સમયે તેમણે પ્રાણીઓના કલ્યાણ સારુ સત્ત્વગુણનો સ્વીકાર કરેલો છે; તેથી આ અવસર જગતની સ્થિતિ અને રક્ષણનો છે. માટે, આપણે બધા તે જ જગદ્ગુરુ પરમાત્માનું શરણ ગ્રહણ કરીએ છીએ. તેઓ દેવોના પ્રિય છે અને દેવો તેમના પ્રિય છે. તેથી આપણું – આત્મીયજનોનું તેઓ અવશ્ય કલ્યાણ કરશે. (૨૩)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) દેવોને આ પ્રમાણે કહીને તેમને સાથે લઈને બ્રહ્માજી ભગવાન અજિતના નિજધામ વૈકુંઠમાં ગયા. તે ધામ તમોમયી પ્રકૃતિથી પર છે. (૨૪) આ બધા દેવોએ ભગવાનના સ્વરૂપ અને તેમના ધામ વિશે પહેલાંથી જ ઘણુંબધું સાંભળેલું તો હતું, પરંતુ ત્યાં ગયા પછી તેમને કશું દેખાયું નહીં. તેથી બ્રહ્માજી એકાગ્રચિત્ત થઈ વેદવાણી વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૫)

બ્રહ્માજી (સ્તુતિ કરતાં) કહેવા લાગ્યા – (હે ભગવન્!) આપ નિર્વિકાર, સત્યસ્વરૂપ, અનંત, આદિપુરુષ, સૌના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે વિરાજમાન, અખંડ અને અતર્ક્ય છો. મન જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં આપ પહેલાંથી જ વિદ્યમાન રહો છો. વાણી આપને વર્ણવી શકતી નથી. આપ સમસ્ત દેવોના આરાધનીય અને સ્વયંપ્રકાશિત છો. અમે બધા આપનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૨૬) આપ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકારને જાણનારા છો. ઈન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો – બંનેય આપના થકી પ્રકાશિત થાય છે. જીવ અવિદ્યાને વશીભૂત થઈને વિષયોમાં ફસાય છે. તેથી જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અનુભૂતિ તો જીવોને થાય છે, આપ તો તે બન્નેથી પર છો, વિશુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. આપ અવિનાશી અને સુખસ્વરૂપ છો. અને આકાશની જેમ આપ સર્વવ્યાપી છો. સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગમાં તો આપ અવતાર ધારણ કરો છો. અમે બધા આપનું શરણ લઈએ છીએ. (૨૭) આ શરીર જીવનું એક મનોમય ચક્ર (રથનું પૈડું) છે; દસ ઈન્દ્રિયો અને પાંચ પ્રાણ – એ પંદર તેના આરા છે; સત્ત્વ, રજ અને તમ – એ ત્રણ તેની નાભિ છે; પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર – એ આઠ એમાં નેમિ (પૈડાનો ઘેરાવો) છે. સ્વયં માયા જ એનું સંચાલન કરે છે અને એ વીજળી કરતાં પણ વધુ વેગથી ચાલનારું છે. આ ચક્રની ધરી છે સ્વયં પરમાત્મા. તેઓ જ એકમાત્ર સત્ય છે. અમે તેમના શરણે છીએ. (૨૮)

૧. પ્રા. પા. – તથાપિ । ૨. પ્રા. પા. – તુ । ૩. પ્રા. પા. – નમામહે ।

ય[1] એકવર્ણં તમસઃ પરં ત-
દલોકમવ્યક્તમનન્તપારમ્ ।
આસાઞ્ચકારોપસુપર્ણમેન-
મુપાસતે યોગરથેન ધીરાઃ ॥ ૨૯॥

ન યસ્ય કશ્ચાતિતિતર્તિ માયાં
યયા જનો મુહ્યતિ વેદ નાર્થમ્ ।
તં નિર્જિતાત્માત્મગુણં પરેશં
નમામ ભૂતેષુ સમં ચરન્તમ્ ॥ ૩૦॥

ઈમે વયં યત્પ્રિયયૈવ તન્વા
સત્ત્વેન સૃષ્ટા બહિરન્તરાવિઃ ।
ગતિં ન સૂક્ષ્મામૃષયશ્ચ વિદ્મહે
કુતોઽસુરાદ્યા ઈતરપ્રધાનાઃ ॥ ૩૧॥

પાદૌ મહીયં સ્વકૃતૈવ યસ્ય
ચતુર્વિધો યત્ર હિ ભૂતસર્ગઃ ।
સ વૈ મહાપૂરુષ આત્મતન્ત્રઃ
પ્રસીદતાં બ્રહ્મ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૨॥

અમ્ભસ્તુ યદ્રેત ઉદારવીર્યં
સિધ્યન્તિ જીવન્ત્યુત વર્ધમાનાઃ ।
લોકાસ્ત્રયોઽથાખિલલોકપાલાઃ
પ્રસીદતાં બ્રહ્મ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૩॥

સોમં મનો યસ્ય સમામનન્તિ
દિવૌકસાં વૈ બલમન્ધ[2] આયુઃ ।
ઈશો નગાનાં પ્રજનઃ પ્રજાનાં
પ્રસીદતાં નઃ[3] સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૪॥

અગ્નિર્મુખં યસ્ય તુ જાતવેદા
જાતઃ ક્રિયાકાણ્ડનિમિત્તજન્મા ।
અન્તઃસમુદ્રેઽનુપચન્ સ્વધાતૂન્
પ્રસીદતાં નઃ[4] સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૫॥

જેઓ એકમાત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ, પ્રકૃતિથી પર અને અદૃશ્ય છે; જેઓ સઘળા પદાર્થોના મૂળમાં અવ્યક્તપણે રહેલા છે અને દેશ, કાળ અથવા વસ્તુથી જેમનો પાર પામી શકાતો નથી તે જ શ્રીપ્રભુ આ જીવના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે વિરાજમાન રહે છે. વિચારશીલ મનુષ્યો ભક્તિયોગ વડે તેમની જ આરાધના કરે છે. (૨૯) જેનાથી મોહિત થઈને જીવ પોતાના વાસ્તવિક લક્ષ્યને અથવા સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે તે માયા એ શ્રીપ્રભુની જ છે અને તેનો પાર કોઈ પણ પામી શકતું નથી; પરંતુ સર્વશક્તિમાન શ્રીપ્રભુ પોતાની તે માયાને તથા તેના ગુણોને પોતાના વશમાં કરીને સઘળાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં સમભાવપૂર્વક વિચરણ કરતા રહે છે. જીવ પોતાના પુરુષાર્થથી નહીં, પણ તેમની કૃપાથી જ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અમે તેમનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૩૦) આમ તો અમે દેવો અને ઋષિઓ પણ તેમના પરમ પ્રિય સત્ત્વમય શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છીએ, તોપણ તેમના આંતર-બાહ્ય એકરસ પ્રકટી રહેલા વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણતા નથી; તો પછી રજોગુણ અને તમોગુણ-પ્રધાન અસુરો વગેરે તો તેમને જાણી જ કેવી રીતે શકે? તે જ શ્રીપ્રભુનાં ચરણોમાં અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૩૧)

તેમની જ રચેલી આ પૃથ્વી તેમનું ચરણ છે. આ જ પૃથ્વી પર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ – આ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ રહે છે. તે પરમ સ્વતંત્ર, પરમ ઐશ્વર્યશાળી પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૨) આ અત્યંત શક્તિશાળી જળ તેમનું વીર્ય છે. એ જળમાંથી જ ત્રણે લોક અને સમસ્ત લોકોના લોકપાલો ઉત્પન્ન થાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને જીવતા રહે છે. તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી પરબ્રહ્મ અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૩) શ્રુતિઓ કહે છે કે ચંદ્ર તે શ્રીપ્રભુનું મન છે. આ ચંદ્ર સમસ્ત દેવોનું અન્ન, બળ અને આયુષ્ય છે. તેઓ જ વૃક્ષોના સ્વામી અને પ્રજાઓના પાલક છે. મનને અપનાવનારા આવા ઐશ્વર્યશાળી શ્રીપ્રભુ અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૪) અગ્નિ તેમનું મુખ છે, તેની ઉત્પત્તિ જ એ માટે થઈ છે કે જેનાથી યજ્ઞયાગ વગેરે કર્મકાંડ સંપૂર્ણપણે સંપન્ન થઈ શકે. આ જ અગ્નિ શરીરની અંદર જઠરાગ્નિરૂપે અને સમુદ્રની અંદર વડવાગ્નિરૂપે રહીને તેમનામાં રહેતાં અન્ન-જળ અને ધાતુઓનું પાચન કરતો રહે છે અને સઘળાં દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ પણ તેનાથી જ થયેલી છે. આવા પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૫)

૧. પ્રા. પા. – યદેકવર્ણં મનસઃ પરં । ૨. પ્રા. પા. – ૦મન્નમાયુઃ । ૩. પ્રા. પા. – બ્રહ્મ મહા૦ । ૪. પ્રા. પા. – બ્રહ્મ મહા૦ ।

યચ્ચક્ષુરાસીત્ તરણિર્દેવયાનં
ત્રયીમયો બ્રહ્મણ એષ ધિષ્ણ્યમ્ ।
દ્વારં ચ મુક્તેરમૃતં ચ મૃત્યુઃ
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૬॥

પ્રાણાદભૂદ્ યસ્ય ચરાચરાણાં
પ્રાણઃ સહો બલમોજશ્ચ વાયુઃ ।
અન્વાસ્મ સમ્રાજમિવાનુગા વયં
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૭॥

શ્રોત્રાદ્ દિશો યસ્ય હૃદશ્ચ ખાનિ
પ્રજજ્ઞિરે ખં પુરુષસ્ય નાભ્યાઃ ।
પ્રાણેન્દ્રિયાત્માસુશરીરકેતં
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૮॥

બલાન્મહેન્દ્રસ્ત્રિદશાઃ પ્રસાદા-
ન્મન્યોર્ગિરીશો[૧] ધિષણાદ્ વિરિઞ્ચઃ ।
ખેભ્યશ્ચ છન્દાંસ્યૃષયો મેઢ્રતઃ કઃ
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૩૯॥

શ્રીર્વક્ષસઃ પિતરશ્છાયયાઽઽસન્
ધર્મઃ સ્તનાદિતરઃ પૃષ્ઠતોઽભૂત્ ।
દ્યૌર્યસ્ય શીર્ષ્ણોઽપ્સરસો વિહારાત્
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૪૦॥

વિપ્રો મુખં[૨] બ્રહ્મ ચ યસ્ય ગુહ્યં
રાજન્ય આસીદ્ ભુજયોર્બલં[૩] ચ ।
ઊર્વોર્વિડોજોઽઙ્ઘ્રિરવેદશૂદ્રૌ[૪]
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૪૧॥

લોભોઽધરાત્ પ્રીતિરુપર્યભૂદ્ દ્યુતિ-
ર્નસ્તઃ પશવ્યઃ સ્પર્શેન કામઃ ।
ભ્રુવોર્યમઃ પક્ષ્મભવસ્તુ કાલઃ
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૪૨॥

જેમના વડે જીવ દેવયાન-માર્ગે બ્રહ્મલોકને પામે છે, જેઓ વેદોની સાક્ષાત્ મૂર્તિ અને ભગવાનનાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય ધામ છે, જેઓ પુણ્યલોકસ્વરૂપ હોવાને કારણે મુક્તિનું દ્વાર અને અમૃતમય છે. અને કાળરૂપ હોવાને કારણે મૃત્યુ પણ છે – એવા સૂર્ય જેમનાં નેત્ર છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૬) શ્રીપ્રભુના પ્રાણથી જ ચરાચરના પ્રાણ તથા તેમને માનસિક, શારીરિક અને ઐન્દ્રિયિક બળ આપનારો વાયુ પ્રગટ થયો છે. તેઓ ચક્રવર્તી સમ્રાટ છે અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો – અમે બધા તેમના સેવકો છીએ. એવા પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૭) જેમના કાનોમાંથી દિશાઓ, હૃદયમાંથી ઇન્દ્રિયગોલક અને નાભિમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયાં છે, જેઓ પાંચ પ્રાણ (પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન), દશે ઇન્દ્રિયો, મન, પાંચે અસુ (નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય) તેમ જ શરીરના આશ્રય છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૮) જેમના બળમાંથી ઇન્દ્ર, પ્રસન્નતામાંથી સમસ્ત દેવો, ક્રોધમાંથી શંકર, બુદ્ધિમાંથી બ્રહ્મા, ઇન્દ્રિયોમાંથી વેદો અને ઋષિઓ તથા લિંગમાંથી પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયાં છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૩૯) જેમના વક્ષઃસ્થળમાંથી લક્ષ્મી, છાયામાંથી પિતૃઓ, સ્તનમાંથી ધર્મ, પીઠમાંથી અધર્મ, મસ્તકમાંથી આકાશ અને વિહારમાંથી અપ્સરાઓ પ્રગટ થયાં છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૪૦) જેમના મુખમાંથી બ્રાહ્મણો અને અત્યંત રહસ્યમય વેદો, ભુજાઓમાંથી ક્ષત્રિયો અને બળ, જંઘાઓમાંથી વૈશ્યો અને તેમની વૃત્તિઓ–વ્યાપારકૌશલ્ય તથા ચરણોમાંથી વેદ વિનાની સેવા કરનારા–શૂદ્રો અને તેમની સેવા વગેરે વૃત્તિઓ પ્રગટ થયાં છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૪૧) જેમના અધરમાંથી લોભ અને હોઠમાંથી પ્રીતિ, નાસિકામાંથી કાન્તિ, સ્પર્શમાંથી પશુઓનો પ્રિય કામ, ભમરોમાંથી યમ અને આંખનાં રુવાંમાંથી કાળની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભગવાન અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૪૨)

૧. પ્રા. પા. – ૦ર્ગિરિત્રો । ૨. પ્રા. પા. – મુખાદ્ । ૩. પ્રા. પા. – કરયો૦ । ૪. પ્રા. પા. – ઊર્વોર્વિશોઽઙ્ઘ્રેરભવચ્ચ શૂદ્રઃ ।

દ્રવ્યં વયઃ કર્મ ગુણાન્વિશેષં[1]
યદ્યોગમાયાવિહિતાન્ વદન્તિ ।
યદ્ દુર્વિભાવ્યં પ્રબુધાપબાધં
પ્રસીદતાં નઃ સ મહાવિભૂતિઃ ॥ ૪૩॥

નમોઽસ્તુ તસ્મા ઉપશાન્તશક્તયે
સ્વારાજ્યલાભપ્રતિપૂરિતાત્મને ।
ગુણેષુ માયારચિતેષુ વૃત્તિભિ-
ર્ન સજ્જમાનાય નભસ્વદૂતયે ॥ ૪૪॥

સ ત્વં નો દર્શયાત્માનમસ્મત્કરણગોચરમ્ ।
પ્રપન્નાનાં દિદૃક્ષૂણાં સસ્મિતં તે મુખામ્બુજમ્ ॥ ૪૫॥

તૈસ્તૈઃ સ્વેચ્છાધૃતૈ રૂપૈઃ કાલે કાલે સ્વયં વિભો[2] ।
કર્મ દુર્વિષહં યન્નો ભગવાંસ્તત્ કરોતિ હિ ॥ ૪૬॥

ક્લેશભૂર્યલ્પસારાણિ કર્માણિ વિફલાનિ વા ।
દેહિનાં વિષયાર્તાનાં ન તથૈવાર્પિતં ત્વયિ ॥ ૪૭॥

નાવમઃ કર્મકલ્પોઽપિ વિફલાયેશ્વરાર્પિતઃ ।
કલ્પતે પુરુષસ્યૈષ સ હ્યાત્મા દયિતો હિતઃ[3] ॥ ૪૮॥

યથા હિ સ્કન્ધશાખાનાં તરોર્મૂલાવસેચનમ્ ।
એવમારાધનં વિષ્ણોઃ સર્વેષામાત્મનશ્ચ હિ ॥ ૪૯॥

નમસ્તુભ્યમનન્તાય દુર્વિતર્ક્યાત્મકર્મણે ।
નિર્ગુણાય ગુણેશાય સત્ત્વસ્થાય ચ સામ્પ્રતમ્ ॥ ૫૦॥

સમસ્ત પદાર્થો, કાળ, કર્મ, સત્ત્વાદિ ગુણ અને પંચમહાભૂતો વગેરે બધાં તે પરમાત્માની માયાથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એ પરમતત્ત્વનું વિવેકી પુરુષો અનિર્વચનીય કહીને વર્ણન કરે છે અને 'નેતિ-નેતિ' કહીને બધાંનો નિષેધ કરીને શાસ્ત્રો વર્ણન કરે છે, તે પરમેશ્વર અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. (૪૩) જેઓ માયા થકી નિર્મિત ગુણોમાં અને તે વૃત્તિઓથી આસક્ત થતા નથી, જેઓ વાયુની જેમ સદા-સર્વદા અસંગ રહે છે, જેમનામાં સઘળી શક્તિઓ શાંત થઈ ગયેલી છે તે પોતાના આત્માનંદ લાભથી પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ ભગવાનને અમારા નમસ્કાર છે. (૪૪)

હે પ્રભુ! અમે આપના શરણાગત છીએ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે મંદ-મંદ સ્મિતવાળું આપનું મુખકમળ અમે પોતાની આ જ આંખોથી જોઈએ. આપ કૃપા કરીને અમને તેનું દર્શન કરાવો. (૪૫) હે પ્રભુ! આપ અવારનવાર પોતે જ પોતાની ઇચ્છાથી અનેક રૂપ ધારણ કરો છો અને અમારે માટે જે કામ કરવાનું અત્યંત મુશ્કેલ હોય છે તેને આપ સહેજમાં જ કરી દો છો. આપ સર્વશક્તિમાન છો, તેથી આપને માટે તો એમાં શી મુશ્કેલી હોય? (૪૬) વિષયોના લોભમાં પડીને જે દેહાભિમાનીઓ દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે તેમને કર્મ કરવામાં પરિશ્રમ અને ક્લેશ તો ઘણો વધુ થાય છે, પણ તેનું ફળ ઘણું ઓછું ઊપજે છે, મોટે ભાગે તો તેમને નિષ્ફળતા જ મળે છે. પરંતુ જે કર્મો આપને સમર્પિત કરવામાં આવે છે તે કર્મો કરતી વખતે જ પરમ સુખ મળે છે. તે કર્મો સ્વયં ફળરૂપ જ છે. (૪૭) ભગવાનને સમર્પિત કરવામાં આવેલો નાનામાં નાનો કર્માભાસ પણ નિષ્ફળ થતો નથી, કારણ કે ભગવાન જીવના પરમ હિતૈષી, પરમ પ્રિયતમ અને આત્મા જ છે. (૪૮) જેમ વૃક્ષના મૂળને પાણીથી સિંચવું એ તેની નાની-મોટી ડાળીઓને પણ સિંચી હોવાનું ગણાય છે, તેવી જ રીતે સર્વાત્મા ભગવાનની આરાધના એ સઘળાં પ્રાણીઓની અને પોતાની પણ આરાધના છે. (૪૯) જેઓ ત્રણે કાળમાં અને તેનાથી પર પણ એકરસ રહેલા છે, જેમની લીલાઓનું રહસ્ય તર્ક-વિતર્કથી પર છે, જેઓ સ્વયં ગુણોથી પર હોવા છતાં પણ ગુણોના સ્વામી છે તથા આ સમયે સત્ત્વગુણમાં સ્થિત છે એવા આપને (હે પ્રભુ!) અમે વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૫૦)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધેઽમૃતમથને પઞ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત અમૃતમંથનમાંનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

૧. પ્રા. પા. – ગુણાવશેષં । ૨. પ્રા. પા. – પ્રભો । ૩. પ્રા. પા. – વિભુઃ ।

છઠ્ઠો અધ્યાય

6

દેવો અને દાનવોનો સાથે મળીને સમુદ્રમંથન માટેનો પ્રયત્ન

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં સ્તુતઃ સુરગણૈર્ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।
તેષામાવિરભૂદ્ રાજન્ સહસ્રાર્કોદયદ્યુતિઃ ॥ ૧॥

તેનૈવ મહસા સર્વે દેવાઃ પ્રતિહતેક્ષણાઃ ।
નાપશ્યન્ ખં દિશઃ ક્ષોણિમાત્માનં ચ કુતો વિભુમ્ ॥ ૨॥

વિરિઞ્ચો ભગવાન્ દૃષ્ટ્વા સહ શર્વેણ તાં તનુમ્ ।
સ્વચ્છાં મરકતશ્યામાં કઞ્જગર્ભારુણેક્ષણામ્ ॥ ૩॥

તપ્તહેમાવદાતેન લસત્કૌશેયવાસસા ।
પ્રસન્નચારુસર્વાઙ્ગીં સુમુખીં સુન્દરભ્રુવમ્ ॥ ૪॥

મહામણિકિરીટેન કેયૂરાભ્યાં ચ ભૂષિતામ્ ।
કર્ણાભરણનિર્ભાતકપોલશ્રીમુખામ્બુજામ્ ॥ ૫॥

કાઞ્ચીકલાપવલયહારનૂપુરશોભિતામ્ ।
કૌસ્તુભાભરણાં લક્ષ્મીં બિભ્રતીં વનમાલિનીમ્ ॥ ૬॥

સુદર્શનાદિભિઃ સ્વાસ્ત્રૈર્મૂર્તિમદ્ભિરુપાસિતામ્ ।
તુષ્ટાવ દેવપ્રવરઃ સશર્વઃ પુરુષં પરમ્ ।
સર્વામરગણૈઃ સાકં સર્વાઙ્ગૈરવનિં ગતૈઃ ॥ ૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! દેવોએ સર્વશક્તિમાન ભગવાન શ્રીહરિની જ્યારે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે તેઓ તેમની વચ્ચે જ પ્રગટ થયા. તેમના શરીરનું તેજ એવું હતું કે જાણે હજારો સૂર્યો એકીસાથે ઉદય પામ્યા હોય. (૧) ભગવાનના તે તેજથી બધા દેવો અંજાઈ ગયા. તેઓ ભગવાનને તો શું, આકાશ, દિશાઓ, પૃથ્વી અને પોતાના શરીરને પણ જોવાને અસમર્થ બની ગયા. (૨) માત્ર ભગવાન શંકર અને બ્રહ્માજીએ જ તે છબિનું દર્શન કર્યું. ઘણી જ સુંદર ઝાંખી હતી. મરકતમણિ (પન્ના)ના જેવું સ્વચ્છ શામળું શરીર, કમળના અંદરના ભાગના જેવાં સુકોમળ નેત્રોમાં રક્તરંગી રેખાઓ અને ચમકતા સોનેરી રંગનું રેશમી પીતાંબર! સર્વાંગસુંદર શરીરના રોમે-રોમમાંથી પ્રસન્નતા પ્રસરી રહી હતી. ધનુષ્યના જેવી વાંકી ભમરો અને ઘણું જ સુંદર મુખ! માથા પર મહામણિમય મુગટ અને ભુજાઓ પર બાજુબંધ! કાનોનાં ઝળકતાં કુંડળોની ચમક પડવાથી કપોલ વિશેષ સુંદર જણાતા હતા; કે જેનાથી મુખકમળ ખીલી ઊઠતું હતું. કમરમાં કંદોરાની ઘૂઘરીઓ, હાથોમાં કડાં, ગળામાં હાર અને ચરણોમાં નૂપુર શોભતાં હતાં. વક્ષઃસ્થળ પર લક્ષ્મીજી અને ગળામાં કૌસ્તુભમણિ તથા વનમાળા સુશોભિત હતાં. (૩-૬) ભગવાનનાં નિજી અસ્ત્રો - સુદર્શન ચક્ર વગેરે મૂર્તિમંત થઈને તેમની સેવા કરી રહ્યાં હતાં. બધા દેવોએ પૃથ્વી પર પડીને તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. એ પછી બધા દેવોને સાથે રાખીને શંકરજી અને બ્રહ્માજી તે પરમપુરુષ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૭)

બ્રહ્મોવાચ

અજાતજન્મસ્થિતિસંયમાયા-
ગુણાય નિર્વાણસુખાર્ણવાય ।
અણોરણિમ્નેઽપરિગણ્યધામ્ને
મહાનુભાવાય નમો નમસ્તે ॥ ૮॥

બ્રહ્માજીએ (સ્તુતિ કરતાં) કહ્યું – જેઓ જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય સાથે કોઈ સંબંધ રાખતા નથી, જેઓ પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે અને મોક્ષસ્વરૂપ પરમાનંદના મહાસાગર છે, જેઓ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને જેમનું સ્વરૂપ અનંત છે તે મહાનુભાવ શ્રીપ્રભુને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૮)

રૂપં તવૈતત્ પુરુષર્ષભેજ્યં
શ્રેયોઽર્થિભિર્વૈદિકતાન્ત્રિકેણ ।
યોગેન ધાતઃ સહ નસ્ત્રિલોકાન્
પશ્યામ્યમુષ્મિન્ નુ હ વિશ્વમૂર્તૌ ॥૯॥

ત્વય્યગ્ર આસીત્ ત્વયિ મધ્ય આસીત્
ત્વય્યન્ત આસીદિદમાત્મતન્ત્રે ।
ત્વમાદિરન્તો જગતોઽસ્ય મધ્યં
ઘટસ્ય મૃત્સ્નેવ પરઃ પરસ્માત્ ॥૧૦॥

ત્વં માયયાઽઽત્માશ્રયયા સ્વયેદં
નિર્માય વિશ્વં તદનુપ્રવિષ્ટઃ ।
પશ્યન્તિ યુક્તા મનસા મનીષિણો
ગુણવ્યવાયેઽપ્યગુણં વિપશ્ચિતઃ ॥૧૧॥

યથાગ્નિમેધસ્યમૃતં ચ ગોષુ
ભુવ્યન્નમમ્બૂદ્યમને ચ વૃત્તિમ્ ।
યોગૈર્મનુષ્યા અધિયન્તિ હિ ત્વાં
ગુણેષુ બુદ્ધ્યા કવયો વદન્તિ ॥૧૨॥

તં ત્વાં વયં નાથ સમુજ્જિહાનં
સરોજનાભાતિચિરેપ્સિતાર્થમ્ ।
દૃષ્ટ્વા ગતા નિર્વૃતિમદ્ય સર્વે
ગજા દવાર્તા ઇવ ગાઙ્ગમમ્ભઃ ॥૧૩॥

સ ત્વં વિધત્સ્વાખિલલોકપાલા
વયં યદર્થાસ્તવ પાદમૂલમ્ ।
સમાગતાસ્તે બહિરન્તરાત્મન્
કિં વાઽન્યવિજ્ઞાપ્યમશેષસાક્ષિણઃ ॥૧૪॥

અહં ગિરિત્રશ્ચ સુરાદયો યે
દક્ષાદયોઽગ્નેરિવ કેતવસ્તે ।
કિં વા વિદામેશ પૃથગ્વિભાતા
વિધત્સ્વ શં નો દ્વિજદેવમન્ત્રમ્ ॥૧૫॥

હે પુરુષોત્તમ! પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા સાધકો વેદોક્ત તેમ જ પાંચરાત્રોક્ત વિધિથી આપના આ જ સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. મને પણ રચનારા હે પ્રભુ! આપના આ વિશ્વમય સ્વરૂપમાં મને સમસ્ત દેવો સહિત ત્રણે લોક દેખાઈ રહ્યા છે. (૯) આપનામાં જ આ જગત પહેલાં લીન હતું, મધ્યકાળે પણ આ જગત આપનામાં જ રહેલું છે અને અંતે પણ આ ફરી આપનામાં જ લીન થઈ જશે. આપ સ્વયં કાર્ય-કારણથી પર, પરમ સ્વતંત્ર છો. આપ જ આ જગતના આદિ, મધ્ય અને અંત છો – એવી જ રીતે કે જેમ ઘડાનાં આદિ, મધ્ય અને અંત માટી છે. (૧૦) આપ પોતાના જ આશ્રયે રહેતી પોતાની માયાથી આ સંસારની રચના કરો છો અને એમાં ફરી પ્રવેશ કરીને અંતર્યામીરૂપે વિરાજમાન રહો છો. તેથી વિવેકશીલ અને શાસ્ત્રના જાણનારા મનુષ્યો ઘણી સાવધાનીથી પોતાના મનને એકાગ્ર કરીને તે ગુણોની તેમ જ વિષયોના સમૂહમાં પણ આપના નિર્ગુણ સ્વરૂપનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે. (૧૧) જેમ મનુષ્યો યુક્તિ વડે લાકડામાંથી અગ્નિ, ગાયમાંથી અમૃતતુલ્ય દૂધ, પૃથ્વીમાંથી અન્ન તથા જળ અને વેપારમાંથી પોતાની આજીવિકા મેળવી લે છે તેવી જ રીતે વિવેકશીલ મનુષ્યો પણ પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિથી ભક્તિયોગ દ્વારા, જ્ઞાનયોગ દ્વારા એ વિષયોમાં જ આપને પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પોતાની અનુભૂતિ અનુસાર આપનું વર્ણન પણ કરે છે. (૧૨) હે કમળનાભ! જેમ દાવાનળથી બળતો હાથી ગંગાજીના જળમાં ડૂબકી મારીને સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે તેવી જ રીતે આપના આવિર્ભાવથી અમે લોકો પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છીએ અને અમને પરમ શાંતિ મળી છે. હે સ્વામી! અમે ઘણા દિવસોથી આપનાં દર્શન કરવા માટે અત્યંત આતુર થઈ રહ્યા હતા. (૧૩) આપ જ અમારા બહારના અને અંદરના આત્મા છો. અમે બધા લોકપાલો જે ઉદ્દેશ્યથી આપના શરણે આવ્યા છીએ તેને આપ કૃપા કરીને પૂરું કરો. આપ સૌના સાક્ષી છો, તેથી આ બાબતમાં અમે આપને બીજું તો શું નિવેદન કરીએ? (૧૪) હે પ્રભુ! હું, શંકરજી, બીજા દેવો, ઋષિઓ અને દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિઓ – બધા જ અગ્નિથી અલગ થયેલા તણખાની જેમ આપના જ અંશ છીએ પરંતુ તે તણખો અગ્નિથી ભિન્ન ન હોવા છતાં અમે આપનાથી અમને ભિન્ન માનીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં અમે આપને શું સમજી શકીએ? બ્રાહ્મણો અને દેવોના કલ્યાણ માટે જે કંઈ કરવું જરૂરી હોય તે કરવાનો આદેશ આપ જ આપો અને આપ પોતે પણ એવું કરો. (૧૫)

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં વિરિઞ્ચાદિભિરીડિતસ્તદ્
વિજ્ઞાય તેષાં હૃદયં તથૈવ ।
જગાદ જીમૂતગભીરયા ગિરા
બદ્ધાઞ્જલીન્ સંવૃતસર્વકારકાન્[1] ॥ ૧૬॥

એક એવેશ્વરસ્તસ્મિન્[2] સુરકાર્યે સુરેશ્વરઃ ।
વિહર્તુકામસ્તાનાહ સમુદ્રોન્મથનાદિભિઃ[3] ॥ ૧૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – બ્રહ્મા વગેરે દેવોએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પોતાની બધી ઇન્દ્રિયોને સંયત કરી અને તે બધા ઘણી સાવધાની સાથે હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. તેમની સ્તુતિ સાંભળીને અને એ રીતે તેમના હૃદયની વાત જાણીને ભગવાન મેઘ સમાન ગંભીર વાણીથી બોલ્યા. (૧૬) (હે પરીક્ષિત!) સમસ્ત દેવોના તથા જગતના એકમાત્ર સ્વામી ભગવાન એકલા જ તે દેવોનું સઘળું કામ કરવામાં સમર્થ હતા, તોપણ સમુદ્રમંથન વગેરે લીલાઓ દ્વારા વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે દેવતાઓને સંબોધીને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૧૭)

શ્રીભગવાનુવાચ

હન્ત બ્રહ્મન્નહો શમ્ભો હે દેવા મમ ભાષિતમ્ ।
શૃણુતાવહિતાઃ સર્વે શ્રેયો વઃ સ્યાદ્યથા સુરાઃ ॥ ૧૮॥

યાત દાનવદૈતેયૈસ્તાવત્ સન્ધિર્વિધીયતામ્ ।
કાલેનાનુગૃહીતૈસ્તૈર્યાવદ્ વો ભવ આત્મનઃ ॥ ૧૯॥

અરયોઽપિ હિ સન્ધેયાઃ સતિ કાર્યાર્થગૌરવે ।
અહિમૂષકવદ્ દેવા હ્યર્થસ્ય પદવીં ગતૈઃ[4] ॥ ૨૦॥

અમૃતોત્પાદને યત્નઃ ક્રિયતામવિલમ્બિતમ્ ।
યસ્ય પીતસ્ય વૈ જન્તુર્મૃત્યુગ્રસ્તોઽમરો ભવેત્ ॥ ૨૧॥

ક્ષિપ્ત્વા ક્ષીરોદધૌ સર્વા વીરુત્તૃણલતૌષધીઃ[5] ।
મન્થાનં મન્દરં કૃત્વા નેત્રં કૃત્વા તુ[6] વાસુકિમ્ ॥ ૨૨॥

સહાયેન મયા દેવા નિર્મન્થધ્વમતન્દ્રિતાઃ ।
ક્લેશભાજો ભવિષ્યન્તિ દૈત્યા યૂયં ફલગ્રહાઃ ॥ ૨૩॥

યૂયં તદનુમોદધ્વં યદિચ્છન્ત્યસુરાઃ સુરાઃ ।
ન સંરમ્ભેણ સિધ્યન્તિ સર્વેઽર્થાઃ સાન્ત્વયા યથા ॥ ૨૪॥

શ્રીભગવાને કહ્યું – બ્રહ્મા, શંકર અને દેવો! તમે બધા સાવધાન થઈને મારી સલાહ સાંભળો. તમારા કલ્યાણનો આ જ ઉપાય છે. (૧૮) અત્યારે અસુરો પર કાળની કૃપા છે. તેથી તમારા અભ્યુદય અને ઉન્નતિનો સમય જ્યાં સુધી આવે નહીં ત્યાં સુધી તમે દૈત્યો અને દાનવો પાસે જઈને તેમની સાથે સંધિ (સુલેહ) કરી લો. (૧૯) હે દેવો! કોઈ મોટું કાર્ય કરવાનું હોય તો શત્રુઓ સાથે સુલેહ-સુમેળ કરી લેવો જોઈએ. એ વાત જરૂર છે કે કામ થઈ ગયા પછી તેમની સાથે સર્પ-મૂષકન્યાયે* વર્તી શકો છો. (૨૦) તમે બધા વિલંબ કર્યા વિના અમૃત ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તેને પીવાથી મર્ત્ય પ્રાણી અમર થઈ જાય છે. (૨૧) પહેલાં તો ક્ષીરસમુદ્રમાં બધા પ્રકારનાં ઘાસ-તણખલાં, લતા-ઔષધિઓ નાખી દો, પછી તમે બધા મંદરાચલનો રવૈયો અને વાસુકિ નાગનું નેતરું બનાવીને મારી મદદથી સમુદ્રનું મંથન કરો. હવે આળસ અને પ્રમાદનો સમય નથી. હે દેવો! વિશ્વાસ રાખો કે દૈત્યોને તો મળશે માત્ર શ્રમ અને ક્લેશ, પરંતુ ફળ તમને લોકોને મળશે. (૨૨-૨૩) દેવો! અસુરો તમારી પાસેથી જે કંઈ માગે તે કબૂલી લો. શાંતિથી બધું કામ થઈ જાય છે, ક્રોધ કરવાથી કશું થતું નથી. (૨૪)

---

૧. પ્રા. પા. – ૦કાયાન્ । ૨. પ્રા. પા. – એવ વૃતસ્તસ્મિન્ । ૩. પ્રા. પા. – સમુદ્રમથનાદિભિઃ । ૪. પ્રા. પા. – ગતાઃ । ૫. પ્રા. પા. – ૦જલૌષધીઃ । ૬. પ્રા. પા. – ચ ।

* કોઈ મદારીના કરંડિયામાં સાપ તો પહેલાંથી હતો જ, સંયોગવશ તેમાં એક ઉંદર પણ જઈ ભરાયો. ઉંદર ભયભીત થઈ ગયો ત્યારે સાપે તેને પ્રેમથી સમજાવ્યો કે તું કરંડિયામાં કાણું પાડી દે, પછી આપણે બંને ભાગી નીકળીશું. પહેલાં તો સાપની આ વાત પર ઉંદરને વિશ્વાસ બેઠો નહીં, પણ પછી તેણે કરંડિયામાં કાણું પાડી દીધું. આ પ્રમાણે કામ બની ગયા પછી સાપ ઉંદરને ગળી ગયો અને કરંડિયામાંથી ભાગી નીકળ્યો.

ન ભેતવ્યં કાલકૂટાદ્ વિષાજ્જલધિસમ્ભવાત્ ।
લોભઃ કાર્યો ન વો જાતુ રોષઃ કામસ્તુ[1] વસ્તુષુ ॥ ૨૫॥

પહેલાં તો સમુદ્રમાંથી કાલકૂટ વિષ નીકળશે, તેથી ભય પામવું નહીં. બીજી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવા ક્યારેય લાલચ કરવી નહીં, પણ જો કોઈ કામના હોય અને તે પૂરી ન થાય તો ક્રોધ તો ન જ કરવો જોઈએ. (૨૫)

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ દેવાન્ સમાદિશ્ય ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ ।
તેષામન્તર્દધે રાજન્ સ્વચ્છન્દગતિરીશ્વરઃ[2] ॥ ૨૬॥

અથ તસ્મૈ ભગવતે નમસ્કૃત્ય પિતામહઃ ।
ભવશ્ચ જગ્મતુઃ સ્વં સ્વં ધામોપેયુર્બલિં સુરાઃ ॥ ૨૭॥

દૃષ્ટ્વાઽરીનપ્યસંયત્તાજ્જાતક્ષોભાન્સ્વનાયકાન્ ।
ન્યષેધદ્ દૈત્યરાટ્ શ્લોક્યઃસન્ધિવિગ્રહકાલવિત્ ॥ ૨૮॥

તે વૈરોચનિમાસીનં ગુપ્તં ચાસુરયૂથપૈઃ ।
શ્રિયા પરમયા જુષ્ટં જિતાશેષમુપાગમન્ ॥ ૨૯॥

મહેન્દ્રઃશ્લક્ષ્ણયા વાચા સાન્ત્વયિત્વા મહામતિઃ ।
અભ્યભાષત તત્સર્વં શિક્ષિતં પુરુષોત્તમાત્ ॥ ૩૦॥

તદરોચત[3] દૈત્યસ્ય તત્રાન્યે યેઽસુરાધિપાઃ ।
શમ્બરોઽરિષ્ટનેમિશ્ચ યે ચ ત્રિપુરવાસિનઃ ॥ ૩૧॥

તતો દેવાસુરાઃ કૃત્વા સંવિદં કૃતસૌહૃદાઃ ।
ઉદ્યમં પરમં ચક્રુરમૃતાર્થે પરન્તપ ॥ ૩૨॥

તતસ્તે મન્દરગિરિમોજસોત્પાટ્ય દુર્મદાઃ ।
નદન્ત ઉદધિં નિન્યુઃ શક્તાઃ પરિઘબાહવઃ ॥ ૩૩॥

દૂરભારોદ્વહશ્રાન્તાઃ શક્રવૈરોચનાદયઃ ।
અપારયન્તસ્તં વોઢું વિવશા વિજહુઃ પથિ ॥ ૩૪॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! દેવોને આ આદેશ આપીને પુરુષોત્તમ ભગવાન તેમની વચ્ચે જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તેઓ તો સર્વશક્તિમાન અને અત્યંત સ્વતંત્ર જ રહ્યા, તેમની લીલાનું રહસ્ય કોણ સમજી શકે? (૨૬) તેમના ચાલ્યા ગયા પછી બ્રહ્માજી અને શંકરજીએ ફરીથી ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા અને તેઓ પોતપોતાના લોકમાં સિધાવી ગયા. ત્યારબાદ ઇન્દ્ર વગેરે દેવો બલિ રાજા પાસે ગયા. (૨૭) દેવોને અસ્ત્રો-શસ્ત્રો વિના જ સામે આવતા જોઈને દૈત્ય-સેનાપતિઓના મનમાં ભારે ક્ષોભ થયો. તેમણે દેવોને પકડી લેવાનું ઇચ્છ્યું, પરંતુ દૈત્યરાજ બલિ સુલેહસંધિ અને વિરોધના પ્રસંગોને જાણનારા તેમ જ પવિત્ર કીર્તિથી સંપન્ન હતા તેથી તેમને દૈત્યોને તેમ કરતાં રોક્યા. (૨૮) ત્યારપછી દેવો બલિ પાસે પહોંચ્યા. બલિએ ત્રણ લોકને જીતી લીધા હતા. તેઓ સમસ્ત સંપત્તિઓથી સેવા પામીને અસુર-સેનાપતિઓથી સુરક્ષિત રહીને પોતાના રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા હતા. (૨૯) બુદ્ધિમાન ઇન્દ્રે ઘણી મધુર વાણીથી સમજાવતાં રાજા બલિને તે બધી વાતો કરી, કે જે સ્વયં ભગવાને તેમને શિખવાડી હતી.(૩૦) તે વાતો દૈત્યરાજ બલિને ગમી ગઈ. ત્યાં બેઠેલા બીજાઓને – સેનાપતિ શંબર અને અરિષ્ટનેમિને તથા ત્રિપુરવાસી અસુરોને પણ એ વાતો ઘણી સારી લાગી. (૩૧) ત્યારે દેવો અને દાનવોએ પરસ્પર સંધિસુલેહ કરીને મિત્રતા કરી લીધી; અને હે પરંતપ (પરીક્ષિત)! તે બધાએ મળીને અમૃત-મંથન માટે પૂરો ઉદ્યમ કરવાનું આરંભ્યું. (૩૨) તે પછી તેમણે પોતાની શક્તિથી મંદરાચલને ઉખેડી નાખ્યો અને હોંકારા-પડકારા કરતા તેઓ તેને સમુદ્રતટ ભણી લઈ ચાલ્યા. તેમની ભુજાઓ પરિઘ (ભોગળને મળતું આવતું આયુધ) જેવી હતી, શરીરમાં બળ હતું અને પોતપોતાના બળનું ઘમંડ તો હતું જ. (૩૩) પરંતુ એક તો તે મંદરાચલ ઘણો જ ભારે હતો અને બીજું તેને ઘણે જ દૂર લઈ જવાનો હતો, તેથી ઇન્દ્ર, બલિ વગેરે બધાય થાકી-હારી ગયા. જ્યારે તેઓ કોઈ રીતે પણ મંદરાચલને આગળ લઈ જઈ શક્યા નહીં ત્યારે લાચાર થઈને તેમણે તેને રસ્તામાં જ પટકી દીધો. (૩૪)

૧. પ્રા. પા. – કામઃ સ્વવસ્તુષુ । ૨. પ્રા. પા. – ૦મતિ૦ । ૩. પ્રા. પા. – તત્ત્વરો૦ ।

નિપતન્ સ ગિરિસ્તત્ર બહૂનમરદાનવાન્ ।
ચૂર્ણયામાસ મહતા ભારેણ કનકાચલઃ ॥ ૩૫॥

તે સુવર્ણપર્વત મંદરાચલ ઘણો ભારે હતો, નીચે પટકાતાં તે પર્વતે ઘણાબધા દેવો અને દાનવોનો ચૂરો કરી નાખ્યો. (૩૫)

તાંસ્તથા ભગ્નમનસો ભગ્નબાહૂરુકન્ધરાન્ ।
વિજ્ઞાય ભગવાંસ્તત્ર બભૂવ ગરુડધ્વજઃ ॥ ૩૬॥

ગિરિપાતવિનિષ્પિષ્ટાન્ વિલોક્યામરદાનવાન્ ।
ઈક્ષયા જીવયામાસ નિર્જરાન્ નિર્વ્રણાન્ યથા ॥ ૩૭॥

ગિરિં ચારોપ્ય ગરુડે હસ્તેનૈકેન લીલયા ।
આરુહ્ય પ્રયયાવબ્ધિં સુરાસુરગણૈર્વૃતઃ ॥ ૩૮॥

અવરોપ્ય ગિરિં સ્કન્ધાત્ સુપર્ણઃ પતતાં વરઃ ।
યયૌ જલાન્ત ઉત્સૃજ્ય હરિણા સ વિસર્જિતઃ ॥ ૩૯॥

તે દેવો અને દાનવોના હાથ, ખભા અને કમર તો તૂટી જ ગયાં હતાં, હવે હિંમત પણ તૂટી ગઈ. તેમની હિંમત પડી ભાંગેલી જોઈને ગરુડ પર આરૂઢ થયેલા ભગવાન તરત ત્યાં પ્રગટ થયા. (૩૬) તેમણે જોયું કે દેવો અને દાનવો પર્વતના પડવાથી પિસાઈ ગયા છે, એટલે તેમણે પોતાની અમૃતમયી દૃષ્ટિથી દેવો અને અસુરોને એવી રીતે જીવતા કરી દીધા, કે જાણે તેમના શરીરને કોઈ ઘા થયો જ ન હોય. (૩૭) ત્યારપછી તેમણે લીલાપૂર્વક (રમત-રમતમાં) એક હાથથી તે પર્વતને ઊંચકીને ગરુડજી પર મૂકી દીધો અને પોતે પણ તેના પર સવાર થયા. પછી તેમણે દેવો અને દાનવો સાથે સમુદ્ર ભણી પ્રયાણ કર્યું. (૩૮) પક્ષીરાજ ગરુડજીએ પર્વતને સમુદ્રના તટ પર ઉતાર્યો અને તે ગરુડજી ભગવાનની આજ્ઞા લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. (૩૯)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધેઽમૃતમથને મન્દરાચલાનયનં[1] નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત અમૃતમંથનમાંનો મંદરાચલ-આનયન નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

7

સાતમો અધ્યાય

સમુદ્રમંથનનો આરંભ અને ભગવાન શંકરનું વિષપાન

શ્રીશુક ઉવાચ

તે નાગરાજમામન્ત્ર્ય ફલભાગેન વાસુકિમ્ ।
પરિવીય ગિરૌ તસ્મિન્નેત્રમબ્ધિં મુદાન્વિતાઃ ॥ ૧॥

આરેભિરે સુસંયત્તા[2] અમૃતાર્થં કુરૂદ્વહ ।
હરિઃ પુરસ્તાજ્જગૃહે પૂર્વં દેવાસ્તતોઽભવન્ ॥ ૨॥

તન્નૈચ્છન્ દૈત્યપતયો મહાપુરુષચેષ્ટિતમ્ ।
ન ગૃહ્ણીમો વયં પુચ્છમહેરઙ્ગમમઙ્ગલમ્ ॥ ૩॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) દેવો અને દાનવોએ. 'સમુદ્રમંથનથી મળનારા અમૃતમાં તમારો પણ ભાગ રહેશે' એવું વચન આપીને નાગોના રાજા વાસુકિને પણ સામેલ કર્યા. ત્યારબાદ તે લોકોએ વાસુકિ નાગને નેતરાની જેમ મંદરાચલ પર લપેટીને સારી પેઠે તત્પર થઈને ઘણા ઉત્સાહ અને આનંદથી અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રનું મંથન આરંભ્યું. તે સમયે સૌના પહેલાં અજિત ભગવાન, વાસુકિના મુખ તરફના છેડે રહ્યા હોવાથી (બધા) દેવો પણ તે બાજુએ જ ખેંચવા ઊભા રહ્યા. (૧-૨) પરંતુ ભગવાનની આ ચેષ્ટા દૈત્યસેનાપતિઓને ગમી નહીં, તેથી તેમણે કહ્યું, ''પૂંછડું તો નાગનું અશુભ અંગ છે, અમે તેને પકડીશું નહીં. (૩)

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં 'મન્દરાચલાનયનં નામ' – એટલો ભાગ નથી. ૨. પ્રા. પા. – સુરા યત્તા અમૃતાર્થાઃ ।

સ્વાધ્યાયશ્રુતસમ્પન્નાઃ પ્રખ્યાતા જન્મકર્મભિઃ ।
ઇતિ તૂષ્ણીં સ્થિતાન્ દૈત્યાન્ વિલોક્ય પુરુષોત્તમઃ ।
સ્મયમાનો વિસૃજ્યાગ્રં પુચ્છં જગ્રાહ સામરઃ ॥ ૪॥

કૃતસ્થાનવિભાગાસ્ત એવં કશ્યપનન્દનાઃ ।
મમન્થુઃ પરમાયત્તા અમૃતાર્થં પયોનિધિમ્ ॥ ૫॥

મથ્યમાનેઽર્ણવે સોઽદ્રિરનાધારો હ્યપોઽવિશત્ ।
ધ્રિયમાણોઽપિ[1] બલિભિર્ગૌરવાત્પાણ્ડુનન્દન ॥ ૬॥

તે [2]સુનિર્વિણ્ણમનસઃ પરિમ્લાનમુખશ્રિયઃ ।
આસન્ સ્વપૌરુષે નષ્ટે દૈવેનાતિબલીયસા ॥ ૭॥

વિલોક્ય વિઘ્નેશવિધિં તદેશ્વરો
દુરન્તવીર્યોઽવિતથાભિસન્ધિઃ ।
કૃત્વા વપુઃ કાચ્છપમદ્ભુતં મહત્
પ્રવિશ્ય તોયં ગિરિમુજ્જહાર ॥ ૮॥

તમુત્થિતં વીક્ષ્ય કુલાચલં પુનઃ
સમુત્થિતા[3] નિર્મથિતું સુરાસુરાઃ ।
દધાર પૃષ્ઠેન સ લક્ષયોજન-
પ્રસ્તારિણા દ્વીપ ઇવાપરો મહાન્ ॥ ૯॥

સુરાસુરેન્દ્રૈર્ભુજવીર્યવેપિતં
પરિભ્રમન્તં ગિરિમઙ્ગ પૃષ્ઠતઃ ।
બિભ્રત્ તદાવર્તનમાદિકચ્છપો[4]
મેનેઽઙ્ગકણ્ડૂયનમપ્રમેયઃ ॥ ૧૦॥

તથાઽસુરાનાવિશદાસુરેણ
રૂપેણ તેષાં બલવીર્યમીરયન્ ।
ઉદ્દીપયન્ દેવગણાંશ્ચ વિષ્ણુ-
ર્દૈવેન નાગેન્દ્રમબોધરૂપઃ ॥ ૧૧॥

અમે વેદશાસ્ત્રોનું વિધિપૂર્વક અધ્યયન કરેલું છે, ઊંચા કુળમાં અમારો જન્મ થયેલો છે અને વીરતાનાં મોટાં-મોટાં કામ અમે કર્યાં છે. અમે દેવો કરતાં કઈ વાતે ઓછા છીએ?" – આમ કહીને તે દાનવો એક તરફ ઊભા રહી ગયા. તેમની આ મનોવૃત્તિ જોઈને ભગવાને મલકાઈને વાસુકિનું મોઢું છોડી દીધું અને પોતે દેવોની સાથે પૂંછડું પકડી લીધું. (૪) આ પ્રમાણે પોત-પોતાનાં સ્થાન નિશ્ચિત કરીને દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે ખૂબ જ ઉત્સાહથી સમુદ્રનું મંથન કરવા લાગ્યા. (૫)

હે પાંડુનંદન (પરીક્ષિત)! જ્યારે સમુદ્રમંથન થવા લાગ્યું ત્યારે મહાબળવાન દેવો અને દાનવોના પકડી રાખવા છતાં પણ મંદરાચલ પોતાના વજનની અધિકતાને લીધે અને નીચે કોઈ આધાર નહીં હોવાને કારણે સમુદ્રમાં ડૂબવા લાગ્યો. (૬) આ પ્રમાણે અતિબળવાન દૈવ થકી પોતાનું કર્યું-કારવ્યું બધું નષ્ટ થતું જોઈને તે બધા મનથી ખિન્ન થઈ ગયા અને તેમનાં મુખ પર ગ્લાનિ છવાઈ ગઈ. (૭) તે સમયે ભગવાને જોયું કે આ તો વિઘ્નેશનું કારસ્તાન છે, તેથી તેમણે તે (વિઘ્ન)ના નિવારણનો ઉપાય વિચારી લઈને પોતે વિશાળ અને વિલક્ષણ કચ્છપનું રૂપ ધારણ કર્યું (તેમનું આ રૂપ એક લાખ યોજન વિસ્તારનું હતું.) અને સમુદ્રના જળમાં પ્રવેશીને મંદરાચલને (પોતાની પીઠ પર) ઉપર ઊંચકી રાખ્યો. ભગવાનની શક્તિ અનંત છે. તેઓ સત્યસંકલ્પ છે. તેમના માટે આ કઈ મોટી વાત હતી? (૮) દેવો અને દાનવોએ જોયું કે મંદરાચલ હવે ઉપર ઊંચકાઈ આવ્યો છે ત્યારે તેઓ ફરીથી સમુદ્રમંથન માટે ઉદ્યત થઈ ગયા. તે સમયે ભગવાને જંબુદ્વીપ જેવડી, એક લાખ જોજનના વિસ્તારવાળી પોતાની પીઠ પર મંદરાચલને ધારણ કરી રાખ્યો હતો. (૯) મોટા-મોટા દેવો અને દાનવોએ જ્યારે પોતાના બાહુબળથી મંદરાચલને હલાવ્યો ત્યારે તે ભગવાનની પીઠ પર ઘૂમવા લાગ્યો. અનંત શક્તિમાન આદિકચ્છપ ભગવાનને તે પર્વતનું ચકરાવે ઘૂમવું એવું લાગતું હતું કે જાણે કોઈ તેમની પીઠને ખંજવાળતું હોય. (૧૦) એ સાથે જ ભગવાને સમુદ્રમંથનને સફળ કરવા માટે અસુરોમાં પોતાની શક્તિ અને બળને વધારતા રહીને અસુરરૂપે પ્રવેશ કર્યો; અને તેવી જ રીતે તેમણે દેવતાઓને પ્રોત્સાહિત કરતા રહીને તેમનામાં દેવરૂપે પ્રવેશ કર્યો; જ્યારે વાસુકિ નાગમાં નિદ્રારૂપે પ્રવેશ કર્યો. (જેથી તેને ખેંચતી વેળાએ કષ્ટ ન થાય.) (૧૧)

૧. પ્રા. પા. – ૦ઽતિબલિ૦ । ૨. પ્રા. પા. – તુ નિ૦ । ૩. પ્રા. પા. – સમુદ્યતા । ૪. પ્રા. પા. – તદામન્થન૦ ।

ઉપર્યગેન્દ્રં ગિરિરાડિવાન્ય
આક્રમ્ય હસ્તેન સહસ્રબાહુઃ ।
તસ્થૌ દિવિ બ્રહ્મભવેન્દ્રમુખ્યૈ-
રભિષ્ટુવદ્ભિઃ સુમનોઽભિવૃષ્ટઃ ॥ ૧૨॥

ઉપર્યધશ્ચાત્મનિ ગોત્રનેત્રયોઃ
પરેણ તે પ્રાવિશતા સમેધિતાઃ ।
મમન્થુરબ્ધિં તરસા મદોત્કટા
મહાદ્રિણા[1] ક્ષોભિતનક્રચક્રમ્ ॥ ૧૩॥

અહીન્દ્રસાહસ્રકઠોરદૃઙ્મુખ-
શ્વાસાગ્નિધૂમાહતવર્ચસોઽસુરાઃ ।
પૌલોમકાલેયબલીલ્વલાદયો
દવાગ્નિદગ્ધાઃ સરલા ઈવાભવન્ ॥ ૧૪॥

દેવાંશ્ચ તચ્છ્વાસશિખાહતપ્રભાન્
ધૂમ્રામ્બરસ્રગ્વરકઞ્ચુકાનનાન્[2] ।
સમભ્યવર્ષન્ ભગવદ્વશા ઘના
વવુઃ સમુદ્રોર્મ્યુપગૂઢવાયવઃ ॥ ૧૫॥

મથ્યમાનાત્[3] તથા સિન્ધોર્દેવાસુરવરૂથપૈઃ ।
યદા સુધા ન જાયેત નિર્મમન્થાઽજિતઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૬॥

મેઘશ્યામઃ કનકપરિધિઃ કર્ણવિદ્યોતવિદ્યુ-
ન્મૂર્ધ્નિ ભ્રાજદ્વિલુલિતકચઃ સ્રગ્ધરો રક્તનેત્રઃ ।
જૈત્રૈર્દોર્ભિર્જગદભયદૈર્દન્દશૂકં ગૃહીત્વા
મથ્નન્ મથ્ના પ્રતિગિરિરિવાશોભતાઽથોદ્ધૃતાદ્રિઃ ॥ ૧૭॥

નિર્મથ્યમાનાદુદધેરભૂદ્વિષં
મહોલ્બણં હાલહલાહ્વમગ્રતઃ ।
સમ્ભ્રાન્તમીનોન્મકરાહિકચ્છપાત્
તિમિદ્વિપગ્રાહતિમિઙ્ગિલાકુલાત્ ॥ ૧૮॥

આ તરફ, પર્વત ઉપર બીજા પર્વત જેવા બનીને સહસ્રબાહુ ભગવાન પોતાની ભુજાઓ વડે તેને દબાવીને બેસી ગયા. તે સમયે આકાશમાં બ્રહ્મા, શંકર, ઈન્દ્ર વગેરે તેમની સ્તુતિ કરતા, તેમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. (૧૨) આ પ્રમાણે ભગવાને પર્વત ઉપર તેને દબાવી રાખનારરૂપે, નીચે પર્વતના આધાર કચ્છપરૂપે, દેવો અને અસુરોનાં શરીરમાં તેમની શક્તિરૂપે, પર્વતમાં દૃઢતારૂપે અને નેતરું બનાવાયેલા વાસુકિ-નાગમાં નિદ્રારૂપે (કે જેથી તેને કષ્ટ ન થાય) પ્રવેશ કરીને બધાને બધી રીતે શક્તિસંપન્ન કરી દીધા. હવે તેઓ (દેવો અને દાનવો) પોતાના બળથી મદોન્મત્ત થઈને મંદરાચલ વડે ઘણા વેગથી સમુદ્રનું મંથન કરવા લાગ્યા. તે સમયે સમુદ્ર તથા તેમાં રહેતા મગરો, માછલીઓ વગેરે જળચર જીવો ખળભળી ઊઠ્યાં. (૧૩) નાગરાજ વાસુકિનાં હજારો કઠોર નેત્રોમાંથી, મુખમાંથી અને ઉચ્છ્વાસમાંથી વિષની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. તેમના ધુમાડાથી પૌલોમ, કાલેય, બલિ, ઇલ્વલ વગેરે અસુરો નિસ્તેજ થઈ ગયા; તે સમયે તેઓ એવા જણાતા હતા કે જાણે દાવાનળથી દાઝેલાં સરુનાં વૃક્ષો ઊભાં હોય. (૧૪) દેવો પણ તેમાંથી બચી શક્યા નહીં. વાસુકિના ઉચ્છ્વાસોની જ્વાળાઓથી તેમનું તેજ પણ ફીક્કું પડી ગયું. વસ્ત્રો, માળાઓ, કવચ અને મુખ ધુમાડિયાં થઈ ગયાં. તેમની આ દશા જોઈને, ભગવાનની પ્રેરણાથી મેઘ તેમના પર જળ વરસાવવા લાગ્યાં અને વાયુ સમુદ્રનાં મોજાંઓને સ્પર્શીને શીતળતા અને સુગંધનો સંચાર કરવા લાગ્યો. (૧૫)

આ પ્રમાણે દેવો અને અસુરોએ સમુદ્રમંથન કર્યું તોપણ તેમાંથી અમૃત ઉત્પન્ન થયું નહીં ત્યારે અજિત ભગવાન સ્વયં સમુદ્રમંથન કરવા લાગ્યા. (૧૬) મેઘ જેવા શામળા શરીર પર સોનેરી પીતાંબર, કાનોમાં વીજળીની જેમ ચમકતાં કુંડળ, માથા પર લહેરાતા વાંકડિયા વાળ, આંખોમાં રક્તવર્ણી રેખાઓ અને ગળામાં વનમાળા શોભી રહ્યાં હતાં. સંપૂર્ણ જગતને અભયદાન આપનારા પોતાના વિશ્વવિજયી ભુજદંડોથી વાસુકિનાગને પકડીને તથા કચ્છપરૂપે પર્વતને ધારણ કરીને ભગવાન જ્યારે મંદરાચલના રવૈયાથી સમુદ્રને વલોવવા લાગ્યા ત્યારે તેઓ બીજા પર્વતરાજ જેવા ઘણા જ સુંદર લાગી રહ્યા હતા. (૧૭) જ્યારે અજિત ભગવાને આ રીતે સમુદ્રનું મંથન કર્યું ત્યારે સમુદ્રમાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો. માછલીઓ, મગરો, સર્પ અને કાચબા ભયભીત થઈને ઉપર આવી ગયાં અને આમતેમ નાસવા લાગ્યાં. તિમિ-તિમિંગિલ વગેરે મત્સ્ય, સમુદ્રીય હાથીઓ અને ગ્રાહના સમૂહો વ્યાકુળ થઈ ગયા. તે સમયે સૌથી પહેલાં હળાહળ નામનું અત્યંત ઉગ્ર વિષ નીકળ્યું. (૧૮)

૧. પ્રા. પા. – મહાબલાઃ । ૨. પ્રા. પા. – ૦મ્બરારક્તકકઞ્ચુ૦ । ૩. પ્રાચીન પ્રતમાં 'મથ્યમાનાત્ તથા...'થી માંડીને '...ધૃતાદ્રિઃ' સુધીના બે શ્લોક નથી.

તદુગ્રવેગં દિશિ દિશ્યુપર્યધો
વિસર્પદુત્સર્પદસહ્યમપ્રતિ[1] ।
ભીતાઃ પ્રજા દુદ્રુવુરઙ્ગ સેશ્વરા
અરક્ષ્યમાણાઃ શરણં સદાશિવમ્ ॥ ૧૯॥

વિલોક્ય તં દેવવરં ત્રિલોક્યા
ભવાય દેવ્યાઽભિમતં મુનીનામ્ ।
આસીનમદ્રાવપવર્ગહેતો-
સ્તપો જુષાણં સ્તુતિભિઃ પ્રણેમુઃ ॥ ૨૦॥

પ્રજાપતય ઊચુઃ

દેવદેવ મહાદેવ ભૂતાત્મન્ ભૂતભાવન ।
ત્રાહિ નઃશરણાપન્નાંસ્ત્રૈલોક્યદહનાદ્ વિષાત્ ॥ ૨૧॥

ત્વમેકઃ સર્વજગત ઈશ્વરો બન્ધમોક્ષયોઃ ।
તં ત્વામર્ચન્તિ કુશલાઃ પ્રપન્નાર્તિહરં ગુરુમ્ ॥ ૨૨॥

ગુણમય્યા સ્વશક્ત્યાસ્ય સર્ગસ્થિત્યપ્યયાન્વિભો ।
ધત્સે યદા સ્વદૃગ્ ભૂમન્ બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાભિધામ્ ॥ ૨૩॥

ત્વં બ્રહ્મ પરમં ગુહ્યં સદસદ્ભાવભાવનઃ ।
નાનાશક્તિભિરાભાતસ્ત્વમાત્મા[2] જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૪॥

ત્વં શબ્દયોનિર્જગદાદિરાત્મા
પ્રાણેન્દ્રિયદ્રવ્યગુણસ્વભાવઃ
કાલઃ ક્રતુઃ સત્યમૃતં ચ ધર્મ-
સ્ત્વય્યક્ષરં યત્ ત્રિવૃદામનન્તિ ॥ ૨૫॥

અગ્નિર્મુખં તેઽખિલદેવતાત્મા[3]
ક્ષિતિં વિદુર્લોકભવાઙ્‌ઘ્રિપઙ્કજમ્ ।
કાલં ગતિં તેઽખિલદેવતાત્મનો
દિશશ્ચ કર્ણૌ રસનં જલેશમ્ ॥ ૨૬॥

તે અત્યંત ઉગ્ર વિષ બધી દિશાઓમાં ઉપર અને નીચે - સર્વત્ર ઊડવા અને ફેલાવા લાગ્યું. આ અસહ્ય વિષમાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાય પણ ન હતો. ભયભીત થયેલાં સઘળાં પ્રજાજનો અને પ્રજાપતિઓ કોઈના થકી બચાવ નહીં થતાં ભગવાન સદાશિવના શરણમાં ગયાં. (૧૯) ભગવાન શંકરજી સતીજી સાથે કૈલાસ પર્વત પર વિરાજમાન હતા; મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ તેમની સેવા કરી રહ્યા હતા. તેઓ ત્યાં ત્રણે લોકોના અભ્યુદય અને મોક્ષ માટે તપ કરી રહ્યા હતા. પ્રજાપતિઓએ તેમનાં દર્શન કર્યાં અને તેમની સ્તુતિ કરતાં કરતાં તેમને પ્રણામ કર્યા. (૨૦)

પ્રજાપતિઓ (શ્રીશંકર ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં) બોલ્યા – દેવોના આરાધ્યદેવ હે મહાદેવજી! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા અને તેમના જીવનદાતા છો. અમે લોકો આપના શરણે આવ્યા છીએ. ત્રણે લોકને ભસ્મીભૂત કરનારા આ ઉગ્ર વિષમાંથી આપ અમને ઉગારી લો. (૨૧) સમસ્ત જગતને બદ્ધ અને મુક્ત કરવામાં એકમાત્ર આપ જ સમર્થ છો. તેથી વિવેકશીલ મનુષ્યો આપની જ આરાધના કરે છે; કારણ કે આપ શરણાગતનું દુઃખ હરનારા અને જગદ્‌ગુરુ છો. (૨૨) હે પ્રભુ! પોતાની ગુણમયી માયાશક્તિથી આ જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવા માટે આપ અનંત, એકરસ છો, છતાં પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ વગેરે નામ ધારણ કરી લો છો. (૨૩) આપ સ્વયંપ્રકાશ છો; એનું કારણ એ છે કે આપ પરમ રહસ્યમય બ્રહ્મતત્ત્વ છો. જેટલા પણ દેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ વગેરે સદ્ કે અસદ્ ચરાચર પ્રાણીઓ છે તેમને જીવનદાન આપનારા આપ જ છો. આપના સિવાયની સૃષ્ટિ અન્ય કોઈ છે જ નહીં; કારણ કે આપ (સૌના) આત્મા છો. આપ જ અનેક શક્તિઓ થકી જગતરૂપે પણ પ્રતીત થઈ રહ્યા છો; કારણ કે આપ ઈશ્વર છો, સર્વસમર્થ છો. (૨૪) સઘળા વેદ આપનામાંથી પ્રગટ થયા છે, તેથી આપ સમસ્ત જ્ઞાનના મૂળ સ્રોત સ્વયંસિદ્ધ જ્ઞાન છો. આપ જ જગતનું આદિકારણ, મહત્તત્ત્વ અને ત્રણે પ્રકારનો અહંકાર છો તેમ જ આપ જ પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો તથા શબ્દ વગેરે વિષયોના વિભિન્ન સ્વભાવ અને તેમનું મૂળ કારણ છો. આપ પોતે જ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ અને તેમનો હ્રાસ કરનારા કાળ છો, તેમનું કલ્યાણ કરનારા યજ્ઞ છો તેમ જ સત્ય અને મધુર વાણી છો. ધર્મ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે. આપ જ 'અ', 'ઉ', 'મ્' એ ત્રણે અક્ષરોથી યુક્ત પ્રણવ (ૐકાર) છો અથવા ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છો – એમ વેદવાદીઓ માને છે. (૨૫) સર્વદેવસ્વરૂપ અગ્નિ આપનું મુખ છે. ત્રણે લોકનો અભ્યુદય કરનારા હે શંકરજી!

૧. પ્રા. પા. – વિષં તદુત્થં યદસહ્યમપ્રતિ । ૨. પ્રા. પા. – ૦રાભાસે ત્વ૦ । ૩. પ્રા. પા. – દેવતાત્મન્ ।

નાભિર્નભસ્તે શ્વસનં નભસ્વાન્
સૂર્યશ્ચ ચક્ષૂંષિ જલં સ્મ રેતઃ ।
પરાવરાત્માશ્રયણં તવાત્મા
સોમો મનો દ્યૌર્ભગવચ્છિરસ્તે ॥ ૨૭॥

કુક્ષિઃ સમુદ્રા ગિરયોઽસ્થિસઙ્ઘા
રોમાણિ સર્વૌષધિવીરુધસ્તે ।
છન્દાંસિ સાક્ષાત્તવ સપ્ત ધાતવ-
સ્ત્રયીમયાત્મન્ હૃદયં સર્વધર્મઃ ॥ ૨૮॥

મુખાનિ પઞ્ચોપનિષદસ્તવેશ
યૈસ્ત્રિંશદષ્ટોત્તરમન્ત્રવર્ગઃ ।
યત્તચ્છિવાખ્યં પરમાર્થતત્ત્વં[1]
દેવ સ્વયંજ્યોતિરવસ્થિતિસ્તે ॥ ૨૯॥

છાયા ત્વધર્મોર્મિષુ યૈર્વિસર્ગો
નેત્રત્રયં સત્ત્વરજસ્તમાંસિ ।
સાઙ્ખ્યાત્મનઃ[2] શાસ્ત્રકૃતસ્તવેક્ષા
છન્દોમયો દેવ ઋષિઃ પુરાણઃ ॥ ૩૦॥

ન તે ગિરિત્રાખિલલોકપાલ-
વિરિઞ્ચવૈકુણ્ઠસુરેન્દ્રગમ્યમ્ ।
જ્યોતિઃ પરં યત્ર રજસ્તમશ્ચ
સત્ત્વં ન યદ્ બ્રહ્મ નિરસ્તભેદમ્ ॥ ૩૧॥

કામાધ્વરત્રિપુરકાલગરાદ્યનેક-
ભૂતદ્રુહઃ ક્ષપયતઃ સ્તુતયે ન[3] તત્તે ।
યસ્ત્વન્તકાલ ઇદમાત્મકૃતં સ્વનેત્ર-
વહ્નિસ્ફુલિઙ્ગશિખયા ભસિતં ન વેદ ॥ ૩૨॥

યે ત્વાત્મરામગુરુભિર્હૃદિ ચિન્તિતાઙ્ઘ્રિ-
દ્વન્દ્વં ચરન્તમુમયા તપસાભિતપ્તમ્ ।
કત્થન્ત[4] ઉગ્રપરુષં નિરતં શ્મશાને
તે [5]નૂનમૂતિમવિદંસ્તવ હાતલજ્જાઃ ॥ ૩૩॥

આ પૃથ્વી આપનું ચરણકમળ છે. આપ અખિલ દેવ-સ્વરૂપ છો. આ કાળ આપની ગતિ છે, દિશાઓ કાન છે અને વરુણ જિહ્‌વા છે. (૨૬) આકાશ આપની નાભિ છે, વાયુ શ્વાસ છે, સૂર્ય નેત્રો છે અને જળ વીર્ય છે. આપનો અહંકાર ઉચ્ચ-નીચ તમામ જીવોનો આશ્રય છે. ચંદ્ર આપનું મન છે અને હે પ્રભુ! સ્વર્ગ આપનું મસ્તક છે. (૨૭) વેદસ્વરૂપ હે ભગવાન! સમુદ્ર આપની કૂખ (ઉદર) છે, પર્વતો અસ્થિસમૂહ છે, સર્વ પ્રકારની ઔષધિઓ અને ઘાસ આપનાં રુંવાટાં છે, ગાયત્રી વગેરે છંદો આપની સાતે ધાતુઓ છે અને બધા જ પ્રકારના ધર્મો આપનું હૃદય છે. (૨૮) હે સ્વામી! સદ્યોજાત વગેરે પાંચ ઉપનિષદોના મંત્રો આપનાં તત્પુરુષ, અઘોર, સદ્યોજાત, વામદેવ અને ઈશાન નામનાં પાંચ મુખ છે. તેમના જ પદચ્છેદમાંથી આડત્રીસ કલાત્મક મંત્રો નીકળેલા છે. આપ જ્યારે સમસ્ત પ્રપંચથી ઉપરત થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાઓ છો ત્યારે તે સ્થિતિનું નામ 'શિવ' પડે છે. વાસ્તવમાં તે જ સ્વયંપ્રકાશિત પરમાર્થતત્ત્વ છે. (૨૯) અધર્મના દંભ-લોભ વગેરે તરંગોમાં આપની છાયા છે, જેનાથી વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે તે સત્ત્વ, રજ અને તમ આપનાં ત્રણ નેત્રો છે. હે પ્રભુ! ગાયત્રી વગેરે છંદોરૂપ સનાતન વેદ પણ આપ જ છો; કારણ કે આપ જ સાંખ્ય વગેરે શાસ્ત્રોરૂપે સ્થિત છો અને તેમના કર્તા પણ છો. (૩૦) હે ભગવન્! આપનું પરમ જ્યોતિર્મય સ્વરૂપ સ્વયં બ્રહ્મ છે. તેમાં નથી તો રજોગુણ, તમોગુણ કે સત્ત્વગુણ કે નથી કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ. આપના તે સ્વરૂપને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને દેવરાજ ઈન્દ્ર સુધ્ધાં તમામ લોકપાલો પણ જાણી શકતા નથી. (૩૧) આપે કામદેવનો, દક્ષના યજ્ઞનો, ત્રિપુરાસુર અને કાલકૂટ વિષ (કે જેને આપ હમણાં જ અવશ્ય પી જશો તે)નો અને જીવદ્રોહી અનેક અસુરોનો નાશ કરી દીધો છે. પરંતુ આમ કહેવાથી આપની કોઈ સ્તુતિ થતી નથી; કારણ કે પ્રલયના સમયે, આપનું જ રચેલું આ વિશ્વ આપના જ નેત્રમાંથી નીકળેલા અગ્નિના તણખાઓ અને જ્વાળાથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે અને આપ તો એવી રીતે ધ્યાનમગ્ન રહો છો કે આપને તેની ખબર જ પડતી નથી. (૩૨) જીવન્મુક્ત આત્મારામ મનુષ્યો પોતાના હૃદયમાં આપનાં ઉભય ચરણકમળોનું ધ્યાન ધરતા રહે છે તથા આપ પોતે પણ નિરંતર જ્ઞાન અને તપમાં જ લીન રહો છો. આમ છતાં સતીજીની સાથે રહેતા જોઈને આપને જેઓ આસક્ત માને છે અને સ્મશાનવાસી હોવાને કારણે આપને જેઓ ઉગ્ર કે નિષ્ઠુર જણાવે છે તે મૂર્ખાઓ આપની લીલાઓનું રહસ્ય

૧. પ્રા. પા. – પરમાત્મતત્ત્વમ્ । ૨. પ્રા. પા. – મોક્ષાત્મનઃ । ૩. પ્રા. પા. – નમસ્તે । ૪. પ્રા. પા. – કથન્તુ ઉગ્રતપસિ નિર૦ । ૫. પ્રા. પા. – ભૂતમૂર્તિં૦ ।

તત્તસ્ય તે સદસતોઃ પરતઃ પરસ્ય
નાઙ્ગ઼ઃ સ્વરૂપગમને પ્રભવન્તિ ભૂમ્નઃ ।
બ્રહ્માદયઃ કિમુત સંસ્તવને વયં તુ
તત્સર્ગસર્ગવિષયા અપિ શક્તિમાત્રમ્ ॥ ૩૪॥

એતત્પરં પ્રપશ્યામો[1] ન પરં તે મહેશ્વર ।
મૃડનાય હિ લોકસ્ય વ્યક્તિસ્તેઽવ્યક્તકર્મણઃ ॥ ૩૫॥

શ્રીશુક ઉવાચ

તદ્વીક્ષ્ય વ્યસનં તાસાં[2] કૃપયા ભૃશપીડિતઃ ।
સર્વભૂતસુહૃદ્ દેવ ઇદમાહ સતીં[3] પ્રિયામ્ ॥ ૩૬॥

શિવ ઉવાચ

અહો બત ભવાન્યેતત્પ્રજાનાં પશ્ય વૈશસમ્ ।
ક્ષીરોદમથનોદ્ભૂતાત્ કાલકૂટાદુપસ્થિતમ્ ॥ ૩૭॥

આસાં પ્રાણપરીપ્સૂનાં વિધેયમભયં હિ મે ।
એતાવાન્હિ પ્રભોરર્થો યદ્દીનપરિપાલનમ્ ॥ ૩૮॥

પ્રાણૈઃ સ્વૈઃ પ્રાણિનઃ પાન્તિ સાધવઃ ક્ષણભઙ્ગુરૈઃ ।
બદ્ધવૈરેષુ ભૂતેષુ મોહિતેષ્વાત્મમાયયા ॥ ૩૯॥

પુંસઃ કૃપયતો ભદ્રે સર્વાત્મા પ્રીયતે હરિઃ ।
પ્રીતે હરૌ ભગવતિ પ્રીયેઽહં[4] સચરાચરઃ ।
તસ્માદિદં ગરં ભુઞ્જે પ્રજાનાં સ્વસ્તિરસ્તુ મે ॥ ૪૦॥

શ્રીશુક ઉવાચ

એવમામન્ત્ર્ય ભગવાન્ ભવાનીં વિશ્વભાવનઃ ।
તદ્ વિષં જગ્ધુમારેભે પ્રભાવજ્ઞાઽન્વમોદત ॥ ૪૧॥

શું જાણે? તેમનું એ પ્રમાણે માનવું-જણાવવું એ નિર્લજ્જતા-ભરેલું છે. (૩૩) માયા આ કાર્ય-કારણરૂપ જગતથી પર છે અને આપ માયાથી પર છો; તેથી હે પ્રભુ! બ્રહ્માજી વગેરે પણ આપના અનંત સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન પામવા સમર્થ હોતા નથી, તો પછી (આપની) સ્તુતિ તો કરી જ કેમ શકે? આવી સ્થિતિમાં તેમના પુત્રોના પુત્રો અમે તો કહી જ શું શકીએ? તેમ છતાં અમે પોતાની શક્તિ અનુસાર આપનું થોડું ગુણગાન કર્યું છે. (૩૪) અમે તો માત્ર આપના તે લીલાવિહારી રૂપને જ જોઈ રહ્યા છીએ; અમે આપના પરમ સ્વરૂપને જાણતા નથી. હે મહેશ્વર! જોકે આપની લીલાઓ અવ્યક્ત છે, તોપણ સંસારનું કલ્યાણ કરવા માટે આપ વ્યક્તરૂપે પણ રહો છો. (૩૫)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) પ્રજાનું આ સંકટ જોઈને, સમસ્ત પ્રાણીઓના નિર્હેતુક સુહૃદ દેવાધિદેવ શ્રીશંકરના હૃદયમાં કૃપાને લીધે ઘણી વ્યથા થઈ. તેમણે પોતાનાં પ્રિયા સતીને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૩૬)

શ્રીશિવજીએ કહ્યું – હે ભવાની! એ ઘણા દુઃખની વાત છે. જુઓ તો ખરાં, સમુદ્રમંથન કરવાથી નીકળેલા કાલકૂટ વિષને કારણે પ્રજાજનો પર કેટલું મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે! (૩૭) તેઓ બિચારાં કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના પ્રાણ બચાવવા ઇચ્છે છે. અત્યારે મારું એ કર્તવ્ય છે કે હું એમને નિર્ભય કરી દઉં. જેમનામાં શક્તિસામર્થ્ય છે તેમના જીવનની સફળતા એમાં છે કે તેઓ દીનદુઃખીઓનું રક્ષણ કરે. (૩૮) સજ્જનો પોતાના ક્ષણભંગુર પ્રાણોનો બલિ આપીને પણ બીજાં પ્રાણીઓના પ્રાણ બચાવે છે. હે કલ્યાણી! પોતાના જ મોહની માયામાં ફસાઈને સંસારી જીવો મોહિત થઈ રહ્યા છે અને એકબીજા સાથે વેર બાંધી બેઠા છે. (૩૯) તેમના પર જે કૃપા કરે છે તેના પર સર્વના આત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે અને જ્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે ચરાચર જગત સહિત હું પણ પ્રસન્ન થઈ જાઉં છું. તેથી હમણાં જ હું આ વિષનું પાન કરું છું, કે જેથી મારી પ્રજાનું કલ્યાણ થાય. (૪૦)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – વિશ્વના જીવનદાતા ભગવાન શ્રીશંકર સતી દેવીને આમ કહીને તે વિષનું પાન કરવા તત્પર થઈ ગયા. દેવી તો તેમનો પ્રભાવ જાણતાં જ હતાં, તેમણે આ પ્રસ્તાવનું હૃદયપૂર્વક અનુમોદન કર્યું. (૪૧)

૧. પ્રા. પા. – પ્રાર્થયામો૦ । ૨. પ્રા. પા. – તેષાં । ૩. પ્રા. પા. – પ્રિયાં સતીમ્ । ૪. પ્રા. પા. – સમ્પ્રીયેત ચરાચરમ્ ।

તતઃ કરતલીકૃત્ય વ્યાપિ હાલાહલં વિષમ્ ।
અભક્ષયન્મહાદેવઃ કૃપયા ભૂતભાવનઃ[1] ॥ ૪૨॥

તસ્યાપિ દર્શયામાસ સ્વવીર્યં જલકલ્મષઃ ।
યચ્ચકાર ગલે નીલં તચ્ચ સાધોર્વિભૂષણમ્ ॥ ૪૩॥

તપ્યન્તે લોકતાપેન સાધવઃ પ્રાયશો જનાઃ ।
પરમારાધનં તદ્ધિ પુરુષસ્યાખિલાત્મનઃ ॥ ૪૪॥

નિશમ્ય કર્મ તચ્છમ્ભોર્દેવદેવસ્ય મીઢુષઃ ।
પ્રજા દાક્ષાયણી બ્રહ્મા વૈકુણ્ઠશ્ચ શશંસિરે ॥ ૪૫॥

પ્રસ્કન્નં પિબતઃ પાણેર્યત્ કિઞ્ચિજ્જગૃહુઃ સ્મ તત્ ।
વૃશ્ચિકાહિવિષૌષધ્યો દન્દશૂકાશ્ચ યેઽપરે ॥ ૪૬॥

ભગવાન શ્રીશંકર બહુ કૃપાળુ છે. તેમની જ શક્તિથી સમસ્ત પ્રાણીઓ જીવતાં રહે છે. તેમણે તે ઉગ્ર હળાહળ વિષ પોતાની હથેળીમાં લીધું અને તેનું પાન કરી લીધું. (૪૨) તે વિષ જળનું પાપ હતું. તેણે શંકરજી પર પણ પોતાનો પ્રભાવ પ્રગટ કર્યો, તેથી તેમનો કંઠ નીલવર્ણી થઈ ગયો; પરંતુ તે (નીલકંઠત્વ) તો પ્રજાનું કલ્યાણ કરનારા ભગવાન શ્રીશંકર માટે આભૂષણ બની ગયું. (૪૩) પરોપકારી સજ્જનો ઘણું કરીને પ્રજાનું દુઃખ દૂર કરવા પોતે જ દુઃખ વેઠતા રહે છે. પણ (વાસ્તવમાં) આ દુઃખ દુઃખ નથી, એ તો સૌના હૃદયમાં વિરાજમાન ભગવાનની પરમ આરાધના છે. (૪૪)

દેવાધિદેવ ભગવાન શ્રીશંકર બધાંની કામના પૂર્ણ કરનારા છે. તેમના આ કલ્યાણકારી અદ્ભુત કર્મ વિશે સાંભળીને સમસ્ત પ્રજા, દક્ષપુત્રી સતી, બ્રહ્માજી અને સ્વયં ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ પણ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. (૪૫) જે સમયે ભગવાન શ્રીશંકર વિષપાન કરી રહ્યા હતા તે સમયે તેમની હથેળીમાંથી થોડુંક વિષ ટપકી પડ્યું હતું; તેને વીંછી, સાપ તથા અન્ય ઝેરી જીવોએ તેમ જ ઝેરી ઔષધિઓએ ગ્રહણ કરી લીધું. (૪૬)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધેઽમૃતમથને સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત અમૃતમંથનમાંનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

આઠમો અધ્યાય

સમુદ્રમાંથી અમૃતનું પ્રગટ થવું અને ભગવાને મોહિની-અવતાર ધરવો

શ્રીશુક ઉવાચ

પીતે ગરે વૃષાઙ્કેણ પ્રીતાસ્તેઽમરદાનવાઃ ।
મમન્થુસ્તરસા સિન્ધું હવિર્ધાની તતોઽભવત્ ॥ ૧॥

તામગ્નિહોત્રીમૃષયો જગૃહુર્બ્રહ્મવાદિનઃ ।
યજ્ઞસ્ય દેવયાનસ્ય મેધ્યાય[2] હવિષે નૃપ ॥ ૨॥

તત ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામ હયોઽભૂચ્ચન્દ્રપાણ્ડુરઃ ।
તસ્મિન્બલિઃ સ્પૃહાં ચક્રે નેન્દ્ર ઈશ્વરશિક્ષયા ॥ ૩॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન શ્રીશંકરે વિષ પી લીધું ત્યારે દેવો અને અસુરોને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ. તેઓ બમણા ઉત્સાહથી ફરી સમુદ્રનું મંથન કરવા લાગ્યા, ત્યારે સમુદ્રમાંથી કામધેનુ પ્રગટ થઈ. (૧) તે અગ્નિહોત્રની સામગ્રી ઉત્પન્ન કરનારી હતી; તેથી બ્રહ્મલોકપર્યંત પહોંચાડનારા યજ્ઞ માટે ઉપયોગી પવિત્ર ઘી, દૂધ વગેરે મેળવવા માટે બ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ તેને અપનાવી લીધી. (૨) ત્યારપછી ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ નીકળ્યો. તે ચંદ્રમાના જેવો શ્વેત વર્ણનો હતો. બલિએ તેને લેવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, (પણ) ઇન્દ્રે તેને લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી નહીં; કારણ કે ભગવાને તેમને (તેમ કરવાનું) પહેલાંથી જ શિખવાડી રાખેલું હતું. (૩)

૧. પ્રા. પા. — ભક્તવત્સલઃ । ૨. પ્રા. પા. — મેધ્યસ્ય ।

તત ઐરાવતો નામ વારણેન્દ્રો વિનિર્ગતઃ ।
દન્તૈશ્ચતુર્ભિઃ શ્વેતાદ્રેર્હરન્ [1]ભગવતો મહિમ્ ॥ ૪॥

કૌસ્તુભાખ્યમભૂદ્ રત્નં પદ્મરાગો મહોદધેઃ ।
તસ્મિન્ હરિઃ સ્પૃહાં ચક્રે વક્ષોઽલઙ્કરણે મણૌ ॥ ૫॥

તતોઽભવત્પારિજાતઃ સુરલોકવિભૂષણમ્ ।
પૂરયત્યર્થિનો યોઽર્થૈઃ શશ્વદ્ ભુવિ યથા ભવાન્ ॥ ૬॥

તતશ્ચાપ્સરસો જાતા નિષ્કકણ્ઠ્યઃ[2] સુવાસસઃ ।
રમણ્યઃ સ્વર્ગિણાં વલ્ગુગતિલીલાવલોકનૈઃ ॥ ૭॥

તતશ્ચાવિરભૂત્ સાક્ષાચ્છ્રી રમા ભગવત્પરા ।
રઞ્જયન્તી દિશઃ કાન્ત્યા વિદ્યુત્ સૌદામની યથા ॥ ૮॥

તસ્યાં ચક્રુઃ સ્પૃહાં સર્વે સસુરાસુરમાનવાઃ ।
રૂપૌદાર્યવયોવર્ણમહિમાક્ષિપ્તચેતસઃ ॥ ૯॥

તસ્યા[3] આસનમાનિન્યે મહેન્દ્રો મહદદ્ભુતમ્ ।
મૂર્તિમત્યઃ સરિચ્છ્રેષ્ઠા હેમકુમ્ભૈર્જલં શુચિ ॥ ૧૦॥

આભિષેચનિકા ભૂમિરાહરત્ સકલૌષધીઃ ।
ગાવઃ પઞ્ચ પવિત્રાણિ વસન્તો મધુમાધવૌ ॥ ૧૧॥

ઋષયઃ કલ્પયાઞ્ચક્રુરભિષેકં યથાવિધિ ।
જગુર્ભદ્રાણિ ગન્ધર્વા નટ્યશ્ચ[4] નનૃતુર્જગુઃ ॥ ૧૨॥

મેઘા મૃદઙ્ગપણવમુરજાનકગોમુખાન્ ।
વ્યનાદયઞ્છઙ્ખવેણુવીણાસ્તુમુલનિઃસ્વનાન્ ॥ ૧૩॥

તતોઽભિષિષિચુર્દેવીં શ્રિયં પદ્મકરાં સતીમ્ ।
દિગિભાઃ પૂર્ણકલશૈઃ સૂક્તવાક્યૈર્દ્વિજેરિતૈઃ ॥ ૧૪॥

સમુદ્રઃ પીતકૌશેયવાસસી સમુપાહરત્ ।
વરુણઃ સ્રજં વૈજયન્તીં મધુના મત્તષટ્પદામ્ ॥ ૧૫॥

ત્યારબાદ ઐરાવત નામનો શ્રેષ્ઠ હાથી નીકળ્યો. તેને મોટા-મોટા ચાર દાંત હતા, કે જેઓ ઉજ્જ્વળવર્ણના કૈલાસના સૌંદર્યને પણ હરી લેતા હતા. (૪) તે પછી કૌસ્તુભ નામનો પદ્મરાગ મણિ નીકળ્યો. તે મણિને પોતાના હૃદય પર ધારણ કરવા માટે લેવાનું અજિત ભગવાને ઇચ્છ્યું. (૫) ત્યારબાદ સ્વર્ગલોકની શોભા વધારનારું કલ્પવૃક્ષ નીકળ્યું. તે માગનારાઓની ઇચ્છાઓને તેમની માગેલી વસ્તુઓ આપીને તેવી જ રીતે પૂરી કરી દે છે કે જેવી રીતે (હે પરીક્ષિત!) તમે પૃથ્વી પર સૌની ઇચ્છાઓ પૂરી કરો છો. (૬) ત્યારપછી અપ્સરાઓ પ્રગટ થઈ. તેઓ સુંદર વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત અને ગળામાં સુવર્ણના હાર પહેરેલી હતી. તેઓ પોતાની મનોહર ચાલ અને વિલાસપૂર્ણ નેત્રકટાક્ષથી દેવોને સુખ આપનારી થઈ. (૭) ત્યારબાદ સૌંદર્યમૂર્તિ સ્વયં ભગવતી લક્ષ્મીજી પ્રગટ થયાં. તેઓ ભગવાનની નિત્ય-શક્તિ છે. તેમની વીજળી જેવી ચમકદાર છટાથી દિશાઓ ઝળહળી ઊઠી. (૮) તેમના સૌંદર્ય, ઔદાર્ય, યૌવન, રૂપરંગ અને મહિમાથી સૌનાં ચિત્ત આકૃષ્ટ થઈ ગયાં. દેવો, અસુરો, મનુષ્યો – સૌએ ઇચ્છ્યું કે તેઓ પોતાને મળી જાય. (૯) સ્વયં ઇન્દ્ર તેમના બેસવા માટે પોતાના હાથે ઘણું અદ્ભુત આસન લઈ આવ્યા. શ્રેષ્ઠ નદીઓએ મૂર્તિમંત થઈને તેમનો અભિષેક કરવા માટે અનેક સુવર્ણ-કળશો ભરીને પવિત્ર જળ લાવી દીધું. (૧૦) પૃથ્વીએ અભિષેકને યોગ્ય બધી ઔષધિઓ આપી તથા ગાયોએ પંચગવ્ય અને વસંતઋતુએ ચૈત્ર-વૈશાખમાં થતાં બધાં ફૂલ-ફળ હાજર કરી દીધાં. (૧૧) આ સામગ્રીઓથી ઋષિઓએ તેમનો વિધિપૂર્વક અભિષેક સંપન્ન કર્યો. ગંધર્વોએ સંગીતના સૂર છેડ્યા અને નર્તકીઓ નાચતી-નાચતી ગાવા લાગી. (૧૨) મેઘ સદેહે મૃદંગ, ડમરૂ, ઢોલ, નગારાં, રણશિંગાં, શંખ, વાંસળી અને વીણા જોર-જોરથી ,વગાડવા, લાગ્યા. (૧૩) ત્યારે ભગવતી લક્ષ્મીજી હાથમાં કમળ ધારણ કરીને સિંહાસન પર વિરાજમાન થયાં અને દિગ્ગજોએ જળથી ભરેલા કળશોથી તેમને સ્નાન કરાવ્યું. તે સમયે બ્રાહ્મણો વેદમંત્રોનો પાઠ કરી રહ્યા હતા. (૧૪) સમુદ્રે પીળાં રેશમી વસ્ત્ર તેમને પહેરવા આપ્યાં. વરુણે એવી વૈજયન્તીમાળા આપી કે જેની મધુમય સુગંધથી ભમરાઓ મત્ત બની રહ્યા હતા. (૧૫)

---

૧. પ્રા. પા. – ૦ર્હરચ્છ્રૃઙ્ગવતો । ૨. પ્રા. પા. – નિષ્કગ્રીવાઃ । ૩. પ્રા. પા. – તસ્યાશ્ચાસન૦ । ૪. પ્રા. પા. – નાર્યશ્ચ ।

ભૂષણાનિ વિચિત્રાણિ વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિઃ ।
હારં સરસ્વતી પદ્મમજો નાગાશ્ચ કુણ્ડલે ॥ ૧૬॥

પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માએ જાતજાતનાં ઘરેણાં, સરસ્વતીજીએ મોતીઓનો હાર, બ્રહ્માજીએ પદ્મ અને નાગોએ બે કુંડળ સમર્પિત કર્યાં. (૧૬)

તતઃ કૃતસ્વસ્ત્યયનોત્પલસ્રજં
નદદ્દ્વિરેફાં પરિગૃહ્ય પાણિના ।
ચચાલ વક્ત્રં સુકપોલકુણ્ડલં
સવ્રીડહાસં દધતી સુશોભનમ્ ॥ ૧૭॥

સ્તનદ્વયં ચાતિકૃશોદરી સમં
નિરન્તરં ચન્દનકુઙ્કુમોક્ષિતમ્ ।
તતસ્તતો નૂપુરવલ્ગુશિઞ્જિતૈ-
ર્વિસર્પતી હેમલતેવ સા બભૌ ॥ ૧૮॥

વિલોકયન્તી નિરવદ્યમાત્મનઃ
પદં ધ્રુવં ચાવ્યભિચારિસદ્ગુણમ્[૧] ।
ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધચારણ-
ત્રૈવિષ્ટપેયાદિષુ નાન્વવિન્દત ॥ ૧૯॥

નૂનં તપો યસ્ય ન મન્યુનિર્જયો
જ્ઞાનં ક્વચિત્ તચ્ચ ન સઙ્ગવર્જિતમ્ ।
કશ્ચિન્મહાંસ્તસ્ય ન કામનિર્જયઃ
સ ઈશ્વરઃ કિં પરતોવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૨૦॥

ધર્મઃ ક્વચિત્ તત્ર ન ભૂતસૌહૃદં
ત્યાગઃ ક્વચિત્ તત્ર[૨] ન મુક્તિકારણમ્ ।
વીર્યં ન પુંસોઽસ્ત્યજવેગનિષ્કૃતં
ન હિ દ્વિતીયો ગુણસઙ્ગવર્જિતઃ ॥ ૨૧॥

ક્વચિચ્ચિરાયુર્ન હિ શીલમઙ્ગલં
ક્વચિત્ તદપ્યસ્તિ ન વેદ્યમાયુષઃ ।
યત્રોભયં કુત્ર ચ સોઽપ્યમઙ્ગલઃ
સુમઙ્ગલઃ કશ્ચ ન કાઙ્ક્ષતે હિ મામ્ ॥ ૨૨॥

ત્યારબાદ બ્રાહ્મણો સ્વસ્ત્યયનનો પાઠ ઉચ્ચારી ચૂક્યા ત્યારે લક્ષ્મીજી પોતાના હાથમાં કમળની માળા લઈને તેને સર્વગુણસંપન્ન પુરુષના ગળામાં પહેરાવવા ચાલ્યાં. માળાની આસપાસ તેથી સુગંધથી મત્ત થયેલા ભ્રમર ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. તે સમયે લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા અવર્ણનીય હતી. સુંદર કપોલ પર કુંડળ ઝૂલી રહ્યાં હતાં. લક્ષ્મીજી કંઈક લજ્જા સાથે મંદમંદ મલકાઈ રહ્યાં હતાં. (૧૭) તેમની કમર ઘણી પાતળી હતી. તેમના બંને સ્તન તદ્દન લગોલગ અને સુંદર હતા તથા તેમના પર ચંદન અને કેસરનો લેપ કરેલો હતો. જ્યારે તેઓ ચાલતાં હતાં ત્યારે તેમનાં પગનાં ઝાંઝરમાંથી ઘણો મધુર ઝંકાર થતો હતો અને એવું લાગતું હતું કે જાણે કોઈ સુવર્ણલતા આમ-તેમ ફરી રહી છે. (૧૮) તેઓ ઇચ્છતા હતાં કે મને કોઈ નિર્દોષ અને સદૈવ સમસ્ત ઉત્તમ ગુણોવાળો અવિનાશી પુરુષ મળે તો હું તેને પોતાનો આશ્રય બનાવી લઉં, તેનું વરણ કરી લઉં. પરંતુ ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો, સિદ્ધો, ચારણો, દેવો વગેરેમાં કોઈ પણ તેવો પુરુષ તેમને મળ્યો નહીં. (૧૯) (તેઓ મનોમન વિચારતાં હતાં કે) કોઈ તપસ્વી છે તો ખરો, પણ તેણે ક્રોધ પર વિજય મેળવ્યો નથી; કોઈમાં જ્ઞાન છે તો ખરું, પણ તે સંપૂર્ણ અનાસક્ત નથી; કોઈ વળી છે તો ઘણો મહિમાવાળો, પણ તે કામને જીતી શક્યો નથી. કોઈ ઐશ્વર્યશાળી છે, પણ તે ઐશ્વર્ય કામનું જ શું કે જ્યારે તે બીજાને આશ્રિત હોય? (૨૦) કોઈ ધર્મનું આચરણ તો કરે છે, પણ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તે પૂર્ણ પ્રેમભર્યો વર્તાવ કરતો નથી. કોઈમાં ત્યાગભાવ તો છે, પણ કેવળ ત્યાગ જ તો મુક્તિનું કારણ નથી. કોઈ-કોઈમાં વીરતા તો છે, પણ તેઓ પણ કાળની પકડમાંથી મુક્ત નથી. કેટલાક મહાત્માઓમાં વિષયાસક્તિ નથી એ ખરું, પણ તેઓ તો નિરંતર અદ્વૈત-સમાધિમાં જ લીન રહે છે. (૨૧) કોઈ-કોઈ ઋષિઓએ દીર્ઘાયુષ્ય મેળવી તો લીધું છે, પણ તેમનું શીલ અને માંગલ્ય જ મારે લાયક નથી. કેટલાકમાં શીલ-માંગલ્ય છેય ખરું, પણ તેમનું કોઈ નિશ્ચિત આયુષ્ય નથી. અવશ્ય કેટલાકમાં બંનેય બાબતો છે, પણ તેઓ અમંગળ વેશમાં રહે છે. હવે રહ્યા એકમાત્ર ભગવાન વિષ્ણુ જ. તેમનામાં બધા જ મંગલમય ગુણો નિત્ય નિવાસ કરે છે, પણ તેઓ મને ચાહતા જ નથી. (૨૨)

૧. પ્રા. પા. – ૦ચારસ૦ । ૨. પ્રા. પા. – ક્વચિદસ્તુ ।

એવં વિમૃશ્યાવ્યભિચારિસદ્‌ગુણૈ-
ર્વરં નિજૈકાશ્રયતાઽગુણાશ્રયમ્[1] ।
વવ્રે વરં સર્વગુણૈરપેક્ષિતં
રમા મુકુન્દં નિરપેક્ષમીપ્સિતમ્ ॥ ૨૩॥

તસ્યાંસદેશ ઉશતીં નવકઞ્જમાલાં
માદ્યન્મધુવ્રતવરૂથગિરોપઘુષ્ટામ્ ।
તસ્થૌ નિધાય નિકટે તદુરઃ સ્વધામ
સવ્રીડહાસવિકસન્નયનેન યાતા ॥ ૨૪॥

તસ્યાઃ શ્રિયસ્ત્રિજગતો જનકો જનન્યા
વક્ષોનિવાસમકરોત્ પરમં વિભૂતેઃ ।
શ્રીઃ સ્વાઃ પ્રજાઃ સકરુણેન નિરીક્ષણેન
યત્ર સ્થિતૈધયત સાધિપતીંસ્ત્રિલોકાન્ ॥ ૨૫॥

શઙ્ખતૂર્યમૃદઙ્ગાનાં વાદિત્રાણાં પૃથુઃ સ્વનઃ ।
દેવાનુગાનાં સસ્ત્રીણાં નૃત્યતાં ગાયતામભૂત્ ॥ ૨૬॥

બ્રહ્મરુદ્રાઙ્ગિરોમુખ્યાઃ સર્વે વિશ્વસૃજો વિભુમ્ ।
ઈડિરેઽવિતથૈર્મન્ત્રૈસ્તલ્લિઙ્ગૈઃ પુષ્પવર્ષિણઃ ॥ ૨૭॥

શ્રિયા વિલોકિતા દેવાઃ સપ્રજાપતયઃ પ્રજાઃ ।
શીલાદિગુણસમ્પન્ના લેભિરે નિર્વૃતિં પરામ્ ॥ ૨૮॥

નિઃસત્ત્વા લોલુપા રાજન્ નિરુદ્યોગા ગતત્રપાઃ ।
યદા ચોપેક્ષિતા લક્ષ્મ્યા બભૂવુર્દૈત્યદાનવાઃ ॥ ૨૯॥

અથાસીદ્ વારુણી દેવી કન્યા કમલલોચના ।
અસુરા જગૃહુસ્તાં વૈ હરેરનુમતેન તે ॥ ૩૦॥

અથોદધેર્મથ્યમાનાત્ કાશ્યપૈરમૃતાર્થિભિઃ ।
ઉદતિષ્ઠન્મહારાજ પુરુષઃ પરમાદ્‌ભુતઃ ॥ ૩૧॥

આ પ્રમાણે સમજી-વિચારીને લક્ષ્મીજીએ આખરે પોતાના ચિર અભીષ્ટ ભગવાનને જ (પોતાના) વરરૂપે પસંદ કર્યા; કારણ કે તેમનામાં સઘળા સદ્‌ગુણો નિત્ય નિવાસ કરે છે; પ્રાકૃત ગુણો તેમને સ્પર્શી શકતા નથી અને અણિમા વગેરે સમસ્ત ગુણો તેમને ચાહ્યા કરે છે, પરંતુ તેઓ (તો) કોઈની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી. વાસ્તવમાં લક્ષ્મીજીના એકમાત્ર આશ્રય ભગવાન જ છે; તેથી તેમણે તેમનું જ વરણ કર્યું. (૨૩) લક્ષ્મીજીએ ભગવાનના ગળામાં તે નવાં-તાજાં કમળોની સુંદર માળા (નવકંજ-માળા) પહેરાવી દીધી, કે જેની ચોતરફ ટોળેટોળાં મત્ત મધુકરો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. ત્યારબાદ લજ્જાપૂર્ણ સ્મિત અને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી, પોતાના નિવાસસ્થાન એવા શ્રીભગવાનના વક્ષઃસ્થળને નિહાળતાં રહેતાં તેઓ તેમની પાસે જ જઈ ઊભા રહ્યાં. (૨૪) જગતના પિતા શ્રીભગવાને જગતનાં જનની, સમસ્ત સંપત્તિઓનાં અધિષ્ઠાત્રી દેવી લક્ષ્મીજીને પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર જ સદૈવ નિવાસ કરવાનું સ્થાન આપ્યું. લક્ષ્મીજીએ ત્યાં વિરાજમાન થઈને પોતાની કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી ત્રણે લોક, લોકપતિઓ અને પોતાની પ્રિય પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ કરી. (૨૫) તે સમયે શંખ, તુરી (શરણાઈ), મૃદંગ વગેરે વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. ગંધર્વો અપ્સરાઓ સહિત ગાવા-નાચવા લાગ્યાં. એનાથી ઘણો ભારે કોલાહલ થવા લાગ્યો. (૨૬) બ્રહ્મા, રુદ્ર અને અંગિરા વગેરે બધા પ્રજાપતિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા-કરતા ભગવાનના ગુણ, સ્વરૂપ, લીલા વગેરેનું યથાર્થ વર્ણન કરતા મંત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૭) દેવો, પ્રજાપતિઓ અને પ્રજાજનો – બધાં જ લક્ષ્મીજીની કૃપાદૃષ્ટિથી શીલ વગેરે ઉત્તમ ગુણોથી સંપન્ન થઈને અત્યંત સુખી થઈ ગયાં. (૨૮) હે રાજન્! આ તરફ, લક્ષ્મીજીએ જ્યારે દૈત્યો અને દાનવોની ઉપેક્ષા કરી ત્યારે તે બધા શક્તિહીન, ઉદ્યોગરહિત, નિર્લજ્જ અને લોભી-લાલચુ થઈ ગયા. (૨૯)

ત્યારપછી સમુદ્રમંથન કરવાથી કમળનયના કન્યારૂપે વારુણીદેવી પ્રગટ થયાં. ભગવાનની અનુમતિથી દૈત્યોએ તેમને લઈ લીધાં. (૩૦) ત્યારબાદ હે મહારાજ! દેવો અને અસુરોએ અમૃત(પ્રાપ્તિ)ની ઇચ્છાથી જ્યારે ફરી પાછું સમુદ્રમંથન કર્યું, ત્યારે તેમાંથી એક અત્યંત અલૌકિક પુરુષ પ્રગટ થયો. (૩૧)

૧. પ્રા. પા. – ૦શ્રયસદ્‌ગુણા૦ ।

દીર્ઘપીવરદોર્દણ્ડઃ કમ્બુગ્રીવોઽરુણેક્ષણઃ ।
શ્યામલસ્તરુણઃ સ્રગ્વી સર્વાભરણભૂષિતઃ ॥ ૩૨॥

પીતવાસા મહોરસ્કઃ[1] સુમૃષ્ટમણિકુણ્ડલઃ ।
સ્નિગ્ધકુઞ્ચિતકેશાન્તઃ[2] સુભગઃ[3] સિંહવિક્રમઃ ॥ ૩૩॥

અમૃતાપૂર્ણકલશં બિભ્રદ્ વલયભૂષિતઃ ।
સ વૈ ભગવતઃ સાક્ષાદ્વિષ્ણોરંશાંશસમ્ભવઃ ॥ ૩૪॥

ધન્વન્તરિરિતિ ખ્યાત આયુર્વેદદગિજ્યભાક્ ।
તમાલોક્યાસુરાઃ સર્વે કલશં ચામૃતાભૃતમ્ ॥ ૩૫॥

લિપ્સન્તઃ સર્વવસ્તૂનિ કલશં તરસાઽહરન્ ।
નીયમાનેઽસુરૈસ્તસ્મિન્ કલશેઽમૃતભાજને ॥ ૩૬॥

વિષણ્ણમનસો દેવા હરિં શરણમાયયુઃ ।
ઇતિ તદ્દૈન્યમાલોક્ય ભગવાન્ ભૃત્યકામકૃત્ ।
મા ખિદ્યત મિથોઽર્થં વઃ સાધયિષ્યે સ્વમાયયા ॥ ૩૭॥

મિથઃ કલિરભૂત્ તેષાં તદર્થે તર્ષચેતસામ્ ।
અહં પૂર્વમહં પૂર્વં ન ત્વં ન ત્વમિતિ પ્રભો ॥ ૩૮॥

દેવાઃ સ્વં ભાગમર્હન્તિ યે તુલ્યાયાસહેતવઃ ।
સત્રયાગ ઇવૈતસ્મિન્નેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૩૯॥

ઇતિ સ્વાન્ પ્રત્યષેધન્ વૈ દૈતેયા જાતમત્સરાઃ ।
દુર્બલાઃ પ્રબલાન્ રાજન્ ગૃહીતકલશાન્ મુહુઃ ॥ ૪૦॥

એતસ્મિન્નન્તરે વિષ્ણુઃ સર્વોપાયવિદીશ્વરઃ ।
યોષિદ્ રૂપમનિર્દેશ્યં દધાર પરમાદ્ભુતમ્ ॥ ૪૧॥

પ્રેક્ષણીયોત્પલશ્યામં સર્વાવયવસુન્દરમ્ ।
સમાનકર્ણાભરણં સુકપોલોન્નસાનનમ્ ॥ ૪૨॥

તેમની ભુજાઓ લાંબી અને મોટી હતી, તેમનું ગળું શંખ જેવું ઉતાર-ચઢાવવાળું હતું, આંખોમાં લાલિમા હતી, શરીરનો વર્ણ ઘણો સુંદર શામળો હતો; ગળામાં માળા હતી અને તેમનું અંગે-અંગ બધા પ્રકારનાં આભૂષણોથી સુસજ્જિત હતું; શરીરે પીતાંબર, કાનોમાં ચમકદાર મણિઓનાં કુંડળ, પહોળી છાતી, તરુણ અવસ્થા, સિંહતુલ્ય પરાક્રમ, અનુપમ સૌંદર્ય, સ્નિગ્ધ અને લહેરાતા વાંકડિયાળા કેશ (વગેરેથી) - તે પુરુષની છબિ ઘણી અનોખી હતી. (૩૨-૩૩) તેમના હાથોમાં કડાં અને અમૃત-ભરેલો કુંભ હતો. તે પુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુના અંશના અંશનો અવતાર હતો. (૩૪) તે જ આયુર્વેદના પ્રવર્તક અને યજ્ઞના ભોક્તા ભગવાન ધન્વંતરિ નામે સુપ્રસિદ્ધ થયા. જ્યારે દૈત્યોની દૃષ્ટિ તેમના પર અને તેમના હાથમાં રહેલા અમૃતથી ભરેલા કુંભ પર પડી ત્યારે દૈત્યોએ ઝડપથી બળપૂર્વક તે અમૃત-કુંભને આંચકી લીધો. તે બધા તો પહેલાંથી જ એવો લાગ જોતા હતા કે સમુદ્રમંથનથી નીકળેલી બધી વસ્તુઓ કેવી રીતે અમને મળી જાય. જ્યારે અસુરો અમૃત ભરેલા તે કુંભને આંચકીને લઈ ગયા ત્યારે દેવતાઓનાં મન વિષાદગ્રસ્ત થઈ ગયાં. ત્યારે તેઓ ભગવાનના શરણે આવ્યા. તેમની દીન દશા જોઈને ભક્તોની ઇચ્છાના કલ્પતરુ ભગવાને કહ્યું – "દેવો! તમે ખેદ કરશો નહીં. હું પોતાની માયાથી તે દૈત્યોમાં પરસ્પર ફૂટ પડાવીને (કુસંપ કરાવીને) હમણાં જ તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપું છું." (૩૫-૩૭)

હે પરીક્ષિત! અમૃતના લોલુપ તે દૈત્યોમાં અમૃત મેળવવા બાબતે અંદરોઅંદર ઝઘડો થઈ ગયો. બધા કહેવા લાગ્યા – "પહેલાં હું, પહેલાં હું; તમે નહીં, તમે નહીં." (૩૮) તેમનામાં જેઓ દુર્બળ હતા તેઓ તે બળવાન દૈત્યોનો વિરોધ કરવા લાગ્યા કે જેમણે કુંભ આંચકી લઈને પોતાના તાબે કરી લીધો હતો; તેઓ ઈર્ષ્યાને લીધે ધર્મની આણ આપીને તેમને રોકવા અને વારંવાર કહેવા લાગ્યા કે, "ભાઈ! દેવોએ પણ આપણા જેટલો જ પરિશ્રમ કર્યો છે, તેમને પણ યજ્ઞભાગની જેમ આ (અમૃત)માં ભાગ મળવો જ જોઈએ. એ જ સનાતન ધર્મ છે." (૩૯-૪૦) આ પ્રમાણે અહીં દૈત્યોમાં હુંસાતુંસી થઈ રહી હતી, તો ત્યાં બધા જ ઉપાયો જાણનારાઓના સ્વામી ચતુરશિરોમણિ ભગવાને અત્યંત અદ્ભુત અને અવર્ણનીય સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું. (૪૧) તે (સ્ત્રી)ના શરીરનો વર્ણ નીલકમળ જેવો શ્યામ અને દર્શનીય હતો. તેનાં અંગ-પ્રત્યંગ ઘણાં જ આકર્ષક હતાં. બંને કાન સરખા અને કર્ણફૂલથી શોભતા હતા. કપોલ સુંદર, નાક ઊંચું અને મુખ રમણીય હતું. (૪૨)

૧. પ્રા. પા. – મહાસ્કન્ધઃ । ૨. પ્રા. પા. – નીલ૦ । ૩. પ્રા. પા. – શુભાઙ્ગઃ ।

નવયૌવનનિર્વૃત્તસ્તનભારકૃશોદરમ્ ।
મુખામોદાનુરક્તાલિઝઙ્કારોદ્વિગ્નલોચનમ્ ॥ ૪૩॥

બિભ્રત્ સ્વકેશભારેણ માલામુત્ફુલ્લમલ્લિકામ્ ।
સુગ્રીવકણ્ઠાભરણં સુભુજાઙ્ગદભૂષિતમ્ ॥ ૪૪॥

વિરજામ્બરસંવીતનિતમ્બદ્વીપશોભયા ।
કાઞ્ચ્યા પ્રવિલસદ્ વલ્ગુચલચ્ચરણનૂપુરમ્ ॥ ૪૫॥

સવ્રીડસ્મિતવિક્ષિપ્તભ્રૂવિલાસાવલોકનૈઃ ।
દૈત્યયૂથપચેતઃસુ કામમુદીપયન્ મુહુઃ ॥ ૪૬॥

નવયૌવનને કારણે સ્તન ઊપસેલા હતા અને સ્તનભારને લીધે કમર પાતળી થયેલી હતી. મુખમાંથી નીકળતી રહેતી સુગંધના પ્રેમથી ગણગણતા ભમરાઓ તેના પર તૂટી પડતા હતા, કે જેને લીધે તેની આંખોમાં કંઈક ગભરાટનો ભાવ આવી જતો હતો. (૪૩) પોતાના લાંબા વાળના અંબોડામાં તેણે મલ્લિકાનાં ખીલેલાં પુષ્પોની માળા ગૂંથેલી હતી. સુંદર ગળામાં કંઠનાં આભૂષણો (કંઠાભરણો) અને સુંદર ભુજાઓમાં બાજુબંધ શોભતાં હતાં. (૪૪) તેનાં ચરણોનાં નૂપુર મધુર ધ્વનિથી રણઝણી રહ્યાં હતાં અને સ્વચ્છ સાડીથી ઢંકાયેલા નિતંબોરૂપી દ્વીપ પર શોભાયમાન કંદોરો પોતાની અનોખી છટા છાંટી રહ્યો હતો. (૪૫) પોતાના લજ્જાયુક્ત સ્મિતથી, નાચતી રહેતી ત્રાંસી ભમરોથી અને વિલાસપૂર્ણ દૃષ્ટિથી મોહિનીનું રૂપ ધારણ કરેલા ભગવાન દૈત્યસેનાપતિઓનાં ચિત્તમાં વારંવાર કામને ઉદ્દિપ્ત કરવા લાગ્યા. (૪૬)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે ભગવન્માયોપલમ્ભનં નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

નવમો અધ્યાય

મોહિની-રૂપ ભગવાન દ્વારા અમૃતની વહેંચણી

શ્રીશુક ઉવાચ

તેઽન્યોન્યતોઽસુરાઃ પાત્રં હરન્તસ્ત્યક્તસૌહૃદાઃ ।
ક્ષિપન્તો દસ્યુધર્માણ આયાન્તીં દદૃશુઃ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧॥

અહો રૂપમહો ધામ અહો અસ્યા નવં વયઃ ।
ઇતિ તે તામભિદ્રુત્ય પપ્રચ્છુર્જાતહૃચ્છયાઃ ॥ ૨॥

કા ત્વં કઞ્જપલાશાક્ષિ કુતો વા કિં ચિકીર્ષસિ ।
કસ્યાસિ વદ વામોરુ મથ્નન્તીવ[1] મનાંસિ નઃ ॥ ૩॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) અસુરો પારસ્પરિક સદ્ભાવ અને પ્રેમ છોડીને એક-બીજાની નિંદા કરી રહ્યા હતા અને ચોર-લુટારાની જેમ એકબીજાના હાથમાંથી અમૃતના કુંભને પડાવી લેતા હતા. એ દરમિયાન તેમણે એક સુંદર સ્ત્રીને ત્યાં આવતી જોઈ. (૧) (તેઓ વિચારવા લાગ્યા–) 'કેવું અનુપમ રૂપ! કેવું છટાયુક્ત છે આનું શરીર! વાહ રે આની નવજુવાની!' પછી તો તેઓ પરસ્પર લડવાનું છોડી તેની પાસે દોડી ગયા અને કામમોહિત થયેલા તેમણે તેને પૂછ્યું – (૨) "હે કમલનયના! તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો? તમે શું કરવા ઇચ્છો છો? તમે કોનાં પુત્રી છો? - તે અમને કહો. તમને જોઈ અમારાં મન જાણે કે ચંચળ થઈ ગયાં છે. (૩)

૧. પ્રા. પા. – મથ્નાસીવ ।

ન વયં ત્વાઽમરૈર્દૈત્યૈઃ સિદ્ધગન્ધર્વચારણૈઃ ।
નાસ્પૃષ્ટપૂર્વાં જાનીમો લોકેશૈશ્ચ[1] કુતો નૃભિઃ ॥ ૪॥

નૂનં ત્વં વિધિના સુભ્રૂઃ પ્રેષિતાસિ શરીરિણામ્ ।
સર્વેન્દ્રિયમનઃપ્રીતિં વિધાતું સઘૃણેન કિમ્ ॥ ૫॥

સા ત્વં નઃ [2]સ્પર્ધમાનાનામેકવસ્તુનિ માનિનિ ।
જ્ઞાતીનાં બદ્ધવૈરાણાં શં વિધત્સ્વ સુમધ્યમે ॥ ૬॥

વયં કશ્યપદાયાદા ભ્રાતરઃ કૃતપૌરુષાઃ ।
વિભજસ્વ યથાન્યાયં નૈવ ભેદો યથા ભવેત્ ॥ ૭॥

ઇત્યુપામન્ત્રિતો દૈત્યૈર્માયાયોષિદ્વપુર્હરિઃ ।
પ્રહસ્ય રુચિરાપાઙ્ગૈર્નિરીક્ષન્નિદમબ્રવીત્ ॥ ૮॥

અમે સમજીએ છીએ કે દેવો, દૈત્યો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો અને લોકપાલોએ પણ અત્યાર સુધી તમને સ્પર્શ સુધ્ધાં કર્યો નહીં હોય, તો પછી મનુષ્યો તો તમને સ્પર્શી જ કેમ શક્યા હોય? (૪) હે સુંદર ભ્રુકુટિવાળી! અવશ્ય વિધાતાએ કૃપા કરીને શરીરધારીઓની સમસ્ત ઇન્દ્રિયો અને મનને તૃપ્ત કરવા માટે તમને અહીં મોકલ્યાં છે. (૫) હે માનિની! આમ તો અમે એક જ જાતિના છીએ, તોપણ એક જ વસ્તુ ઇચ્છતા હોવાથી અમારી વચ્ચે ઈર્ષ્યા અને વેરની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ છે; હે સુંદરી! તમે અમારો આ ઝઘડો મટાડી દો. (૬) અમે બધાયે કશ્યપજીના પુત્રો હોઈ સગા ભાઈઓ છીએ. અમે બધાએ અમૃત મેળવવા ભારે પુરુષાર્થ કર્યો છે. તમે ન્યાયોચિત નિષ્પક્ષભાવે તે અમૃત વહેંચી આપો કે જેથી પછી અમારી વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ઝઘડો ન થાય.'' (૭) અસુરોએ જ્યારે આ પ્રમાણે વિનંતી કરી ત્યારે લીલાપૂર્વક મોહિનીરૂપ ધારણ કરેલા ભગવાને સહેજ હસીને, કટાક્ષભરી નજરે તેમની તરફ જોતાં કહ્યું. (૮)

શ્રીભગવાનુવાચ

કથં કશ્યપદાયાદાઃ પુંશ્ચલ્યાં મયિ સઙ્ગતાઃ ।
વિશ્વાસં પણ્ડિતો જાતુ કામિનીષુ ન યાતિ હિ ॥ ૯॥

સાલાવૃકાણાં સ્ત્રીણાં ચ સ્વૈરિણીનાં સુરદ્વિષઃ ।
સખ્યાન્યાહુરનિત્યાનિ નૂત્નં નૂત્નં વિચિન્વતામ્ ॥ ૧૦॥

શ્રીભગવાને કહ્યું – તમે મહર્ષિ કશ્યપજીના પુત્રો છો અને હું છું કુલટા. તમે મારા પર ન્યાય કરવાની જવાબદારી કેમ મૂકો છો? વિવેકી મનુષ્યો સ્વેચ્છાચારી સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ક્યારેય કરતા નથી. (૯) હે દૈત્યો! વરુઓ અને લંપટ સ્ત્રીઓની મિત્રતા કાયમી હોતી નથી; તે બંનેય હંમેશાં નવા-નવા શિકાર ખોળતાં રહે છે. (૧૦)

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ તે ક્ષ્વેલિતૈસ્તસ્યા આશ્વસ્તમનસોઽસુરાઃ ।
જહસુર્ભાવગમ્ભીરં દદુશ્ચામૃતભાજનમ્ ॥ ૧૧॥

તતો ગૃહીત્વાઽમૃતભાજનં હરિ-
ર્બભાષ ઈષત્સ્મિતશોભયા ગિરા ।
યદ્યભ્યુપેતં ક્વ ચ સાધ્વસાધુ વા
કૃતં મયા વો વિભજે સુધામિમામ્ ॥ ૧૨॥

ઇત્યભિવ્યાહૃતં તસ્યા આકર્ણ્યાસુરપુઙ્ગવાઃ ।
અપ્રમાણવિદસ્તસ્યાસ્તત્ તથેત્યન્વમંસત ॥ ૧૩॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) મોહિનીની પરિહાસપૂર્ણ વાણીથી દૈત્યોના મનમાં અધિક વિશ્વાસ બેસી ગયો. તેમણે રહસ્યમય ભાવે હસીને અમૃતકુંભ તે મોહિનીને સોંપ્યો. (૧૧) (મોહિનીસ્વરૂપ) ભગવાને અમૃતનો કુંભ લઈ લીધો અને જરાક સ્મિત કરતાં-કરતાં મધુર વાણીમાં કહ્યું – "હું યોગ્ય કે અયોગ્ય જે કંઈ કરું તે બધું જો તમને સ્વીકાર્ય હોય તો જ હું આ અમૃતની વહેંચણી કરી શકું." (૧૨) તે મોટા-મોટા દૈત્યોએ મોહિનીની આ મધુર વાણી સાંભળી, પણ તેનો મર્મ સમજ્યા નહીં; તેથી તે બધા એકી અવાજે બોલી ઊઠ્યા – "કબૂલ છે." આમ થવાનું કારણ એ હતું કે તેમને મોહિનીના વાસ્તવિક સ્વરૂપની જાણ ન હતી. (૧૩)

૧. પ્રા. પા. – યોગેશૈશ્ચ । ૨. પ્રા. પા. – સંસ્પર્ધ૦ ।

અથોપોષ્ય કૃતસ્નાના હુત્વા ચ હવિષાઽનલમ્ ।
દત્ત્વા ગોવિપ્રભૂતેભ્યઃ કૃતસ્વસ્ત્યયના દ્વિજૈઃ ॥ ૧૪॥

યથોપજોષં વાસાંસિ પરિધાયાહતાનિ તે ।
કુશેષુ પ્રાવિશન્ સર્વે પ્રાગગ્રેષ્વભિભૂષિતાઃ[1] ॥ ૧૫॥

પ્રાઙ્‌મુખેષૂપવિષ્ટેષુ સુરેષુ દિતિજેષુ ચ ।
ધૂપામોદિતશાલાયાં જુષ્ટાયાં માલ્યદીપકૈઃ ॥ ૧૬॥

તસ્યાં નરેન્દ્ર કરભોરુરુશદ્દુકૂલ[2]-
શ્રોણીતટાલસગતિર્મદવિહ્વલાક્ષી ।
સા કૂજતી કનકનૂપુરશિઞ્જિતેન
કુમ્ભસ્તની કલશપાણિરથાવિવેશ ॥ ૧૭॥

તાં શ્રીસખીં કનકકુણ્ડલચારુકર્ણ-
નાસાકપોલવદનાં પરદેવતાખ્યામ્ ।
સંવીક્ષ્ય સમ્મુમુહુરુત્સ્મિતવીક્ષણેન
દેવાસુરા વિગલિતસ્તનપટ્ટિકાન્તામ્ ॥ ૧૮॥

અસુરાણાં સુધાદાનં સર્પાણામિવ દુર્નયમ્ ।
મત્વા જાતિનૃશંસાનાં ન તાં વ્યભજદચ્યુતઃ ॥ ૧૯॥

કલ્પયિત્વા પૃથક્ પઙ્‌ક્તીરુભયેષાં જગત્પતિઃ ।
તાંશ્ચોપવેશયામાસ સ્વેષુ સ્વેષુ ચ પઙ્‌ક્તિષુ ॥ ૨૦॥

દૈત્યાન્ ગૃહીતકલશો વઞ્ચયન્નુપસઞ્ચરૈઃ ।
દૂરસ્થાન્ પાયયામાસ જરામૃત્યુહરાં સુધામ્ ॥ ૨૧॥

તે પાલયન્તઃ સમયમસુરાઃ સ્વકૃતં નૃપ ।
તૂષ્ણીમાસન્ કૃતસ્નેહાઃ સ્ત્રીવિવાદજુગુપ્સયા ॥ ૨૨॥

ત્યારબાદ એક દિવસનો ઉપવાસ કરીને તે બધાએ સ્નાન કર્યું, હવિષ્યનો અગ્નિમાં હોમ કર્યો; ગાયો, બ્રાહ્મણો અને સઘળાં પ્રાણીઓને ઘાસચારો, અન્ન-ધન વગેરેનું યથાયોગ્ય દાન કર્યું તથા બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્ત્યયન કરાવ્યું. (૧૪) તે બધાએ પોતપોતાની પસંદગી પ્રમાણે નવાં-નવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં અને એ પછી સુંદર-સુંદર આભૂષણો ધારણ કરીને તે બધાય એવાં દર્ભાસનો પર બેસી ગયા, કે જેમનો આગળનો ભાગ પૂર્વાભિમુખ હતો. (૧૫) જ્યારે દેવો અને દાનવો બંનેય ધૂપથી સુવાસિત, માળાઓ અને દીપકોથી શણગારાયેલા ભવ્ય ભવનમાં પૂર્વ તરફ મોં રાખીને બેસી ગયા ત્યારે હાથમાં અમૃતકુંભ લઈને મોહિની સભામંડપમાં આવ્યાં. તેમણે એક અત્યંત સુંદર સાડી પહેરેલી હતી. નિતંબોના ભારને કારણે તે ધીરે-ધીરે ચાલતાં હતાં. તેમની આંખો મદથી વિહ્વળ થઈ રહી હતી. તેમના સ્તન કુંભ જેવા અને તેમની જંઘાઓ હાથીના બચ્ચાની સૂંઢ જેવી હતી. તેમનાં સુવર્ણનાં નૂપુરો પોતાના ઝંકારથી સભાભવનને ધ્વનિત કરી રહ્યાં હતાં. (૧૬-૧૭) તેમના સુંદર કાનોમાં સુવર્ણનાં કુંડળો હતાં અને તેમનાં નાસિકા, કપોલ તથા મુખ અતિસુંદર હતાં. સ્વયં પરદેવતા ભગવાન મોહિનીના રૂપમાં એવા દેખાતા હતા કે જાણે લક્ષ્મીજીની કોઈ શ્રેષ્ઠ સખી ત્યાં આવી હોય. મોહિનીએ પોતાની સ્મિતસભર દૃષ્ટિથી દેવો અને દૈત્યો તરફ જોયું, તો તે તમામ મોહિત થઈ ગયા. તે સમયે તેમના સ્તનો પરથી પાલવ થોડો ખસી ગયો હતો. (૧૮) ભગવાને મોહિનીરૂપે એવો વિચાર કર્યો કે અસુરો તો જન્મથી જ ક્રૂર સ્વભાવના છે, તેમને અમૃત પિવડાવવું એ સાપને દૂધ પિવડાવવા જેવું ઘણું અન્યાયી થશે; તેથી તેમણે અસુરોને અમૃતનો ભાગ આપ્યો નહીં. (૧૯) ભગવાને દેવો અને અસુરોની અલગ-અલગ હરોળ બનાવી અને પછી બંનેને હરોળમાં ગોઠવીને પોતપોતાના સમૂહમાં બેસાડી દીધા. (૨૦) ત્યારબાદ અમૃતકુંભ હાથમાં લઈને ભગવાન દૈત્યો પાસે ગયા અને તેમને હાવભાવ તથા કટાક્ષોથી મોહિત કરી દઈને, દૂર બેઠેલા દેવો પાસે આવી ગયા અને તેમને એ અમૃત પિવડાવવા લાગ્યા, કે જે પાન કરવાથી વૃદ્ધત્વ અને મૃત્યુને હરી લે છે. (૨૧) હે રાજન્! અસુરો પોતે કરેલા નિશ્ચયનું પાલન કરી રહ્યા હતા. તેમને સ્નેહ પણ થઈ ગયો હતો અને તેઓ આ સ્ત્રી સાથે વિવાદમાં પડવાનું નિંદનીય પણ સમજતા હતા, તેથી તેઓ ચુપચાપ જ બેસી રહ્યા. (૨૨)

૧. પ્રા. પા. – પ્રાક્કાલૈ૦ । ૨. પ્રા. પા. – લ્લસદ્દુ૦ ।

તસ્યાં કૃતાતિપ્રણયાઃ પ્રણયાપાયકાતરાઃ ।
બહુમાનેન ચાબદ્ધા નોચુઃ કિઞ્ચન વિપ્રિયમ્ ॥ ૨૩॥

દેવલિઙ્ગપ્રતિચ્છન્નઃ સ્વર્ભાનુર્દેવસંસદિ ।
પ્રવિષ્ટઃ સોમમપિબચ્ચન્દ્રાર્કાભ્યાં ચ સૂચિતઃ ॥ ૨૪॥

ચક્રેણ ક્ષુરધારેણ જહાર પિબતઃ શિરઃ ।
હરિસ્તસ્ય કબન્ધસ્તુ સુધયાઽપ્લાવિતોઽપતત્ ॥ ૨૫॥

શિરસ્ત્વમરતાં નીતમજો ગ્રહમચીક્લૃપત્ ।
યસ્તુ પર્વણિ ચન્દ્રાર્કાવભિધાવતિ વૈરધીઃ ॥ ૨૬॥

પીતપ્રાયેઽમૃતે દેવૈર્ભગવાઁલ્લોકભાવનઃ ।
પશ્યતામસુરેન્દ્રાણાં સ્વં રૂપં જગૃહે હરિઃ[1] ॥ ૨૭॥

એવં સુરાસુરગણાઃ સમદેશકાલ-
હેત્વર્થકર્મમતયોઽપિ ફલે વિકલ્પાઃ ।
તત્રામૃતં સુરગણાઃ ફલમઞ્જસાઽઽપુ-
ર્યત્પાદપઙ્કજરજઃશ્રયણાન્ન દૈત્યાઃ ॥ ૨૮॥

યદ્ યુજ્યતેઽસુવસુકર્મમનોવચોભિ-
ર્દેહાત્મજાદિષુ નૃભિસ્તદસત્પૃથક્ત્વાત્ ।
તૈરેવ સદ્ભવતિ યત્ ક્રિયતેઽપૃથક્ત્વાત્
સર્વસ્ય તદ્ભવતિ મૂલનિષેચનં યત્ ॥ ૨૯॥

તેમને મોહિની પર ઘણો પ્રેમ થઈ ગયો હતો; તેમને ભય હતો કે તેની સાથેનો પોતાનો પ્રેમસંબંધ તૂટી ન જાય. (વળી) મોહિનીએ પણ પહેલાં તેમનું બહુમાન કર્યું હતું, તેથી તેઓ સવિશેષ બંધાઈ ગયા હતા. આ કારણે તેમણે મોહિનીને કશું અપ્રિય કહ્યું નહીં. (૨૩)

જે સમયે ભગવાન દેવોને અમૃતપાન કરાવી રહ્યા હતા તે સમયે દૈત્ય રાહુ દેવોનો વેશ લઈને તેમની વચ્ચે આવી બેઠો અને દેવોની સાથે તેણે પણ અમૃત પીધું. પરંતુ તરત જ ચંદ્ર અને સૂર્યે તેને ખુલ્લો પાડ્યો.(૨૪) ભગવાને અમૃતપાન કરાવતા રહીને જ પોતાના તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. તેનું ધડ અમૃતનો સંસર્ગ નહીં થવાને કારણે નીચે પડ્યું; (૨૫) પરંતુ તેનું માથું અમર બની રહ્યું અને બ્રહ્માજીએ તેને 'ગ્રહ' બનાવી દીધો. તે જ રાહુ પર્વ (પૂર્ણિમા અને અમાસ)ના દિવસે વૈરભાવથી બદલો લેવા માટે ચંદ્ર અને સૂર્ય પર આક્રમણ કરતો રહે છે. (૨૬) જ્યારે દેવોએ અમૃત પી લીધું ત્યારે સમસ્ત લોકોને જીવનદાન આપનારા ભગવાને તે મોટા-મોટા દૈત્યોની સામે જ (પોતાના) મોહિનીરૂપને ત્યજીને પોતાનું વાસ્તવિક રૂપ ધારણ કર્યું. (૨૭) (હે પરીક્ષિત!) દેવો અને દાનવો - બંનેએ એક જ સમયે, એક જ સ્થળે, એક જ પ્રયોજન તથા એક જ વસ્તુ માટે, એક જ વિચારથી એક જ કર્મ કર્યું, પરંતુ ફળમાં ઘણો ફરક પડી ગયો. એ બંનેમાંના દેવોએ ઘણી સહેલાઈથી પોતાના પરિશ્રમનું ફળ – અમૃત પ્રાપ્ત કરી લીધું, કારણ કે તેમણે ભગવાનનાં ચરણકમળોની રજનો આશ્રય લીધો હતો; જ્યારે તેનાથી વિમુખ રહેવાને કારણે અસુરો પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ અમૃત (પ્રાપ્તિ)થી વંચિત જ રહી ગયા. (૨૮) મનુષ્ય પોતાના પ્રાણ, ધન, કર્મ, મન, વાણી વગેરે થકી શરીર અને પુત્ર વગેરે માટે જે કંઈ કરતો હોય છે તે વ્યર્થ જ થાય છે; કારણ કે તેના મૂળમાં ભેદબુદ્ધિ (કાયમ) હોય છે; પરંતુ તે જ પ્રાણ વગેરે થકી ભગવાન માટે જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે (કર્મ) ભેદભાવરહિત હોવાને કારણે પોતાના શરીર અને પુત્ર માટે તેમ જ સમસ્ત સંસાર માટે સફળ થઈ જાય છે. જેમ વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સીંચવાથી તેનું થડ, તેની ડાળીઓ અને તેનાં પાંદડાં – તે બધાંયનું સિંચન થઈ જાય છે તેવી જ રીતે ભગવાન માટે કર્મ કરવાથી તે કર્મો સર્વને માટે ફળદાયી બની જાય છે. (૨૯)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધેઽમૃતમથને નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૯॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત અમૃતમંથનમાંનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

૧. પ્રા. પા. – પ્રભુઃ ।

દસમો અધ્યાય

દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ દાનવદૈતેયા નાવિન્દન્નમૃતં નૃપ ।
યુક્તાઃ કર્મણિ યત્તાશ્ચ વાસુદેવપરાઙ્મુખાઃ ॥ ૧॥

સાધયિત્વાઽમૃતં રાજન્ પાયયિત્વા સ્વકાન્ સુરાન્ ।
પશ્યતાં સર્વભૂતાનાં યયૌ ગરુડવાહનઃ ॥ ૨॥

સપત્નાનાં પરામૃદ્ધિં[1] દૃષ્ટ્વા તે દિતિનન્દનાઃ ।
અમૃષ્યમાણા ઉત્પેતુર્દેવાન્ પ્રત્યુદ્યતાયુધાઃ ॥ ૩॥

તતઃ સુરગણાઃ સર્વે સુધયા પીતયૈધિતાઃ ।
પ્રતિસંયુયુધુઃ શસ્ત્રૈર્નારાયણપદાશ્રયાઃ ॥ ૪॥

તત્ર દૈવાસુરો નામ રણઃ પરમદારુણઃ ।
રોધસ્યુદન્વતો રાજંસ્તુમુલો રોમહર્ષણઃ ॥ ૫॥

તત્રાન્યોન્યં સપત્નાસ્તે સંરબ્ધમનસો રણે ।
સમાસાદ્યાસિભિર્બાણૈર્નિજઘ્નુર્વિવિધાયુધૈઃ ॥ ૬॥

શઙ્ખતૂર્યમૃદઙ્ગાનાં ભેરીડમરિણાં[2] મહાન્ ।
હસ્ત્યશ્વરથપત્તીનાં[3] નદતાં નિઃસ્વનોઽભવત્ ॥ ૭॥

રથિનો રથિભિસ્તત્ર પત્તિભિઃ સહ પત્તયઃ ।
હયા હયૈરિભાશ્ચેભૈઃ સમસજ્જન્ત સંયુગે ॥ ૮॥

ઉષ્ટ્રૈઃ કેચિદિભૈઃ[4] કેચિદપરે[5] યુયુધુઃ ખરૈઃ ।
કેચિદ્ ગૌરમૃગૈરૃક્ષૈર્દ્વીપિભિર્હરિભિર્ભટાઃ ॥ ૯॥

ગૃધ્રૈઃ કઙ્કૈર્બકૈરન્યે શ્યેનભાસૈસ્તિમિઙ્ગિલૈઃ ।
શરભૈર્મહિષૈઃ ખડ્ગૈર્ગોવૃષૈર્ગવયારુણૈઃ ॥ ૧૦॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! જોકે દાનવો અને દૈત્યોએ ઘણી સાવધાનીથી સમુદ્રમંથનનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તોપણ ભગવાનથી વિમુખ હોવાને કારણે તેમને અમૃત મળ્યું નહીં. (૧) હે રાજન્! ભગવાને સમુદ્રમંથન કરી અમૃત મેળવીને પોતાના સ્વજન દેવોને પિવડાવ્યું. પછી સૌના જોતાં જ ગરુડ પર સવાર થઈને પ્રયાણ કરી ગયા. (૨) જ્યારે દૈત્યોએ જોયું કે અમારા શત્રુઓને તો મોટી સફળતા મળી છે ત્યારે તેઓ દેવોની ઉન્નતિ જીરવી શક્યા નહીં; તેમણે તરત જ પોતાનાં હથિયાર ઉપાડ્યાં અને દેવો પર આક્રમણ કર્યું. (૩) આ તરફ દેવોએ અમૃતપાન કરીને વિશેષ શક્તિ મેળવી લીધી હતી અને વળી તેમને ભગવાનનાં ચરણકમળોનો આશ્રય તો હતો જ; તેઓ પણ પોતાનાં અસ્ત્રો-શસ્ત્રોથી સુસજ્જ થઈને દૈત્યો સાથે યુદ્ધે ચડ્યા. (૪) હે રાજન્! ક્ષીરસાગરના કાંઠે ઘણું જ રોમાંચક અને અત્યંત ભયંકર યુદ્ધ થયું. દેવો અને દૈત્યોનું તે ઘમસાણ જ 'દેવાસુર-સંગ્રામ'ના નામે ઓળખાય છે. (૫) બંને પક્ષો એકબીજાના પ્રબળ શત્રુ હતા અને બંનેય ક્રોધે ભરાયેલા હતા. એકબીજાને સામાસામી જોઈને તેઓ તલવાર, બાણ અને બીજાં અનેકાનેક અસ્ત્રો-શસ્ત્રોથી એકબીજા પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. (૬) તે સમયે યુદ્ધમાં શંખ, ભેરી, મૃદંગ, નગારાં, ડમરુ વગેરે (વાદ્યો) ઘણા જોરથી વાગવા લાગ્યાં; હાથીઓની ગર્જના, ઘોડાઓનો હણહણાટ, રથોનો ગડગડાટ અને પાયદળ સેનાના હોંકારા-પડકારાથી ભારે કોલાહલ મચી ગયો. (૭) યુદ્ધભૂમિમાં રથીઓ સામે રથીઓ, પાયદળ યોદ્ધાઓ સામે પાયદળ યોદ્ધાઓ, ઘોડેસવારો સામે ઘોડેસવારો અને હાથી પરના સવારો સામે હાથી પરના સવારો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. (૮) તેમાંના કેટલાક વીરો (યોદ્ધાઓ) ઊંટ પર, હાથી અને ગધેડા પર ચડીને, તો કેટલાક ગૌરમૃગ, રીંછ, વાઘ અને સિંહ પર ચડીને લડી રહ્યા હતા. (૯) કેટલાક યોદ્ધાઓ ગીધ, બગલા, કંક, બાજ અને ભાસ પક્ષીઓ પર સવાર થયા હતા, તો ઘણાબધા તિમિંગલ મચ્છ, શરભ, પાડા, ગેંડા, બળદ, નીલગાય અને જંગલી સાંઢો

૧. પ્રા. પા. – પરાં સિદ્ધિં । ૨. પ્રા. પા. – ભેરીણાં નિઃસ્વનો । ૩. પ્રાચીન પ્રતમાં 'હસ્ત્યશ્વરથપત્તીનાં નદતાં નિઃસ્વનોઽભવત્' – એટલા ભાગનો પાઠ પાંચમા શ્લોક '...રોમહર્ષણઃ'ની પછી છે; બાકીનો ક્રમ આ જ પ્રત અનુસાર છે. ૪. પ્રા. પા. – કેચિદ્દ્વિપૈઃ । ૫. પ્રા. પા. – ઽરેઽપિ યયુઃ ખરૈઃ ।

શિવાભિરાખુભિઃ કેચિત્ કૃકલાસૈઃ શશૈર્નરૈઃ[1] ।
બસ્તૈરેકે[2] કૃષ્ણસારૈર્હંસૈરન્યે ચ સૂકરૈઃ ॥ ૧૧॥

અન્યે જલસ્થલખગૈઃ સત્ત્વૈર્વિકૃતવિગ્રહૈઃ ।
સેનયોરુભયો રાજન્ વિવિશુસ્તેઽગ્રતોઽગ્રતઃ ॥ ૧૨॥

પર આરૂઢ થયા હતા. (૧૦) કેટલાકે શિયાળ, ઉંદર, કાચીંડા અને સસલા પર સવારી કરી હતી, તો ઘણાબધા યોદ્ધાઓ મનુષ્યો, બકરા, કાળિયાર મૃગ, હંસ અને સૂવરો પર આરૂઢ થયા હતા. (૧૧) આ પ્રમાણે જળ, સ્થળ (જમીન) અને આકાશમાં રહેતાં અને દેખાવે ભયંકર શરીરવાળાં ઘણાંબધાં પ્રાણીઓ પર આરૂઢ થઈને ઘણા દૈત્યો બંને સેનાઓમાં ચારે બાજુ ઘૂસી ગયા. (૧૨)

ચિત્રધ્વજપટૈ રાજન્નાતપત્રૈઃ સિતામલૈઃ ।
[3]મહાધનૈર્વજ્રદણ્ડૈર્વ્યજનૈર્બાર્હચામરૈઃ ॥ ૧૩॥

વાતોદ્ધૂતોત્તરોષ્ણીષૈરર્ચિર્ભિર્વર્મભૂષણૈઃ ।
સ્ફુરદ્ભિર્વિશદૈઃ શસ્ત્રૈઃ સુતરાં સૂર્યરશ્મિભિઃ ॥ ૧૪॥

દેવદાનવવીરાણાં ધ્વજિન્યૌ પાણ્ડુનન્દન ।
રેજતુર્વીરમાલાભિર્યાદસામિવ સાગરૌ ॥ ૧૫॥

વૈરોચનો બલિઃ સઙ્ખ્યે સોઽસુરાણાં ચમૂપતિઃ ।
યાનં વૈહાયસં નામ કામગં મયનિર્મિતમ્ ॥ ૧૬॥

સર્વસાઙ્ગ્રામિકોપેતં સર્વાશ્ચર્યમયં પ્રભો ।
અપ્રતર્ક્યમનિર્દેશ્યં દૃશ્યમાનમદર્શનમ્ ॥ ૧૭॥

આસ્થિતસ્તદ્વિમાનાગ્ર્યં સર્વાનીકાધિપૈર્વૃતઃ ।
વાલવ્યજનછત્રાગ્ર્યૈ રેજે ચન્દ્ર ઈવોદયે ॥ ૧૮॥

તસ્યાસન્ સર્વતો યાનૈર્યૂથાનાં પતયોઽસુરાઃ ।
નમુચિઃ શમ્બરો બાણો વિપ્રચિત્તિરયોમુખઃ ॥ ૧૯॥

દ્વિમૂર્ધા કાલનાભોઽથ[4] પ્રહેતિર્હેતિરિલ્વલઃ ।
શકુનિર્ભૂતસન્તાપો વજ્રદંષ્ટ્રો વિરોચનઃ ॥ ૨૦॥

હયગ્રીવઃ શઙ્કુશિરાઃ કપિલો મેઘદુન્દુભિઃ ।
તારકશ્ચક્રદૃક્ શુમ્ભો નિશુમ્ભો જમ્ભ ઉત્કલઃ ॥ ૨૧॥

હે રાજન્! તે સમયે રંગબેરંગી ધજાઓ, સ્ફટિકમણિ જેવાં સફેદ નિર્મળ છત્રો, રત્નજડિત બહુમૂલ્ય વીંઝણા, મોરપિંછો, ચામરો અને પવનથી લહેરાતા ખેસ, પાઘડી, કલંગી, કવચ, આભૂષણો તથા સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત ચમકતાં ઉજ્જ્વળ શસ્ત્રો અને વીરોની હરોળોને કારણે દેવો અને અસુરોનાં સૈન્યો એવાં શોભી રહ્યાં હતાં કે જાણે જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલા બે મહાસમુદ્રો લહેરાઈ રહ્યા હોય. (૧૩-૧૫) (હે પરીક્ષિત!) તે યુદ્ધભૂમિમાં દૈત્યોના સેનાપતિ વિરોચન-પુત્ર બલિ મય દાનવે બનાવેલા વૈહાયસ નામના વિમાન પર આરૂઢ થયા, કે જે વિમાન તેના ચાલકની જ્યાં જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જતું હતું. (૧૬) તેમાં યુદ્ધની તમામ સાધનસામગ્રીઓ સુસજ્જ હતી. હે પરીક્ષિત! તે એટલું આશ્ચર્યપૂર્ણ હતું કે ક્યારેક નજરે પડતું હતું, તો ક્યારેક અદૃશ્ય થઈ જતું હતું. તે અત્યારે ક્યાં હશે - એનું જ્યારે અનુમાન પણ કરી શકાતું ન હોય તો પછી તેને બતાવી તો શકાય જ કેવી રીતે? (૧૭) તે શ્રેષ્ઠ વિમાન પર રાજા બલિ સવાર થયેલા હતા અને બધા જ મોટા-મોટા સેનાપતિઓ તેમની ચારે બાજુએ ઘેરાયેલા હતા. તેમના પર શ્રેષ્ઠ ચામરો ઢોળવામાં આવી રહ્યાં હતાં અને છત્ર તાણેલું હતું. તે સમયે બલિ એવા જણાતા હતા કે જાણે ઉદયાચલ પર ચંદ્રમા ન હોય! (૧૮) તેમની ચારે બાજુએ સૈન્યની નાની-નાની ટુકડીઓના સ્વામી નમુચિ, શંબર, બાણ, વિપ્રચિત્તિ, અયોમુખ, દ્વિમૂર્ધા, કાલનાભ, પ્રહેતિ, હેતિ, ઇલ્વલ, શકુનિ, ભૂતસંતાપ, વજ્રદંષ્ટ્ર, વિરોચન, હયગ્રીવ, શંકુશિરા, કપિલ, મેઘદુંદુભિ, તારક, ચક્રાક્ષ, શુંભ, નિશુંભ,

૧. પ્રા. પા. – નરૈઃ ખગૈઃ । ૨. પ્રા. પા. – મૃગૈરન્યે । ૩. પ્રા. પા. – મહાયુધૈર્વજ્ર૦ । ૪. પ્રા. પા. – ૦ઙ્ગ્ર ।

અરિષ્ટોઽરિષ્ટનેમિશ્ચ મયશ્ચ ત્રિપુરાધિપઃ ।
અન્યે પૌલોમકાલેયા નિવાતકવચાદયઃ ॥ ૨૨॥

અલબ્ધભાગાઃ સોમસ્ય કેવલં ક્લેશભાગિનઃ ।
સર્વ એતે રણમુખે બહુશો નિર્જિતામરાઃ ॥ ૨૩॥

સિંહનાદાન્[1] વિમુઞ્ચન્તઃ શઙ્ખાન્ દધ્મુર્મહારવાન્ ।
દૃષ્ટ્વા સપત્નાનુત્સિક્તાન્ બલભિત્કુપિતો ભૃશમ્ ॥ ૨૪॥

ઐરાવતં દિક્કરિણમારૂઢઃ[2] શુશુભે સ્વરાટ્ ।
યથા સ્રવત્પ્રસ્રવણમુદયાદ્રિમહર્પતિઃ ॥ ૨૫॥

તસ્યાસન્ સર્વતો દેવા નાનાવાહધ્વજાયુધાઃ ।
લોકપાલાઃ સહ ગણૈર્વાય્વગ્નિવરુણાદયઃ ॥ ૨૬॥

તેઽન્યોન્યમભિસંસૃત્ય ક્ષિપન્તો મર્મભિર્મિથઃ[3] ।
આહ્વયન્તો વિશન્તોઽગ્રે યુયુધુર્દ્વન્દ્વયોધિનઃ ॥ ૨૭॥

યુયોધ બલિરિન્દ્રેણ તારકેણ ગુહોઽસ્યત[4] ।
વરુણો હેતિનાઽયુધ્યન્મિત્રો રાજન્ પ્રહેતિના ॥ ૨૮॥

યમસ્તુ કાલનાભેન વિશ્વકર્મા મયેન વૈ ।
શમ્બરો યુયુધે ત્વષ્ટ્રા સવિત્રા તુ વિરોચનઃ ॥ ૨૯॥

અપરાજિતેન નમુચિરશ્વિનૌ વૃષપર્વણા ।
સૂર્યો બલિસુતૈર્દેવો બાણજ્યેષ્ઠૈઃ શતેન ચ ॥ ૩૦॥

રાહુણા ચ તથા સોમઃ પુલોમ્ના યુયુધેઽનિલઃ ।
નિશુમ્ભશુમ્ભયોર્દેવી ભદ્રકાલી તરસ્વિની ॥ ૩૧॥

વૃષાકપિસ્તુ જમ્ભેન મહિષેણ વિભાવસુઃ ।
ઈલ્વલઃ સહ વાતાપિર્બ્રહ્મપુત્રૈરરિન્દમ ॥ ૩૨॥

જંભ, ઉત્કલ, અરિષ્ટ, અરિષ્ટનેમિ, ત્રિપુરાધિપતિ મય, પૌલોમ, કાલેય, નિવાતકવચ વગેરે પોતપોતાનાં વિમાનો પર રહેલા હતા. (૧૯-૨૨) આ બધાયે સમુદ્રમંથન કરવામાં જોડાયેલા હતા; પરંતુ તેમને અમૃતનો ભાગ મળ્યો ન હતો અને માત્ર પરિશ્રમના જ ભાગી બન્યા હતા. આ બધા અસુરોએ એક વાર નહીં, અનેક વાર દેવતાઓને યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા; (૨૩) તેથી તેઓ ભારે ઉત્સાહથી સિંહગર્જના કરતા-કરતા પોતાના ઘોર ઘોષવાળા શંખ વગાડવા લાગ્યા. ઈન્દ્રે જોયું કે અમારા શત્રુઓને શૂરાતન ચડી રહ્યું છે, તેઓ મદોન્મત્ત થઈ રહ્યા છે ત્યારે તેમને ઘણો ક્રોધ થઈ આવ્યો. (૨૪) તેઓ પોતાના વાહન ઐરાવત નામના દિગ્ગજ પર આરૂઢ થયા, કે જેના ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરી રહ્યો હતો. તેથી ઈન્દ્ર એવા શોભતા હતા કે જાણે સૂર્ય ઉદયાચલ પર આરૂઢ થયો હોય અને એમાંથી અનેક ઝરણાં વહી રહ્યાં હોય. (૨૫) ઈન્દ્રની ચારે બાજુએ પોતપોતાનાં વાહન, ધજા અને આયુધોવાળા દેવો તેમ જ પોતપોતાના ગણો સાથે વાયુ, અગ્નિ, વરુણ વગેરે લોકપાલો વીંટળાઈ વળ્યા. (૨૬)

બંને સૈન્યો સામ-સામે ખડાં થઈ ગયાં. બે-બેનાં જોડકાં બનાવીને તે લોકો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કોઈ આગળ વધી રહ્યા હતા, તો કોઈ નામોચ્ચાર સાથે પડકાર ફેંકી રહ્યા હતા. કેટલાક વળી મર્મભેદક વાક્યોથી પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીને ધિક્કારી રહ્યા હતા. (૨૭) બલિ ઈન્દ્ર સાથે, સ્વામિકાર્તિક તારકાસુર સાથે, વરુણ હેતિ સાથે અને મિત્ર પ્રહેતિ સાથે ભિડાઈ ગયા. (૨૮) યમરાજ કાલનાભ સાથે, વિશ્વકર્મા મય સાથે, શંબરાસુર ત્વષ્ટા સાથે અને સવિતા વિરોચન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. (૨૯) નમુચિ અપરાજિત સાથે, અશ્વિનીકુમારો વૃષપર્વા સાથે તથા સૂર્યદેવ બલિના બાણ વગેરે સો પુત્રો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. (૩૦) રાહુ સાથે ચંદ્રમા અને પુલોમા સાથે વાયુનું યુદ્ધ થયું. ભદ્રકાળી દેવી નિશુંભ અને શુંભ પર ત્રાટક્યાં. (૩૧) હે શત્રુદમન (પરીક્ષિત)! જંભાસુર સાથે મહાદેવજીનું, મહિષાસુર સાથે અગ્નિદેવનું અને વાતાપિ તથા ઈલ્વલ

૧. પ્રા. પા. – ૦નાદં વિ૦ । ૨. પ્રા. પા. – ૦રૂઢોઽધિપતિં સ્વરાટ્ । ૩. પ્રા. પા. – નામભિર્મિથઃ । ૪. પ્રા. પા. – ૦ઽચ્યુત ।

કામદેવેન દુર્મર્ષ ઉત્કલો માતૃભિઃ સહ ।
બૃહસ્પતિશ્ચોશનસા નરકેણ શનૈશ્ચરઃ ॥ ૩૩॥

મરુતો નિવાતકવચૈઃ કાલેયૈર્વસવોઽમરાઃ ।
વિશ્વેદેવાસ્તુ પૌલોમૈ રુદ્રાઃ ક્રોધવશૈઃ સહ ॥ ૩૪॥

ત એવમાજાવસુરાઃ સુરેન્દ્રા
દ્વન્દ્વેન સંહત્ય ચ યુધ્યમાનાઃ ।
અન્યોન્યમાસાદ્ય નિજઘ્નુરોજસા
જિગીષવસ્તીક્ષ્ણશરાસિતોમરૈઃ ॥ ૩૫॥

ભુશુણ્ડિભિશ્ચક્રગદર્ષ્ટિપટ્ટિશૈઃ
શક્ત્યુલ્મુકૈઃ પ્રાસપરશ્વધૈરપિ ।
નિસ્ત્રિંશભલ્લૈઃ પરિઘૈઃ સમુદ્ગરૈઃ
સભિન્દિપાલૈશ્ચ શિરાંસિ ચિચ્છિદુઃ ॥ ૩૬॥

ગજાસ્તુરઙ્ગાઃ સરથાઃ પદાતયઃ
સારોહવાહા વિવિધા વિખણ્ડિતાઃ ।
નિકૃત્તબાહૂરુશિરોધરાઙ્ઘ્રય-
શ્છિન્નધ્વજેષ્વાસતનુત્રભૂષણાઃ ॥ ૩૭॥

તેષાં પદાઘાતરથાઙ્ગચૂર્ણિતા-
દાયોધનાદુલ્બણ ઉત્થિતસ્તદા ।
રેણુર્દિશઃ ખં દ્યુમણિં ચ છાદયન્
ન્યવર્તતાસૃક્સ્રુતિભિઃ પરિપ્લુતાત્ ॥ ૩૮॥

શિરોભિરુદ્ધૂતકિરીટકુણ્ડલૈઃ
સંરમ્ભદગ્ભિઃ પરિદષ્ટદચ્છદૈઃ ।
મહાભુજૈઃ સાભરણૈઃ સહાયુધૈઃ
સા પ્રાસ્તૃતા ભૂઃ કરભોરુભિર્બભૌ ॥ ૩૯॥

કબન્ધાસ્તત્ર ચોત્પેતુઃપતિતસ્વશિરોઽક્ષિભિઃ[1] ।
ઉદ્યતાયુધદોર્દણ્ડૈરાધાવન્તો ભટાન્ મૃધે ॥ ૪૦॥

સાથે બ્રહ્માપુત્ર મરીચિ વગેરેનું યુદ્ધ થયું. (૩૨) દુર્મર્ષનું કામદેવ સાથે, ઉત્કલનું માતૃગણો સાથે, શુક્રાચાર્યનું બૃહસ્પતિ સાથે અને નરકાસુરનું શનૈશ્ચર સાથે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. (૩૩) નિવાતકવચો સાથે મરુદ્ગણ, કાલેયો સાથે વસુગણ, પૌલોમો સાથે વિશ્વેદેવગણ અને ક્રોધવશો સાથે રુદ્રગણોનું યુદ્ધ થયું. (૩૪)

આ પ્રમાણે અસુરો અને દેવો યુદ્ધભૂમિમાં દ્વંદ્વયુદ્ધ અને સામૂહિક આક્રમણો કરીને એકબીજા સાથે ભિડાઈને પરસ્પરને જીતવાની ઇચ્છાથી ઉત્સાહપૂર્વક તીક્ષ્ણ બાણો, તલવારો અને ભાલાઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તેઓ અનેક પ્રકારે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. (૩૫) ભુશુંડિ, ચક્ર, ગદા, ઋષ્ટિ, પટ્ટિશ, શક્તિ, ઉલ્મુક, પ્રાસ, ફરસી, તલવાર, ભાલા, મગદળ, પરિઘ, ભિંદિપાલ (વગેરે આયુધો)થી એકબીજાનાં માથાં કાપવા લાગ્યા. (૩૬) તે સમયે પોતાના સવારો સહિત હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે અનેક પ્રકારનાં વાહનો અને પાયદળ સૈન્ય વેરવિખેર થવા લાગ્યાં. કોઈના હાથ, કોઈની જંઘા, કોઈની ગરદન, તો કોઈના પગ કપાઈ ગયા; તો કોઈ-કોઈનાં ધજા, ધનુષ્ય, કવચ અને આભૂષણો ટુકડે ટુકડા થઈ ગયાં. (૩૭) તેમના પગના ધમકારાથી અને રથનાં પૈડાંના ઘસાવાથી પૃથ્વી ખોદાઈ ગઈ. તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાં એવી પ્રચંડ ધૂળ ઊડી કે તેણે દિશાઓ, આકાશ અને સૂર્યને પણ ઢાંકી દીધાં. પરંતુ થોડી જ વારમાં લોહીની ધારાથી ભૂમિ તરબોળ થઈ ગઈ અને ક્યાંય ધૂળનું નામનિશાન પણ રહ્યું નહીં. (૩૮) ત્યારપછી તો યુદ્ધનું મેદાન કપાયેલાં માથાંઓથી ભરાઈ ગયું. કોઈના મુગટ અને કુંડળ પડી ગયાં હતાં, તો કોઈની આંખોમાંથી ક્રોધની મુદ્રા પ્રગટી રહી હતી. કોઈ-કોઈએ પોતાના દાંતથી હોઠ દબાવી રાખ્યા હતા. ઘણાંઓની આભૂષણો અને શસ્ત્રોથી સુસજ્જ લાંબી-લાંબી ભુજાઓ કપાઈને પડેલી હતી અને ઘણાઓની મોટી-મોટી હાથીની સૂંઢ જેવી જાંઘો કપાયેલી પડી હતી. આ પ્રમાણે તે યુદ્ધભૂમિ ઘણી ભયાનક દેખાતી હતી. (૩૯) તે સમયે ત્યાં ઘણાંબધાં ધડ હાથોમાં હથિયાર ઉપાડીને વીરો ભણી દોડતાં અને ઊછળતાં હતાં. (૪૦)

૧. પ્રા. પા. – પતિતઃ સ્વશિરોરુભિઃ ।

બલિર્મહેન્દ્રં દશભિસ્ત્રિભિરૈરાવતં શરૈઃ ।
ચતુર્ભિશ્ચતુરો વાહાનેકેનારોહમાર્ચ્છયત્[1] ॥ ૪૧॥

સ તાનાપતતઃ શક્રસ્તાવદ્ભિઃ શીઘ્રવિક્રમઃ ।
ચિચ્છેદ નિશિતૈર્ભલ્લૈરસમ્પ્રાપ્તાન્ હસન્નિવ ॥ ૪૨॥

તસ્ય કર્મોત્તમં વીક્ષ્ય દુર્મર્ષઃ શક્તિમાદદે ।
તાં જ્વલન્તીં મહોલ્કાભાં હસ્તસ્થામચ્છિનદ્ધરિઃ ॥ ૪૩॥

તતઃ શૂલં તતઃ પ્રાસં તતસ્તોમરમૃષ્ટયઃ[2] ।
યદ્[3] યચ્છસ્ત્રં સમાદદ્યાત્સર્વં તદચ્છિનદ્વિભુઃ ॥ ૪૪॥

સસર્જાથાસુરીં માયામન્તર્ધાનગતોऽસુરઃ ।
તતઃ પ્રાદુરભૂચ્છૈલઃ સુરાનીકોપરિ પ્રભો ॥ ૪૫॥

તતો નિપેતુસ્તરવો દહ્યમાના દવાગ્નિના ।
શિલાઃ સટઙ્કશિખરાશ્ચૂર્ણયન્ત્યો દ્વિષદ્બલમ્ ॥ ૪૬॥

મહોરગાઃ સમુત્પેતુર્દન્દશૂકાઃ સવૃશ્ચિકાઃ ।
સિંહવ્યાઘ્રવરાહાશ્ચ મર્દયન્તો મહાગજાન્[4] ॥ ૪૭॥

યાતુધાન્યશ્ચ શતશઃ શૂલહસ્તા વિવાસસઃ ।
છિન્ધિ ભિન્ધીતિ વાદિન્યસ્તથા રક્ષોગણાઃ પ્રભો ॥ ૪૮॥

તતો મહાઘના વ્યોમ્નિ ગમ્ભીરપરુષસ્વનાઃ ।
અઙ્ગારાન્ મુમુચુર્વાતૈરાહતાઃ સ્તનયિત્નવઃ ॥ ૪૯॥

સૃષ્ટો દૈત્યેન સુમહાન્ વહ્નિઃ શ્વસનસારથિઃ ।
સાંવર્તક ઈવાત્યુગ્રો વિબુધધ્વજિનીમધાક્[5] ॥ ૫૦॥

તતઃ સમુદ્ર ઉદ્વેલઃ સર્વતઃ પ્રત્યદૃશ્યત ।
પ્રચણ્ડવાતૈરુદ્ધૂતતરઙ્ગાવર્તભીષણઃ ॥ ૫૧॥

રાજા બલિએ ઇન્દ્ર પર દશ બાણ, તેમના વાહન ઐરાવત પર ત્રણ બાણ, ઐરાવતનાં ચરણોનાં રક્ષકો પર ચાર બાણ અને મુખ્ય મહાવત પર એક બાણ – એમ કુલ અઢાર બાણ છોડ્યાં. (૪૧) ઇન્દ્રે જોયું કે બલિનાં બાણ તો અમને ઘાયલ કરવા જ માગે છે, ત્યારે તેમણે અત્યંત સ્ફૂર્તિપૂર્વક તેટલાં જ ભલ્લ નામનાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને સામેથી આવતાં પેલાં બાણોને હસતાં હસતાં કાપી નાખ્યાં. (૪૨) ઇન્દ્રની આ પ્રશંસનીય સ્ફૂર્તિ જોઈને રાજા બલિ વધુ ક્રોધિત થયા અને તેમણે એક મહાશક્તિ ઉઠાવી, કે જે ઉલ્કાની જેમ ભડભડતી હતી; પરંતુ તે હજી તો હાથમાં જ હતી, છૂટી ન હતી, ત્યાં જ ઇન્દ્રે તેને પણ કાપી નાખી. (૪૩) એ પછી બલિએ એક પછી એક ક્રમશઃ શૂળ, પ્રાસ, તોમર અને શક્તિ ઉપાડ્યાં. પરંતુ તેઓ જે જે શસ્ત્રો હાથમાં ઉપાડતા હતા તેમના ઇન્દ્ર ટુકડે ટુકડા કરી નાખતા હતા. આ સફળ યુદ્ધ-કૌશલ્યથી ઇન્દ્રનું ઐશ્વર્ય અધિક ચમકી ઊઠ્યું. (૪૪)

હે પરીક્ષિત! હવે ઇન્દ્રના પરાક્રમથી ગભરાઈને બલિ પહેલાં તો અંતર્ધાન થઈ ગયા, પછી તેમણે આસુરી માયાની સૃષ્ટિ રચી. તરત જ દેવોના સૈન્ય ઉપર એક પર્વત પ્રગટ થયો. (૪૫) તે પર્વત ઉપરથી દાવાનળથી બળતાં વૃક્ષો સાથે અને છીણી જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળાં શિખરો સાથે અણીદાર શિલાઓ પડવા લાગી. તેનાથી દેવોનું સૈન્ય કચ્ચરઘાણ થવા લાગ્યું. (૪૬) ત્યારપછી મોટા-મોટા સર્પ, દંદશૂક, વીંછી અને અન્ય ઝેરી જીવો ઊછળી-ઊછળીને કરડવા અને ડંખ મારવા લાગ્યા. સિંહો, વાઘો અને સૂવરો દેવોના સૈન્યના મોટા-મોટા હાથીઓને મારવા લાગ્યા. (૪૭) હે પરીક્ષિત! હાથમાં શૂળ લીધેલી, 'મારો, કાપો' એવી બૂમો પાડતી સેંકડો નગ્ન રાક્ષસીઓ અને રાક્ષસો પણ ત્યાં પ્રગટ થઈ ગયાં. (૪૮) થોડી જ ક્ષણો પછી આકાશમાં વાદળાંઓની ઘનઘોર ઘટાઓ ઘૂમવા લાગી, તેમના પરસ્પર અથડાવાથી ભારે ઘેરો અને કઠોર ગડગડાટ થવા લાગ્યો, વીજળીઓ ચમકવા લાગી અને આંધીથી છંછેડાયેલાં વાદળાંઓ અંગારાઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યાં. (૪૯) દૈત્યરાજ બલિએ પ્રલયના અગ્નિ જેવી અત્યંત ભયાનક આગનું સર્જન કર્યું. તે આગ જોતજોતામાં પવનની મદદથી દેવોના સૈન્યને બાળવા લાગી. (૫૦) થોડી જ વારમાં એવું લાગવા માંડ્યું કે પ્રબળ આંધીની થપાટોથી સમુદ્રમાં મોટાં-મોટાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે અને ભયાનક વમળો પેદા થઈ રહ્યાં છે; અને તે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા ઓળંગીને ચારે બાજુએથી દેવોના સૈન્યને ઘેરી લેતો

૧. પ્રા. પા. – ૦મર્પયત્ । ૨. પ્રા. પા. – ૦બ્ષ્ટયઃ । ૩. પ્રા. પા. – યદ્યદ્દુર્મર્ષ આદદ્યાત્ । ૪. પ્રા. પા. – મહાગજાઃ । ૫. પ્રા. પા. – ૦મધાત્ ।

એવં દૈત્યૈર્મહામાયૈરલક્ષ્યગતિભીષણૈઃ ।
સૃજ્યમાનાસુ માયાસુ વિષેદુઃ સુરસૈનિકાઃ ॥ ૫૨॥

ન[1] તત્પ્રતિવિધિં યત્ર વિદુરિન્દ્રાદયો નૃપ ।
ધ્યાતઃ પ્રાદુરભૂત્ તત્ર[2] ભગવાન્ વિશ્વભાવનઃ ॥ ૫૩॥

તતઃ સુપર્ણાંસકૃતાઙ્ઘ્રિપલ્લવઃ
પિશઙ્ગવાસા નવકઞ્જલોચનઃ ।
અદૃશ્યતાષ્ટાયુધબાહુરુલ્લસ-
ચ્છ્રીકૌસ્તુભાનર્ઘ્યકિરીટકુણ્ડલઃ ॥ ૫૪॥

તસ્મિન્ પ્રવિષ્ટેઽસુરકૂટકર્મજા
માયા વિનેશુર્મહિના મહીયસઃ ।
સ્વપ્નો યથા હિ પ્રતિબોધ આગતે
હરિસ્મૃતિઃ સર્વવિપદ્વિમોક્ષણમ્[3] ॥ ૫૫॥

દૃષ્ટ્વા મૃધે ગરુડવાહમિભારિવાહ
આવિધ્ય શૂલમહિનોદથ કાલનેમિઃ ।
તલ્લીલયા ગરુડમૂર્ધ્નિ પતદ્ ગૃહીત્વા
તેનાહનન્નૃપ સવાહમરિં ત્ર્યધીશઃ ॥ ૫૬॥

માલી સુમાલ્યતિબલૌ યુધિ પેતતુર્ય-
શ્ચક્રેણ કૃત્તશિરસાવથ માલ્યવાંસ્તમ્ ।
આહત્ય તિગ્મગદયાઽહનદણ્ડજેન્દ્રં
તાવચ્છિરોઽચ્છિનદરેર્નદતોઽરિણાઽઽદ્યઃ ॥ ૫૭॥

ઊમટી આવી રહ્યો છે. (૫૧)

આ પ્રમાણે જ્યારે તે ભયાનક અસુરોએ ઘણી ભારે માયાનું સર્જન કર્યું અને પોતે પોતાની માયાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય રહ્યા – તેઓ દેખાતા નહીં હોવાને કારણે તેમના પર પ્રહાર પણ કરી શકાતો ન હતો, ત્યારે દેવોના યોદ્ધાઓ ઘણો વિષાદ પામ્યા. (૫૨) હે રાજન્! તેમની માયાનો પ્રતિકાર કરવા ઇન્દ્ર વગેરે દેવોએ ઘણું વિચાર્યું પણ તેમને કશું સૂઝ્યું નહીં; ત્યારે તેમણે વિશ્વના જીવનદાતા ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું અને ધ્યાન ધરતાં જ તેઓ ત્યાં પ્રગટ થઈ ગયા. (૫૩) તેમની ઝાંખી અતિ સુંદર હતી. ગરુડજીના ખભા પર તેમનાં ચરણકમળ વિરાજમાન હતાં; નવા કમળ જેવાં અત્યંત કોમળ નેત્ર હતાં; તેમણે પીતાંબર ધારણ કરેલું હતું; આઠ ભુજાઓમાં આઠ આયુધો, ગળામાં કૌસ્તુભમણિ, મસ્તક પર અમૂલ્ય મુગટ અને કાનોમાં કુંડળ ઝગમગી રહ્યાં હતાં. દેવોએ પોતાની આંખે ભગવાનની છબિનાં દર્શન કર્યાં. (૫૪) પરમપુરુષ પરમાત્માના પ્રગટ થતાં જ તેમના પ્રભાવથી અસુરોની તે કપટપૂર્ણ માયા વિલીન થઈ ગઈ – બરાબર એવી જ રીતે કે જેમ જાગી જતાં સ્વપ્નની વસ્તુઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સાચું જ છે – ભગવાનનું સ્મરણ સમસ્ત વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત કરી દે છે. (૫૫) એ પછી કાલનેમિ દૈત્યે જોયું કે યુદ્ધના મેદાનમાં ગરુડવાહન ભગવાન આવી ગયા છે ત્યારે તેણે પોતાના વાહન સિંહ પર બેઠાં-બેઠાં જ ભારે વેગથી તેમના પર એક ત્રિશૂળ ચલાવ્યું; તે ગરુડના માથા પર આવે તે પહેલાં જ ભગવાને લીલાપૂર્વક તેને પકડી લીધું અને તે જ ત્રિશૂળથી તેના ચલાવનારા દૈત્ય કાલનેમિને તથા તેના વાહનને હણી નાખ્યાં. (૫૬) માલી અને સુમાલી – એ બે દૈત્યો મહાબળવાન હતા, ભગવાને યુદ્ધમાં પોતાના ચક્રથી તેમનાં માથાં પણ કાપી નાખ્યાં અને તે બંને નિર્જીવ થઈને ઢળી પડ્યા. ત્યારબાદ માલ્યવાને પોતાની પ્રચંડ ગદાથી ઘણા વેગ સાથે ગરુડજી પર પ્રહાર કર્યો, પરંતુ ગર્જના કરતો તે માલ્યવાન પ્રહાર કરે તે પહેલાં જ ભગવાને પોતાના ચક્રથી તેના માથાને ધડથી જુદું કરી નાખ્યું. (૫૭)

==★==

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે દેવાસુરસઙ્ગ્રામે[4] દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત દેવદાનવ-યુદ્ધમાંનો દસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

==★==

૧. પ્રા. પા. – નૈતત્ । ૨. પ્રા. પા. – તસ્મિન્ । ૩. પ્રા. પા. – ण्मोक्षिणी । ૪. પ્રા. પા. – દેવાસુરરણે ।

અગિયારમો અધ્યાય

દેવો અને અસુરોના યુદ્ધની સમાપ્તિ

શ્રીશુક ઉવાચ

અથો સુરાઃ પ્રત્યુપલબ્ધચેતસઃ
પરસ્ય પુંસઃ પરયાનુકમ્પયા ।
જઘ્નુર્ભૃશં શક્રસમીરણાદય-
સ્તાંસ્તાન્ રણે યૈરભિસંહતાઃ પુરા ॥ ૧॥

વૈરોચનાય સંરબ્ધો ભગવાન્ પાકશાસનઃ ।
ઉદયચ્છદ્ યદા વજ્રં પ્રજા હાહેતિ ચુક્રુશુઃ ॥ ૨॥

વજ્રપાણિસ્તમાહેદં તિરસ્કૃત્ય પુરઃસ્થિતમ્ ।
મનસ્વિનં સુસમ્પન્નં વિચરન્તં મહામૃધે ॥ ૩॥

નટવન્મૂઢ માયાભિર્માયેશાન્નો જિગીષસિ ।
જિત્વા બાલાન્નિબદ્ધાક્ષાન્નટો હરતિ તદ્ધનમ્ ॥ ૪॥

આરુરુક્ષન્તિ માયાભિરુત્સિસૃપ્સન્તિ યે દિવમ્ ।
તાન્દસ્યૂન્વિધુનોમ્યજ્ઞાન્પૂર્વસ્માચ્ચ પદાદધઃ[1] ॥ ૫॥

સોઽહં દુર્માયિનસ્તેઽદ્ય વજ્રેણ શતપર્વણા ।
શિરો હરિષ્યે મન્દાત્મન્ ઘટસ્વ જ્ઞાતિભિઃ સહ ॥ ૬॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) પરમપુરુષ ભગવાનની નિર્હેતુક કૃપાથી દેવોનો ગભરાટ શમી ગયો અને તેમનામાં પુનઃ ચેતનાનો સંચાર થઈ ગયો. પહેલાં યુદ્ધભૂમિમાં જે જે અસુરો વડે ઇન્દ્ર, વાયુ વગેરે દેવો ઘાયલ થયા હતા તેઓ હવે તે અસુરો પર પૂરી શક્તિથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. (૧) પરમ ઐશ્વર્યશાળી ઇન્દ્રે બલિ સાથે લડતાં-લડતાં જ્યારે તેમના પર ક્રોધ કરીને વજ્ર ઉઠાવ્યું ત્યારે બધી પ્રજામાં હાહાકાર મચી ગયો. (૨) બલિ અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સુસજ્જ થઈને ઘણા ઉત્સાહથી યુદ્ધભૂમિમાં મનસ્વીપણે વિચરી રહ્યા હતા, તેમને પોતાની સામે જ જોઈને હાથમાં વજ્ર ધારણ કરેલા ઇન્દ્રે તેમનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું – "મૂર્ખ! જેમ નટ બાળકોની નજરબંધી કરીને પોતાના જાદૂથી તેમનું ધન પડાવી લે છે તેવી જ રીતે તું માયાના પેંતરાઓથી અમારા પર વિજય મેળવવા ઇચ્છે છે; પણ તને ખબર નથી કે અમે માયાપતિ છીએ અને માયા અમારું કશું બગાડી શકતી નથી. (૪) જે મૂર્ખ લોકો માયા વડે સ્વર્ગ પર અધિકાર કરી લેવા ઇચ્છે છે અને તેને ઓળંગીને ઉપરના લોકોમાં પણ ધાક જમાવવા માગે છે તે લુટારા મૂર્ખાઓને હું તેમના પહેલાંના સ્થાનમાંથી પણ નીચે પટકી દઉં છું. (૫) અરે નાદાન! તેં માયાના મોટા પેંતરા રચ્યા છે. હવે, જો, આજે હું સો ધારવાળા પોતાના વજ્રથી તારું માથું ધડથી અલગ કરી દઉં છું. તું પોતાના બંધુ-બાંધવો સાથે જે કંઈ કરી શકતો હોય તે કરી લે." (૬)

બલિરુવાચ

સઙ્ગ્રામે વર્તમાનાનાં કાલચોદિતકર્મણામ્ ।
કીર્તિર્જયોઽજયો[2] મૃત્યુઃ સર્વેષાં સ્યુરનુક્રમાત્ ॥ ૭॥

તદિદં[3] કાલરશનં જનાઃ[4] પશ્યન્તિ સૂરયઃ ।
ન હૃષ્યન્તિ ન શોચન્તિ તત્ર યૂયમપણ્ડિતાઃ ॥ ૮॥

બલિએ કહ્યું – હે ઇન્દ્ર! જે લોકો કાળશક્તિની પ્રેરણાથી પોતાના કર્મ અનુસાર યુદ્ધ કરે છે તેમને જીત કે હાર, યશ કે અપયશ અથવા મૃત્યુ મળે જ છે. (૭) તેથી જ જ્ઞાનીજનો આ જગતને કાળને આધીન સમજે છે. વિજય થતાં હર્ષથી ફૂલાતા નથી અને હાર, અપયશ કે મૃત્યુ થતાં તેને વશીભૂત થતા નથી. તમે લોકો આ તત્ત્વથી અનભિજ્ઞ (અજાણ) છો. (૮)

૧. પ્રા. પા. – પરાદધઃ । ૨. પ્રા. પા. – ર્જયાજયૌ । ૩. પ્રા. પા. – તદિમં । ૪. પ્રા. પા. – ન યે ।

ન વયં મન્યમાનાનામાત્માનં તત્ર સાધનમ્ ।
ગિરો વઃ સાધુશોચ્યાનાં[1] ગૃહ્ણીમો મર્મતાડનાઃ ॥ ૯॥

તમે લોકો પોતાને જય અને પરાજય વગેરેનું કારણ અર્થાત્ તેના કર્તા સમજો છો; તેથી મહાત્માઓની દૃષ્ટિએ તમે શોચનીય છો. (પરંતુ) અમે તમારાં મર્મસ્પર્શી વચનને સ્વીકારતા જ નથી, તો પછી અમને દુઃખ ક્યાંથી થવાનું? (૯)

શ્રીશુક ઉવાચ[2]

ઈત્યાક્ષિપ્ય વિભું વીરો નારાચૈર્વીરમર્દનઃ[3] ।
આકર્ણપૂર્ણૈરહનદાક્ષેપૈરાહતં પુનઃ ॥ ૧૦॥

એવં નિરાકૃતો દેવો વૈરિણા તથ્યવાદિના ।
નામૃષ્યત્ તદધિક્ષેપં તોત્રાહત ઈવ દ્વિપઃ ॥ ૧૧॥

પ્રાહરત્[4] કુલિશં તસ્મા અમોઘં[5] પરમર્દનઃ ।
સયાનો ન્યપતદ્ ભૂમૌ છિન્નપક્ષ ઈવાચલઃ ॥ ૧૨॥

સખાયં પતિતં દૃષ્ટ્વા જમ્ભો બલિસખઃ સુહૃત્ ।
અભ્યયાત્ સૌહૃદં સખ્યુર્હતસ્યાપિ સમાચરન્ ॥ ૧૩॥

સ સિંહવાહ આસાદ્ય ગદામુદ્યમ્ય રંહસા ।
જત્રાવતાડયચ્છક્રં ગજં ચ સુમહાબલઃ[6] ॥ ૧૪॥

ગદાપ્રહારવ્યથિતો ભૃશં વિહ્વલિતો ગજઃ ।
જાનુભ્યાં ધરણીં સ્પૃષ્ટ્વા કશ્મલં[7] પરમં યયૌ ॥ ૧૫॥

તતો રથો માતલિના હરિભિર્દશશતૈર્વૃતઃ ।
આનીતો દ્વિપમુત્સૃજ્ય રથમારુરુહે વિભુઃ ॥ ૧૬॥

તસ્ય તત્પૂજયન્ કર્મ યન્તુર્દાનવસત્તમઃ ।
શૂલેન જ્વલતા તં તુ સ્મયમાનોઽહનન્મૃધે ॥ ૧૭॥

સેહે રુજં સુદુર્મર્ષાં સત્ત્વમાલમ્બ્ય માતલિઃ ।
ઈન્દ્રો જમ્ભસ્ય સઙ્ક્રુદ્ધો વજ્રેણાપાહરચ્છિરઃ ॥ ૧૮॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – વીર બલિએ ઈન્દ્ર પર આ પ્રમાણે આક્ષેપ કર્યો. બલિના આવા આક્ષેપોથી ઈન્દ્ર શરમાઈ ગયા. દરમિયાનમાં વીરોના માનનું મર્દન કરનારા બલિએ પોતાના ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચી-ખેંચીને ઘણાંબધાં બાણ માર્યાં. (૧૦) સત્યવાદી દેવશત્રુ બલિએ આ પ્રમાણે ઈન્દ્રનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે ઈન્દ્ર અંકુશથી માર ખાધેલા હાથીની જેમ વધુ રોષે ભરાયા અને બલિના આક્ષેપો તેઓ સાંખી શક્યા નહીં. (૧૧) શત્રુનું મર્દન કરનારા ઈન્દ્રે બલિ પર પોતાના અમોઘ વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. તે પ્રહારથી બલિ પાંખ કપાયેલા પર્વતની જેમ પોતાના વિમાન સહિત પૃથ્વી પર પટકાઈ પડ્યા. (૧૨) બલિનો એક ઘણો હિતૈષી અને ઘનિષ્ઠ મિત્ર જંભાસુર હતો. પોતાના મિત્રના પતન પછી પણ તેને મારનારાનો બદલો લેવા તે ઈન્દ્રની સન્મુખ આવીને ઊભો રહ્યો. (૧૩) સિંહ પર આરૂઢ થયેલો તે ઈન્દ્ર પાસે પહોંચ્યો અને ભારે વેગથી તેણે પોતાની ગદા ઉઠાવીને તેમની હાંસડી પર પ્રહાર કર્યો; અને એ સાથે જ તે મહાબલીએ ઐરાવત પર પણ એક ગદા ફટકારી. (૧૪) ગદાનો પ્રહાર થવાથી ઐરાવતને ઘણી પીડા થઈ અને તેણે વ્યાકુળતાથી ઢીંચણ ટેકવી દીધા અને પછી મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો. (૧૫) તે સમયે ઈન્દ્રનો સારથિ માતલિ હજાર ઘોડાઓથી જોતરાયેલો રથ લઈ આવ્યો અને શક્તિમાન ઈન્દ્ર ઐરાવતને છોડી તરત રથ પર સવાર થઈ ગયા. (૧૬) દાનવશ્રેષ્ઠ જંભે યુદ્ધભૂમિમાં માતલિના આ કામની ઘણી પ્રશંસા કરી અને હસીને તેના પર એક ચમકતું ત્રિશૂળ ચલાવ્યું. (૧૭) માતલિએ ધૈર્યપૂર્વક તે અસહ્ય પીડા સાંખી લીધી. પછી ઈન્દ્રે ક્રોધિત થઈને પોતાના વજ્રથી જંભનું માથું કાપી નાખ્યું. (૧૮)

૧. પ્રા. પા. – સર્વ૦। ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં 'શ્રીશુક ઉવાચ' નથી. ૩. પ્રા. પા. – ૦માનદઃ। ૪. પ્રા. પા. – પ્રાહનત્। ૫. પ્રા. પા. – ૦મમરિમર્દનમ્। ૬. પ્રા. પા. – ૦બલમ્। ૭. પ્રા. પા. – ૦લં ચ પરં યયૌ।

જમ્ભં શ્રુત્વા હતં તસ્ય જ્ઞાતયો નારદાદૃષેઃ ।
નમુચિશ્ચ[1] બલઃપાકસ્તત્રાપેતુસ્ત્વરાન્વિતાઃ[2] ॥ ૧૯॥

વચોભિઃ પરુષૈરિન્દ્રમર્દયન્તોઽસ્ય મર્મસુ ।
શરૈરવાકિરન્ મેઘા ધારાભિરિવ પર્વતમ્ ॥ ૨૦॥

હરીન્દશશતાન્યાજૌ હર્યશ્વસ્ય બલઃ શરૈઃ ।
તાવદ્ભિરર્દયામાસ યુગપલ્લઘુહસ્તવાન્ ॥ ૨૧॥

શતાભ્યાં માતલિં પાકો રથં સાવયવં પૃથક્ ।
સકૃત્સન્ધાન્ મોક્ષેણ તદદ્ભુતમભૂદ્ રણે ॥ ૨૨॥

નમુચિઃ પઞ્ચદશભિઃ સ્વર્ણપુઙ્ખૈર્મહેષુભિઃ ।
આહત્ય વ્યનદત્સઙ્ખ્યે સતોય ઈવ તોયદઃ ॥ ૨૩॥

સર્વતઃ શરકૂટેન શક્રં સરથસારથિમ્ ।
છાદયામાસુરસુરાઃ પ્રાવૃટ્સૂર્યમિવામ્બુદાઃ ॥ ૨૪॥

અલક્ષયન્તસ્તમતીવ વિહ્વલા
વિચુક્રુશુર્દેવગણાઃ સહાનુગાઃ ।
અનાયકાઃ શત્રુબલેન નિર્જિતા
વણિક્પથા ભિન્નનવો યથાઽર્ણવે[3] ॥ ૨૫॥

તતસ્તુરાષાડિષુબદ્ધપઞ્જરાદ્
વિનિર્ગતઃ સાશ્વરથધ્વજાગ્રણીઃ ।
બભૌ દિશઃ ખં પૃથિવીં ચ રોચયન્
સ્વતેજસા સૂર્ય ઈવ ક્ષપાત્યયે ॥ ૨૬॥

નિરીક્ષ્ય પૃતનાં દેવઃ પરૈરભ્યર્દિતાં રણે ।
ઉદયચ્છદ્ રિપું હન્તું વજ્રં વજ્રધરો રુષા ॥ ૨૭॥

સ તેનૈવાષ્ટધારેણ શિરસી બલપાકયોઃ ।
જ્ઞાતીનાં પશ્યતાં રાજઞ્જહાર જનયન્ ભયમ્ ॥ ૨૮॥

દેવર્ષિ નારદ પાસેથી જંભાસુરના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને તેના ભાઈ-બંધુઓ - નમુચિ, બલ અને પાક તરત યુદ્ધભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા. (૧૯) તેમણે પોતાની કઠોર અને મર્મદારક વાણીથી ઈન્દ્રને ઘણાં કટુ વચનો કહ્યાં અને જેમ મેઘ પર્વત પર ધોધમાર પાણી વરસાવે છે તેવી જ રીતે તેમના પર બાણવૃષ્ટિ કરી. (૨૦) બલ નામના દૈત્યે ભારે હસ્તકૌશલથી એકસામટાં એક હજાર બાણ ચલાવ્યાં અને ઈન્દ્રના એક હજાર ઘોડાઓને ઘાયલ કર્યા. (૨૧) પાક નામના દૈત્યે સો બાણો છોડીને માતલિને તથા સો બાણો ચલાવીને રથના એકેએક ભાગને તોડી નાખ્યો. યુદ્ધભૂમિમાં એ ભારે આશ્ચર્ય થયું કે તેણે એકસામટાં આટલાં બાણ ચઢાવ્યાં અને ચલાવ્યાં. (૨૨) નમુચિ મોટાં-મોટાં, સુવર્ણની પાંખોવાળાં પંદર બાણોથી ઈન્દ્રને ઘાયલ કરીને યુદ્ધભૂમિમાં પાણી ભરેલાં વાદળોની જેમ ગર્જના કરવા લાગ્યો. (૨૩) વર્ષાઋતુના મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે તેવી જ રીતે તે અસુરોએ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને ઈન્દ્રને તથા તેમના રથ અને સારથિને પણ ચારે બાજુથી ઢાંકી દીધા. (૨૪) ઈન્દ્ર નહીં દેખાવાથી દેવો અને તેમના અનુચરો અત્યંત વિહ્વળ થઈને રોવા-કકળવા લાગ્યા. એક તો શત્રુઓએ તેમને હરાવી દીધા હતા અને બીજું, હવે તેમનો કોઈ સેનાપતિ પણ રહેવા પામ્યો ન હતો, તેથી દેવોની તે સમયે બરાબર એવી જ દશા થઈ રહી હતી કે જેવા મધદરિયે નાવ તૂટી જવાથી વેપારીઓના હાલ થાય છે. (૨૫) પરંતુ થોડી જ વારમાં, શત્રુઓએ રચેલાં બાણોનાં પિંજરાંમાંથી ઘોડા, રથ, ધજા અને સારથિ સહિત ઈન્દ્ર બહાર નીકળી આવ્યા, અને ત્યારે જેમ સવારે સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી દિશાઓ, આકાશ અને પૃથ્વીને ચમકાવી મૂકે છે તેવી જ રીતે ઈન્દ્રના તેજથી બધું જ ઝગમગી ઊઠ્યું. (૨૬) વજ્રધારી ઈન્દ્રે જોયું કે યુદ્ધભૂમિમાં પોતાના સૈન્યને શત્રુઓએ રોળી નાખ્યું છે ત્યારે તેમણે ઘણા ક્રોધપૂર્વક શત્રુઓને હણવા માટે વજ્રથી આક્રમણ કર્યું. (૨૭) હે રાજન્! આઠ ધારોવાળા તે તીક્ષ્ણ વજ્રથી તે દૈત્યોના બંધુ-બાંધવોને પણ ભયભીત કરીને ઈન્દ્રે તે બલ અને પાક નામના દૈત્યોનાં મસ્તક છેદી નાખ્યાં. (૨૮)

૧. પ્રા. પા. – નમુચિઃ સબલઃ। ૨. પ્રા. પા. – ઽપેતુશ્ચ રોષિતાઃ। ૩. પ્રા. પા. – મહાર્ણવે।

નમુચિસ્તદ્વધં દૃષ્ટ્વા શોકામર્ષરુષાન્વિતઃ ।
જિઘાંસુરિન્દ્રં નૃપતે ચકાર પરમોદ્યમમ્ ॥ ૨૯॥

અશ્મસારમયં શૂલં ઘણ્ટાવદ્ધેમભૂષણમ્ ।
પ્રગૃહ્યાભ્યદ્રવત્ ક્રુદ્ધો હતોઽસીતિ વિતર્જયન્ ।
પ્રાહિણોદેવરાજાય નિનદન્[1] મૃગરાડિવ ॥ ૩૦॥

તદાપતદ્ ગગનતલે મહાજવં
વિચિચ્છિદે હરિરિષુભિઃ સહસ્રધા ।
તમાહનન્નૃપ કુલિશેન કન્ધરે
રુષાન્વિતસ્ત્રિદશપતિઃ શિરો હરન્ ॥ ૩૧॥

ન તસ્ય હિ ત્વચમપિ વજ્ર ઊર્જિતો
બિભેદ યઃ સુરપતિનૌજસેરિતઃ ।
તદદ્ભુતં પરમતિવીર્યવૃત્રભિત્
તિરસ્કૃતો નમુચિશિરોધરત્વચા ॥ ૩૨॥

તસ્માદિન્દ્રોઽબિભેચ્છત્રોર્વજ્રઃ પ્રતિહતો યતઃ ।
કિમિદં દૈવયોગેન ભૂતં લોકવિમોહનમ્[2] ॥ ૩૩॥

યેન મે પૂર્વમદ્રીણાં પક્ષચ્છેદઃ પ્રજાત્યયે[3] ।
કૃતો નિવિશતાં[4] ભારૈઃ પતત્ત્રૈઃ પતતાં ભુવિ ॥ ૩૪॥

તપઃસારમયં ત્વાષ્ટ્રં વૃત્રો યેન વિપાટિતઃ ।
અન્યે ચાપિ[5] બલોપેતાઃ સર્વાસ્ત્રૈરક્ષતત્વચઃ ॥ ૩૫॥

સોઽયં પ્રતિહતો વજ્રો મયા મુક્તોઽસુરેઽલ્પકે ।
નાહં તદાદદે દણ્ડં[6] બ્રહ્મતેજોઽપ્યકારણમ્ ॥ ૩૬॥

ઈતિ શક્રં વિષીદન્તમાહ વાગશરીરિણી ।
નાયં શુષ્કૈરથો નાર્દ્રૈર્વધમર્હતિ દાનવઃ ॥ ૩૭॥

મયાઽસ્મૈ યદ્વરો દત્તો મૃત્યુર્નૈવાર્દ્રશુષ્કયોઃ ।
અતોઽન્યશ્ચિન્તનીયસ્તે ઉપાયો મઘવન્ રિપોઃ ॥ ૩૮॥

હે રાજન્! પોતાના ભાઈઓને હણાયેલા જોઈને નમુચિને ઘણો શોક થયો. તે ક્રોધને કારણે ભાન ભૂલીને ઈન્દ્રને મારી નાખવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. (૨૯) 'ઈન્દ્ર! હવે તું બચી શકીશ નહીં' – એવો પડકાર ફેંકતો તે એક ત્રિશૂળ ઉપાડીને ઈન્દ્ર પર તૂટી પડ્યો. તે ત્રિશૂળ પોલાદનું બનેલું હતું, સોનાનાં આભૂષણોથી શણગારેલું હતું અને તેમાં ઘંટડીઓ લગાડેલી હતી. નમુચિએ ક્રોધના માર્યા સિંહની જેમ ગર્જના કરીને તે ત્રિશૂળ ઈન્દ્ર પર છોડી દીધું. (૩૦) હે રાજન્! ઈન્દ્રે જોયું કે ત્રિશૂળ ભારે વેગથી પોતાની તરફ આવી રહ્યું છે ત્યારે તેમણે પોતાનાં બાણોથી આકાશમાં જ તેના હજારો ટુકડા કરી નાખ્યા અને તે પછી દેવરાજ ઈન્દ્રે ભારે ક્રોધથી તેનું મસ્તક કાપી નાખવા માટે ગરદન પર વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. (૩૧) જોકે ઈન્દ્રે ભારે વેગથી તે વજ્ર ચલાવ્યું હતું તોપણ તે યશસ્વી વજ્રથી તેની ચામડી પર એક ઉઝરડો સરખો પણ પડ્યો નહીં. એ ઘણું આશ્ચર્યકારક બન્યું કે જે વજ્રે મહાબલી વૃત્રાસુરના શરીરને ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યું હતું તે વજ્ર નમુચિની ગરદનની ચામડી થકી તિરસ્કૃત બની રહ્યું! (૩૨) તે વજ્ર જ્યારે નમુચિને કશી હાનિ પહોંચાડી શક્યું નહીં ત્યારે ઈન્દ્ર તેનાથી ભયભીત થયા અને વિચારવા લાગ્યા કે, "દૈવયોગે સમસ્ત સંસારને સંશય પમાડનારી આ કેવી ઘટના બની ગઈ? (૩૩) પહેલાંના યુગમાં જ્યારે આ પર્વતો પાંખોથી ઊડતા હતા અને રખડતાં-રખડતાં ભારને લીધે પૃથ્વી પર પડતા હતા ત્યારે પ્રજાનો વિનાશ થતો જોઈને આ જ વજ્રથી મેં તે પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી; (૩૪) ત્વષ્ટાની તપસ્યાનો સાર જ વૃત્રાસુરરૂપે પ્રગટ થયો હતો, તેને પણ મેં આ જ વજ્ર વડે કાપી નાખ્યો હતો. બીજા અનેક દૈત્યો કે જેઓ ઘણા બળવાન હતા અને કોઈ પણ અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી જેમની ચામડી સુધ્ધાંને પણ ઈજા પહોંચાડી શકાતી ન હતી તેમને પણ આ જ વજ્રથી મેં હણી નાખ્યા હતા. (૩૫) તે જ મારું આ વજ્ર મારા પ્રહાર કરવા છતાં પણ આ તુચ્છ અસુરને મારી શક્યું નહીં; તેથી હવે હું આનો અંગીકાર કરી શકું નહીં. આ વજ્ર બ્રહ્મતેજથી બનેલું છે તો તેથી શું થઈ ગયું? હવે તો તે નકામું બની ચૂક્યું છે." (૩૬) આ પ્રમાણે ઈન્દ્ર વિષાદ કરવા લાગ્યા. તે જ સમયે આકાશવાણી થઈ કે "આ દાનવ નથી તો સૂકી વસ્તુથી મરી શકતો, કે ન તો ભીની વસ્તુથી. (૩૭) આને મેં વરદાન આપેલું છે કે 'સૂકી કે ભીની વસ્તુથી તારું મૃત્યુ થશે નહીં', તેથી હે ઈન્દ્ર! આ શત્રુને મારવા માટે હવે તમે કોઈ બીજો ઉપાય વિચારો!" (૩૮)

૧. પ્રા. પા. – વિન૦ । ૨. પ્રા. પા. – બ્હકૃત્ । ૩. પ્રા. પા. – પ્રજાક્ષયે । ૪. પ્રા. પા. – વિ૦ । ૫. પ્રા. પા. – ચાતિબલો૦ । ૬. પ્રા. પા. – વજ્રં ।

તાં દૈવીં ગિરમાકર્ણ્ય મઘવાન્ સુસમાહિતઃ ।
ધ્યાયન્ ફેનમથાપશ્યદુપાયમુભયાત્મકમ્ ॥ ૩૯॥

ન શુષ્કેણ ન ચાર્દ્રેણ જહાર નમુચેઃ શિરઃ ।
તં તુષ્ટુવુર્મુનિગણા માલ્યૈશ્ચાવાકિરન્[1] વિભુમ્ ॥ ૪૦॥

ગન્ધર્વમુખ્યૌ જગતુર્વિશ્વાવસુપરાવસૂ ।
દેવદુન્દુભયો નેદુર્નર્તક્યો નનૃતુર્મુદા ॥ ૪૧॥

અન્યેઽપ્યેવં પ્રતિદ્વન્દ્વાન્ વાય્વગ્નિવરુણાદયઃ ।
સૂદયામાસુરસ્ત્રૌઘૈર્મૃગાન્ કેસરિણો યથા ॥ ૪૨॥

બ્રહ્મણા પ્રેષિતો દેવાન્ દેવર્ષિર્નારદો નૃપ ।
વારયામાસ વિબુધાન્ દૃષ્ટ્વા દાનવસઙ્ક્ષયમ્ ॥ ૪૩॥

નારદ ઉવાચ

ભવદ્ભિરમૃતં પ્રાપ્તં નારાયણભુજાશ્રયૈઃ ।
શ્રિયા સમેધિતાઃ સર્વ ઉપારમત વિગ્રહાત્ ॥ ૪૪॥

શ્રીશુક ઉવાચ

સંયમ્ય મન્યુસંરમ્ભં માનયન્તો મુનેર્વચઃ ।
ઉપગીયમાનાનુચરૈર્યયુઃ સર્વે ત્રિવિષ્ટપમ્ ॥ ૪૫॥

યેઽવશિષ્ટા રણે તસ્મિન્નારદાનુમતેન તે ।
બલિં વિપન્નમાદાય અસ્તં ગિરિમુપાગમન્ ॥ ૪૬॥

તત્રાવિનષ્ટાવયવાન્ વિદ્યમાનશિરોધરાન્ ।
ઉશના જીવયામાસ સઞ્જીવિન્યા સ્વવિદ્યયા ॥ ૪૭॥

બલિશ્ચોશનસા સ્પૃષ્ટઃ પ્રત્યાપન્નેન્દ્રિયસ્મૃતિઃ ।
પરાજિતોઽપિ નાખિદ્યલ્લોકતત્ત્વવિચક્ષણઃ ॥ ૪૮॥

તે આકાશવાણી સાંભળીને દેવરાજ ઇન્દ્ર એકાગ્રચિત્તે વિચારવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું કે સમુદ્રનું ફીણ તો સૂકું પણ છે અને ભીનું પણ છે; (૩૯) તેથી તેને સૂકું પણ ન કહેવાય અને ભીનું પણ ન કહેવાય. તેથી ઇન્દ્રે નહીં સૂકા અને નહીં ભીના એવા તે સમુદ્ર-ફીણથી નમુચિનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ત્યારે મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ ભગવાન ઇન્દ્ર પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૪૦) ગંધર્વશ્રેષ્ઠ વિશ્વાવસુ અને પરાવસુ ગાન કરવા લાગ્યા, દેવોનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં અને નર્તકીઓ આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરવા લાગી. (૪૧) આ જ પ્રમાણે વાયુ, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવોએ પણ પોતાનાં અસ્ત્રો-શસ્ત્રોથી વિપક્ષીઓને એવી રીતે મારી નાખ્યા કે જેમ સિંહ હરણાંઓને મારી નાખે છે. (૪૨) હે રાજન્! આ બાજુ બ્રહ્માજીએ જોયું કે દાનવોનો તો સર્વથા નાશ થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેમણે દેવર્ષિ નારદજીને દેવતાઓ પાસે મોકલ્યા અને નારદજીએ ત્યાં જઈને દેવોને યુદ્ધ કરતા અટકાવી દીધા. (૪૩)

નારદજીએ કહ્યું — હે દેવો! ભગવાનની ભુજાઓના આશ્રયમાં રહેલા તમે બધાએ અમૃત પ્રાપ્ત કરી લીધું છે અને લક્ષ્મીજીએ પણ પોતાની કૃપાકરુણાથી તમારી અભિવૃદ્ધિ કરી છે; તેથી તમે હવે યુદ્ધ કરવાનું બંધ કરો. (૪૪)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — દેવોએ દેવર્ષિ નારદજીની વાત માની લીધી અને પોતાના ક્રોધાવેગનું શમન કર્યું. પછી તેઓ બધા પોતાના લોક સ્વર્ગમાં સિધાવી ગયા. તે સમયે દેવોના અનુચરો તેમનું યશોગાન કરી રહ્યા હતા. (૪૫) યુદ્ધમાં બચી ગયેલા દૈત્યોએ દેવર્ષિ નારદજીની સંમતિથી, વજ્રના પ્રહારથી મરેલા બલિને લઈને પશ્ચિમના પર્વત પર પ્રયાણ કર્યું. (૪૬) ત્યાં શુક્રાચાર્યે પોતાની સંજીવની વિદ્યાથી તે બધા અસુરોને જીવતા કર્યા કે જેમનાં ગરદન વગેરે અંગો કપાયાં ન હતાં. (૪૭) શુક્રાચાર્ય વડે સ્પર્શ કરાતાં જ બલિની ઇન્દ્રિયોમાં ચેતના અને મનમાં સ્મરણશક્તિ જાગ્રત થઈ ગઈ. બલિ એ વાત સમજતા હતા કે સંસારમાં જીવન-મૃત્યુ, જય-પરાજય વગેરે વારાફરતી થયાં જ કરે છે; તેથી પરાજિત થવા છતાં પણ તેમને કોઈ પ્રકારનો ખેદ થયો નહીં. (૪૮)

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે દેવાસુરસઙ્ગ્રામે એકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૧॥
આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત દેવ-દાનવયુદ્ધમાંનો અગિયારમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. પ્રા. પા. — માલ્યૈરવાકિરન્ ।

બારમો અધ્યાય

મોહિની-રૂપ જોઈને મહાદેવજીનું મોહિત થવું

શ્રીબાદરાયણિરુવાચ

વૃષધ્વજો નિશમ્યેદં યોષિદ્રૂપેણ દાનવાન્ ।
મોહયિત્વા સુરગણાન્ હરિઃ સોમમપાયયત્ ॥ ૧॥

વૃષમારુહ્ય ગિરિશઃ સર્વભૂતગણૈર્વૃતઃ ।
સહ દેવ્યા યયૌ દ્રષ્ટું યત્રાસ્તે મધુસૂદનઃ ॥ ૨॥

સભાજિતો ભગવતા સાદરં સોમયા ભવઃ ।
સૂપવિષ્ટ ઉવાચેદં પ્રતિપૂજ્ય[1] સ્મયન્ હરિમ્ ॥ ૩॥

શ્રીમહાદેવ ઉવાચ[2]

દેવદેવ જગદ્વ્યાપિઞ્જગદીશ જગન્મય ।
સર્વેષામપિ[3] ભાવાનાં ત્વમાત્મા હેતુરીશ્વરઃ ॥ ૪॥

આદ્યન્તાવસ્ય યન્મધ્યમિદમન્યદહં બહિઃ ।
યતોઽવ્યયસ્ય નૈતાનિ તત્સત્યં બ્રહ્મ ચિદ્ભવાન્ ॥ ૫॥

તવૈવ ચરણામ્ભોજં શ્રેયસ્કામા નિરાશિષઃ ।
વિસૃજ્યોભયતઃ સઙ્ગં મુનયઃ સમુપાસતે ॥ ૬॥

ત્વં બ્રહ્મ પૂર્ણમમૃતં વિગુણં વિશોક-
માનન્દમાત્રમવિકારમનન્યદન્યત્[4] ।
વિશ્વસ્ય હેતુરુદયસ્થિતિસંયમાના-
માત્મેશ્વરશ્ચ તદપેક્ષતયાઽનપેક્ષઃ ॥ ૭॥

એકસ્ત્વમેવ સદસદ્ દ્વયમદ્વયં ચ
સ્વર્ણં કૃતાકૃતમિવેહ ન વસ્તુભેદઃ ।
અજ્ઞાનતસ્ત્વયિ જનૈર્વિહિતો વિકલ્પો
યસ્માદ્ ગુણૈર્વ્યતિકરો નિરુપાધિકસ્ય ॥ ૮॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) જ્યારે ભગવાન શંકરે એ સાંભળ્યું કે શ્રીહરિએ મોહિનીરૂપ ધારણ કરીને અસુરોને મોહિત કર્યા અને દેવોને અમૃત પિવડાવી દીધું છે ત્યારે તેઓ સતી દેવીની સાથે વૃષભ પર સવાર થઈને સમસ્ત ભૂતગણોને લઈને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા, કે જ્યાં ભગવાન મધુસૂદન નિવાસ કરે છે. (૧-૨) ભગવાન શ્રીહરિએ અત્યંત પ્રેમથી ગૌરીશંકર ભગવાનનો આદરસત્કાર કર્યો અને તેઓ પણ સુખપૂર્વક બેસીને, ભગવાનનું સમ્માન કરીને હસતાં હસતાં કહેવા લાગ્યા. (૩)

શ્રીમહાદેવજીએ કહ્યું – સમસ્ત દેવોના હે આરાધ્યદેવ! આપ વિશ્વવ્યાપી, જગદીશ્વર અને જગતસ્વરૂપ છો. સમસ્ત ચરાચર પદાર્થોનું મૂળ કારણ, ઈશ્વર અને સૌના આત્મા પણ આપ જ છો. (૪) આ જગતનો આદિ, મધ્ય અને અંત આપનાથી જ થાય છે; છતાં આપ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છો. આપના અવિનાશી સ્વરૂપમાં દ્રષ્ટા-દૃશ્ય અને ભોક્તા-ભોગ્યનો ભેદભાવ નથી. વાસ્તવમાં આપ સત્ય, ચિન્માત્ર બ્રહ્મ જ છો. (૫) કલ્યાણની કામના કરનારા મહાત્માઓ આ લોક અને પરલોક - બંનેની આસક્તિનો તેમ જ સમસ્ત કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને આપનાં ચરણકમળોની જ આરાધના કરે છે. (૬) આપ અમૃતસ્વરૂપ, સમસ્ત પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત, શોકની છાયાથી પણ પર, સ્વયં પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ છો. આપ કેવળ આનંદસ્વરૂપ છો. આપ નિર્વિકાર છો. આપનાથી ભિન્ન કશું જ નથી, પરંતુ આપ બધાંથી ભિન્ન છો. આપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું પરમ કારણ છો. આપ સમસ્ત જીવોનાં શુભ-અશુભ કર્મોનું ફળ આપનારા સ્વામી છો. જોકે આવું પણ જીવોની અપેક્ષાને લીધે જ કહી શકાય છે; વાસ્તવમાં તો આપ બધાંની અપેક્ષાથી રહિત, અનપેક્ષ છો. (૭) હે સ્વામી! કાર્ય અને કારણ, દ્વૈત અને અદ્વૈત – જે કંઈ પણ છે તે બધું એકમાત્ર આપ જ છો; બરાબર એવી જ રીતે કે જેમ આભૂષણોરૂપે રહેલું સુવર્ણ અને મૂળ સુવર્ણ – એ બંનેમાં કશો ફરક હોતો નથી, બંને એક જ વસ્તુ છે. લોકોએ આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહીં જાણવાને કારણે આપનામાં અનેક પ્રકારના ભેદભાવ અને વિકલ્પોની કલ્પના કરેલી છે; અને આ જ કારણે આપનામાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ ન હોવા છતાં પણ ગુણોને લીધે ભેદ પ્રતીત થાય છે. (૮)

૧. પ્રા. પા. – પ્રતિગૃહ્ય । ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં 'શ્રીમહાદેવ ઉવાચ' નથી. ૩. પ્રા. પા. – ૦મસિ ભૂતાનાં ત્વ૦ । ૪. પ્રા. પા. – ૦મનન્તમન્યત્ ।

ત્વાં બ્રહ્મ કેચિદવયન્ત્યુત ધર્મમેકે
એકે પરં સદસતોઃ પુરુષં પરેશમ્ ।
અન્યેઽવયન્તિ નવશક્તિયુતં પરં ત્વાં
કેચિન્મહાપુરુષમવ્યયમાત્મતન્ત્રમ્ ॥૯॥

નાહં પરાયુર્ૠષયો ન મરીચિમુખ્યા[1]
જાનન્તિ યદ્વિરચિતં ખલુ સત્ત્વસર્ગાઃ ।
યન્માયયા મુષિતચેતસ ઈશ દૈત્ય-
મર્ત્યાદયઃ કિમુત શશ્વદભદ્રવૃત્તાઃ ॥ ૧૦॥

સ ત્વં સમીહિતમદઃ સ્થિતિજન્મનાશં
ભૂતેહિતં ચ જગતો ભવબન્ધમોક્ષૌ ।
વાયુર્યથા વિશતિ ખં ચ ચરાચરાખ્યં
સર્વં તદાત્મકતયાઽવગમોઽવરુન્ત્સે ॥ ૧૧॥

અવતારા મયા દૃષ્ટા રમમાણસ્ય તે ગુણૈઃ ।
સોઽહં તદ્ દ્રષ્ટુમિચ્છામિ યત્તે યોષિદ્વપુર્ધૃતમ્ ॥ ૧૨॥

યેન સમ્મોહિતા દૈત્યાઃ પાયિતાશ્ચામૃતં સુરાઃ ।
તદ્દિદૃક્ષવ આયાતાઃ પરં કૌતૂહલં હિ નઃ ॥ ૧૩॥

શ્રીશુક ઉવાચ[2]

એવમભ્યર્થિતો વિષ્ણુર્ભગવાન્ શૂલપાણિના ।
પ્રહસ્ય ભાવગમ્ભીરં ગિરિશં પ્રત્યભાષત ॥ ૧૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ[3]

કૌતૂહલાય દૈત્યાનાં યોષિદ્વેષો મયા કૃતઃ[4] ।
પશ્યતા સુરકાર્યાણિ ગતે પીયૂષભાજને ॥ ૧૫॥

તત્તેઽહં દર્શયિષ્યામિ દિદૃક્ષોઃ સુરસત્તમ ।
કામિનાં બહુ મન્તવ્યં સઙ્કલ્પપ્રભવોદયમ્ ॥ ૧૬॥

હે પ્રભુ! કેટલાક લોકો આપને બ્રહ્મ સમજે છે, તો બીજાઓ આપને ધર્મ કહીને વર્ણવે છે. આ જ પ્રમાણે કેટલાક આપને પ્રકૃતિ અને પુરુષથી પર પરમેશ્વર માને છે, તો કેટલાક આપને વિમલા, ઉત્કર્ષિણી, જ્ઞાના, ક્રિયા, યોગા, પ્રહ્વી, સત્યા, ઈશાના અને અનુગ્રહા – આ નવ શક્તિઓથી યુક્ત પરમપુરુષ માને છે તથા બીજાઓ આપને ક્લેશ-કર્મ વગેરેના બંધનથી રહિત, પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ, અવિનાશી પુરુષ વિશેષ-રૂપે માને છે. (૯) હે પ્રભુ! હું, બ્રહ્મા અને મરીચિ વગેરે સત્ત્વગુણની સૃષ્ટિમાં રહેલા અમે ઋષિઓ જ્યારે આપની બનાવેલી સૃષ્ટિનુંય રહસ્ય જાણવા પામતા નથી ત્યારે આપને તો જાણી જ કેવી રીતે શકીએ? તો પછી, જેમના ચિત્તને માયાએ પોતાના વશમાં કરી રાખ્યું છે અને જેઓ સર્વદા રજોગુણી અને તમોગુણી કર્મો કરવામાં જ રત રહે છે તે અસુરો, મનુષ્યો વગેરે તો જાણે જ શી રીતે? (૧૦) હે પ્રભુ! આપ સર્વાત્મક અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છો, તેથી આકાશમાં વાયુની જેમ અદૃશ્ય રહેવા છતાં પણ આપ સમસ્ત ચરાચર જગતમાં હરહંમેશ વિદ્યમાન રહો છો તથા આ જગતની ચેષ્ટા, સ્થિતિ, જન્મ, નાશ, પ્રાણીઓનાં કર્મ તેમ જ સંસારનાં બંધન-મુક્તિ – બધું જ જાણો છો. (૧૧) હે પ્રભુ! આપ જ્યારે ગુણોનો સ્વીકાર કરીને લીલા કરવા માટે ઘણાબધા અવતાર ધારણ કરો છો ત્યારે હું તેમનાં દર્શન કરું જ છું. અત્યારે હું આપના આ અવતારનું પણ દર્શન કરવા ઇચ્છું છું, કે જે અવતાર આપે મોહિનીરૂપે ધારણ કર્યો હતો; (૧૨) અને જેનાથી દૈત્યોને મોહિત કરીને આપે દેવોને અમૃત પિવડાવ્યું છે. હે સ્વામી! અમે બધાં તે રૂપ જોવા આવ્યાં છીએ; અમારા મનમાં તે રૂપનાં દર્શન કરવાનું મોટું કુતૂહલ છે. (૧૩)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – જ્યારે ભગવાન શંકરે વિષ્ણુ ભગવાનને આ પ્રાર્થના કરી ત્યારે ગંભીરભાવે હસીને તેમણે ભગવાન શંકરને કહ્યું. (૧૪)

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું – હે શંકરજી! તે સમયે અમૃતકુંભ દૈત્યોના હાથમાં જતો રહ્યો હતો, તેથી દેવોનું કામ પાર પાડવા માટે અને દૈત્યોનાં મનને એક નવા કુતૂહલ તરફ આકર્ષવા માટે જ મેં તે મોહિનીરૂપ ધારણ કર્યું હતું. (૧૫) હે દેવશિરોમણિ! તમે તે રૂપ જોવા ઇચ્છો છો તો હું તે રૂપ તમને બતાવીશ; પરંતુ તે રૂપ તો કામી પુરુષો માટે જ આદરણીય છે, કારણ કે એ કામભાવને ઉત્તેજિત કરનારું છે. (૧૬)

---

૧. પ્રા. પા. – ઽમિશ્રા । ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં 'શ્રીશુક ઉવાચ' નથી. ૩. પ્રાચીન પ્રતમાં 'શ્રીભગવાનુવાચ' નથી. ૪. પ્રા. પા. – ધૃતઃ ।

શ્રીશુક ઉવાચ[1]

ઇતિ બ્રુવાણો ભગવાંસ્તત્રૈવાન્તરધીયત ।
સર્વતશ્ચારયંશ્ચક્ષુર્ભવ આસ્તે સહોમયા ॥ ૧૭॥

તતો દદર્શોપવને વરસ્ત્રિયં
વિચિત્રપુષ્પારુણપલ્લવદ્રુમે ।
વિક્રીડતીં કન્દુકલીલયા લસદ્-
દુકૂલપર્યસ્તનિતમ્બમેખલામ્ ॥ ૧૮॥

આવર્તનોદ્વર્તનકમ્પિતસ્તન-
પ્રકૃષ્ટહારોરુભરૈઃ પદે પદે ।
પ્રભજ્યમાનામિવ મધ્યતશ્ચલત્-
પદપ્રવાલં નયતીં તતસ્તતઃ ॥ ૧૯॥

દિક્ષુ ભ્રમત્કન્દુકચાપલૈર્ભૃશં
પ્રોદ્વિગ્નતારાયતલોલલોચનામ્ ।
સ્વકર્ણવિભ્રાજિતકુણ્ડલોલ્લસત્-
કપોલનીલાલકમણ્ડિતાનનામ્ ॥ ૨૦॥

શ્લથદ્ દુકૂલં કબરીં ચ વિચ્યુતાં
સન્નહ્યતીં વામકરેણ વલ્ગુના ।
વિનિઘ્નતીમન્યકરેણ કન્દુકં
વિમોહયન્તીં જગદાત્મમાયયા ॥ ૨૧॥

તાં વીક્ષ્ય દેવ ઇતિ કન્દુકલીલયેષદ્-
વ્રીડાસ્ફુટસ્મિતવિસૃષ્ટકટાક્ષમુષ્ટઃ ।
સ્ત્રીપ્રેક્ષણપ્રતિસમીક્ષણવિહ્વલાત્મા
નાત્માનમન્તિક ઉમાં સ્વગણાંશ્ચ વેદ ॥ ૨૨॥

તસ્યાઃ કરાગ્રાત્સ તુ કન્દુકો યદા
ગતો વિદૂરં તમનુવ્રજત્સ્ત્રિયાઃ ।
વાસઃ સસૂત્રં લઘુ મારુતોઽહરદ્
ભવસ્ય દેવસ્ય કિલાનુપશ્યતઃ ॥ ૨૩॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – આ પ્રમાણે કહેતાં-કહેતાં ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા અને ભગવાન શ્રીશંકર સતી દેવીની સાથે ચારે તરફ જોતાં રહીને ત્યાં જ બેસી રહ્યા. (૧૭) એટલામાં જ તેમણે જોયું કે સામે એક ઘણું સુંદર ઉપવન છે, તેમાં જાતજાતનાં વૃક્ષો ઊગેલાં છે, જે રંગબેરંગી ફૂલો અને લાલ-લાલ કૂંપળોથી લચી પડેલાં છે. તેમણે એ પણ જોયું કે તે ઉપવનમાં એક સુંદરી દડો ઉછાળતી રમી રહી છે. તેણે અત્યંત સુંદર સાડી પહેરેલી છે અને તેની કમરમાં કંદોરાની ઘૂઘરીઓ લટકી રહી છે. (૧૮) દડો ઉછાળવાથી અને સરકીને તેને ઝીલી લેવાથી તેના સ્તન અને તેમના પર રહેલા હાર હાલી રહ્યા છે. એવું લાગતું હતું કે જાણે તેમના ભારથી તેની પાતળી કમર ડગલે ને પગલે તૂટતાં બચી જાય છે. તે પોતાનાં રક્તવર્ણી પલ્લવો જેવાં સુકોમળ ચરણોથી કલાપૂર્વક ઠમક-ઠમક ચાલી રહી હતી. (૧૯) ઊછળતો દડો જ્યારે આમ-તેમ સરકી જતો હતો ત્યારે તે નમીને તેને રોકી લેતી હતી. એનાથી તેની વિશાળ ચંચળ આંખો કંઈક ઉદ્વિગ્ન થઈ જતી જણાતી હતી. તેના કપોલ પર કાનોનાં કુંડળોની જ્યોતિ ઝગમગી રહી હતી અને તેની વાંકડિયાળી શ્યામ લટો તેમના પર ઝૂકી પડતી હતી, કે જેનાથી તેનું મુખ અધિક ઉલ્લાસ પામતું હતું. (૨૦) જ્યારે ક્યારેક સાડી સરકી જતી હતી અને વાળની વેણી વિખરાઈ જતી હતી ત્યારે પોતાના અત્યંત સુકોમળ ડાબા હાથથી તે તેને સમારી લેતી હતી, અને તે સમયે પણ તે પોતાના જમણા હાથથી દડો ઉછાળતી રહીને સમસ્ત સંસારને પોતાની માયાથી મોહિત કરી રહી હતી. (૨૧) દડાથી ખેલતાં ખેલતાં તેણે સહેજ લજ્જાભાવે સ્મિત કરીને કટાક્ષભાવે શંકરજી તરફ જોયું. શંકરજીનો મન પરનો સંયમ ચલિત થઈ ગયો, તેઓ તે મોહિનીને નીરખવામાં અને તેની દૃષ્ટિના રસમાં નિમગ્ન થઈને એટલા વિહ્વળ થઈ ગયા કે તેમને પોતાની જાતનું પણ ભાન રહ્યું નહીં; તો પછી પાસે બેઠેલાં સતી અને ભૂતગણોનું તો સ્મરણ જ કેમ રહી શકે ? (૨૨) એક વાર દડો મોહિનીના હાથમાંથી ઊછળીને થોડેક દૂર જઈ પડ્યો, તો તે પણ તેની પાછળ દોડી. તે સમયે શંકરજીના જોતાં જ વાયુએ તેની બારીક સાડી કંદોરાની સાથે જ ઉડાવી દીધી. (૨૩)

૧. પ્રા. પા. – ઋષિરુવાચ ।

એવં તાં રુચિરાપાઙ્ગીં દર્શનીયાં મનોરમામ્ ।
દૃષ્ટ્વા તસ્યાં મનશ્ચક્રે વિષજ્જન્ત્યાં ભવઃ કિલ ॥ ૨૪॥

તયાઽપહૃતવિજ્ઞાનસ્તત્કૃતસ્મરવિહ્વલઃ[1] ।
ભવાન્યા અપિ પશ્યન્ત્યા ગતહ્રીસ્તત્પદં યયૌ ॥ ૨૫॥

સા તમાયાન્તમાલોક્ય વિવસ્ત્રા વ્રીડિતા ભૃશમ્ ।
નિલીયમાના વૃક્ષેષુ હસન્તી નાન્વતિષ્ઠત ॥ ૨૬॥

તામન્વગચ્છદ્ભગવાન્ ભવઃ પ્રમુષિતેન્દ્રિયઃ ।
કામસ્ય ચ વશં નીતઃ કરેણુમિવ યૂથપઃ ॥ ૨૭॥

સોઽનુવ્રજ્યાતિવેગેન ગૃહીત્વાઽનિચ્છતીં સ્ત્રિયમ્ ।
કેશબન્ધ ઉપાનીય બાહુભ્યાં પરિષસ્વજે ॥ ૨૮॥

સોપગૂઢા ભગવતા કરિણા કરિણી યથા ।
ઇતસ્તતઃ પ્રસર્પન્તી વિપ્રકીર્ણશિરોરુહા ॥ ૨૯॥

આત્માનં મોચયિત્વાઙ્ગ સુરર્ષભભુજાન્તરાત્ ।
પ્રાદ્રવત્સા પૃથુશ્રોણી માયા દેવવિનિર્મિતા ॥ ૩૦॥

તસ્યાસૌ પદવીં રુદ્રો વિષ્ણોરદ્ભુતકર્મણઃ ।
પ્રત્યપદ્યત કામેન વૈરિણેવ વિનિર્જિતઃ ॥ ૩૧॥

તસ્યાનુધાવતો રેતશ્ચસ્કન્દામોઘરેતસઃ ।
શુષ્મિણો યૂથપસ્યેવ વાસિતામનુ ધાવતઃ ॥ ૩૨॥

યત્ર યત્રાપતન્મહ્યાં રેતસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ।
તાનિ રૂપ્યસ્ય હેમ્નશ્ચ ક્ષેત્રાણ્યાસન્ મહીપતે ॥ ૩૩॥

સરિત્સરસ્સુ શૈલેષુ વનેષૂપવનેષુ ચ ।
યત્ર ક્વ ચાસન્નૃષયસ્તત્ર સન્નિહિતો હરઃ ॥ ૩૪॥

તે મોહિનીનું પ્રત્યેક અંગ અત્યંત રુચિકર અને મનોહર હતું. આંખો જ્યાં જોતી ત્યાં ચોંટી જ જતી હતી. એટલું જ નહીં, મન પણ ત્યાં જ રમણ કરવા લાગતું હતું. તેને આવી સ્થિતિમાં જોઈને ભગવાન શંકર તેના પ્રત્યે અત્યંત આકૃષ્ટ થઈ ગયા. મોહિની પણ પોતાના પ્રત્યે આસક્ત છે એમ તેમને લાગતું હતું. (૨૪) તેણે શંકરજીનો વિવેક છીનવી લીધો. તેઓ તેના હાવભાવથી કામાતુર થઈ ગયા અને ભવાનીની હાજરીમાં જ લજ્જા છોડીને તેના ભણી ચાલી નીકળ્યા. (૨૫)

મોહિનું વસ્ત્ર તો પહેલાંથી જ વાયુથી થોડું સરકી ચૂક્યું હતું, હવે શંકરજીને પોતાના તરફ આવતા જોઈને તે ઘણી લજ્જિત થઈ ગઈ. તે એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષની ઓથે સંતાતી ફરતી હતી અને હસતી રહેતી હતી; અને ક્યાંય સ્થિર થતી ન હતી. (૨૬) ભગવાન શંકરની ઇન્દ્રિયો પોતાને વશ રહી નહીં અને તેઓ કામવશ બની ગયા, તેથી તેઓ હાથણીની પાછળ હાથી દોડે તેમ તેની પાછળ-પાછળ દોડવા લાગ્યા. (૨૭) તેમણે અત્યંત વેગથી તેની પાછળ દોડીને પાછળથી તેના કેશ પકડી લીધા અને તેની ઇચ્છા નહીં હોવા છતાં પણ તેને પોતાની બંને ભુજાઓમાં સમાવીને છાતી સરસી લગાવી. (૨૮) જેમ હાથી હાથણીનું આલિંગન કરે છે તેવી જ રીતે ભગવાન શંકરે તે મોહિનીનું આલિંગન કર્યું. તે આમ-તેમ ખસતી રહીને પોતાને છોડાવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી. આ ઝપાઝપીમાં તેના માથાના કેશ વિખરાઈ ગયા. (૨૯) વાસ્તવમાં તે સુંદરી ભગવાને રચેલી માયા જ હતી, તેથી તેણે પોતાને ગમે તેમ કરીને શંકરજીની ભુજાઓની પકડમાંથી છોડાવી લીધી અને ઘણા વેગથી ભાગી છૂટી. (૩૦) ભગવાન શંકર પણ તે મોહિનીવેશધારી અદ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાન શ્રીવિષ્ણુની પાછળ-પાછળ દોડવા લાગ્યા. તે સમયે એવું લાગતું હતું કે જાણે તેમના શત્રુ કામદેવે અત્યારે તેમના પર જીત મેળવી લીધી છે. (૩૧) કામુક હાથણીની પાછળ દોડતા મદોન્મત્ત હાથીની જેમ તેઓ મોહિનીની પાછળ-પાછળ દોડી રહ્યા હતા. જોકે ભગવાન શંકરનું વીર્ય અમોઘ છે તોપણ મોહિનીની માયાથી તે સ્ખલિત થઈ ગયું. (૩૨) ભગવાન શંકરનું તે વીર્ય પૃથ્વી પર જ્યાં જ્યાં પડ્યું ત્યાં ત્યાં સોના-ચાંદીની ખાણો બની ગઈ. (૩૩) (હે પરીક્ષિત!) નદી, સરોવર, પર્વત, વન અને ઉપવનમાં તેમ જ જ્યાં જ્યાં ઋષિમુનિઓ વસતા હતા ત્યાં ત્યાં, મોહિનીની પાછળ-પાછળ ભગવાન શંકર ગયા હતા. (૩૪)

૧. પ્રા. પા. – ૦સ્તદ્ગત૦ ।

સ્કન્ને રેતસિ સોઽપશ્યદાત્માનં દેવમાયયા ।
જડીકૃતં[1] નૃપશ્રેષ્ઠ સંન્યવર્તત કશ્મલાત્ ॥ ૩૫॥

અથાવગતમાહાત્મ્ય આત્મનો જગદાત્મનઃ ।
અપરિજ્ઞેયવીર્યસ્ય ન મેને તદુ હાદ્ભુતમ્ ॥ ૩૬॥

તમવિક્લવમવ્રીડમાલક્ષ્ય[2] મધુસૂદનઃ ।
ઉવાચ પરમપ્રીતો બિભ્રત્સ્વાં પૌરુષીં તનુમ્ ॥ ૩૭॥

શ્રીભગવાનુવાચ

દિષ્ટ્યા ત્વં વિબુધશ્રેષ્ઠ સ્વાં નિષ્ઠામાત્મના સ્થિતઃ[3] ।
યન્મે સ્ત્રીરૂપયા સ્વૈરં મોહિતોઽપ્યઙ્ગ માયયા ॥ ૩૮॥

કો નુ મેઽતિતરેન્માયાં વિષક્તસ્ત્વદૃતે પુમાન્ ।
તાંસ્તાન્વિસૃજતીં ભાવાન્ દુસ્તરામકૃતાત્મભિઃ ॥ ૩૯॥

સેયં ગુણમયી માયા ન ત્વામભિભવિષ્યતિ ।
મયા સમેતા કાલેન કાલરૂપેણ ભાગશઃ ॥ ૪૦॥

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં ભગવતા રાજન્ શ્રીવત્સાઙ્કેન સત્કૃતઃ ।
આમન્ત્ર્ય તં પરિક્રમ્ય સગણઃ સ્વાલયં યયૌ ॥ ૪૧॥

આત્માંશભૂતાં[4] તાં માયાં ભવાનીં ભગવાન્ ભવઃ ।
શંસતામૃષિમુખ્યાનાં પ્રીત્યાઽઽચષ્ટાથ[5] ભારત ॥ ૪૨॥

અપિ વ્યપશ્યસ્ત્વમજસ્ય માયાં
પરસ્ય પુંસઃ પરદેવતાયાઃ ।

હે નૃપશ્રેષ્ઠ! વીર્યપાત થઈ ગયા પછી તેમને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થઈ આવ્યું. તેમણે જોયું કે ભગવાનની માયાએ તો તેમને ચકરાવામાં નાખી દીધા! ત્યારે તેઓ તરત તે દુઃખદ પ્રસંગથી અલગ થઈ ગયા. (૩૫) ત્યારબાદ આત્મસ્વરૂપ સર્વાત્મા ભગવાનનો આ મહિમા જાણીને તેમને કશું આશ્ચર્ય થયું નહીં. તેઓ જાણતા હતા કે ભગવાનની શક્તિઓનો કોણ પાર પામી શકે એમ છે? (૩૬) ભગવાને જોયું કે ભગવાન શંકરને આનાથી કોઈ વિષાદ કે લજ્જા નથી ત્યારે તેઓ પુરુષશરીર ધારણ કરીને ફરી પ્રગટ થયા અને અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમને કહેવા લાગ્યા. (૩૭)

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે દેવશિરોમણિ! મારી સ્ત્રીરૂપિણી માયાથી વિમોહિત થવા છતાં પણ તમે પોતે જ પોતાની નિષ્ઠામાં સ્થિત થઈ ગયા એ ઘણા જ આનંદની વાત છે. (૩૮) મારી માયા અપાર છે, તે એવા તો હાવભાવ રચે છે કે અજિતેન્દ્રિય પુરુષો તો કોઈ રીતે તેનાથી છુટકારો પામી શકતા જ નથી. ભલા, તમારા સિવાય એવો કોણ પુરુષ છે કે જે એક વાર મારી માયાના સકંજામાં ફસાયા પછી પોતે જ તેમાંથી બહાર નીકળી શકે? (૩૯) જોકે મારી આ ગુણમયી માયા ભલભલાઓને મોહિત કરી દે છે, તોપણ હવે તે તમને ક્યારેય મોહિત કરશે નહીં; કારણ કે સૃષ્ટિ-સર્જન વગેરે માટે જે તે સમયે તેને શોભિત કરનારો કાળ હું જ છું; તેથી મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે રજોગુણ વગેરેનું સર્જન કરી શકતી નથી. (૪૦)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ ભગવાન શંકરજીનો સત્કાર કર્યો ત્યારે તેમની પાસેથી વિદાય લઈને તેમ જ તેમની પરિક્રમા કરીને તેઓ પોતાના ગણો સહિત કૈલાસમાં સિધાવી ગયા. (૪૧) હે પરીક્ષિત! ભગવાન શંકરજીએ મોટા-મોટા ઋષિઓની સભામાં પોતાની અર્ધાંગિની સતી દેવી સમક્ષ પોતાના વિષ્ણુરૂપની અંશભૂત માયામયી મોહિનીનું આ પ્રમાણે ઘણા પ્રેમથી વર્ણન કર્યું – (૪૨) 'હે દેવી! તમે પરમપુરુષ પરમેશ્વર ભગવાન શ્રીવિષ્ણુની માયા જોઈ ને? જુઓ, આમ તો હું સમસ્ત કલાકૌશલ, વિદ્યા વગેરેનો સ્વામી છું અને સ્વતંત્ર છું, તોપણ તે માયાથી વિવશ થઈને મોહિત થઈ

૧. પ્રા. પા. – જડીકૃતો । ૨. પ્રા. પા. – ૦માલોક્ય । ૩. પ્રા. પા. – ૦માત્મનિ । ૪. પ્રા. પા. – આત્માનુરૂપાં । ૫. પ્રા. પા. – પ્રત્યક્ષમભિભાષત ।

અહં કલાનામૃષભો વિમુહ્યે
યયાવશોઽન્યે[1] કિમુતાસ્વતન્ત્રાઃ ॥ ૪૩॥

યં[2] મામપૃચ્છસ્ત્વમુપેત્ય યોગાત્[3]
સમાસહસ્રાન્ત ઉપારતં[4] વૈ ।
સ એષ[5] સાક્ષાત્પુરુષઃ પુરાણો
ન યત્ર કાલો વિશતે ન વેદઃ ॥ ૪૪॥

જાઉં છું, જ્યારે બીજા જીવો તો પરતંત્ર જ છે, તેથી તેઓ મોહિત થઈ જાય એમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? (૪૩) જ્યારે હું એક હજાર વર્ષની સમાધિમાંથી જાગ્યો હતો ત્યારે તમે મારી પાસે આવીને પૂછ્યું હતું કે 'તમે કોની ઉપાસના કરો છો?' આ જ એ સાક્ષાત્ સનાતન પુરુષ છે, કે જેમને કાળ પોતાની સીમામાં બાંધી શકતો નથી અને જેમનું વર્ણન વેદ પણ કરી શકતા નથી. તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અનંત અને અનિર્વચનીય છે." (૪૪)

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ તેઽભિહિતસ્તાત વિક્રમઃ શાર્ઙ્ગધન્વનઃ ।
સિન્ધોર્નિર્મથને યેન ધૃતઃ પૃષ્ઠે મહાચલઃ ॥ ૪૫॥

એતન્મુહુઃ કીર્તયતોઽનુશૃણ્વતો
ન રિષ્યતે જાતુ સમુદ્યમઃ ક્વચિત્ ।
યદુત્તમશ્લોકગુણાનુવર્ણનં[6]
સમસ્તસંસારપરિશ્રમાપહમ્ ॥ ૪૬॥

અસદવિષયમઙ્ઘ્રિં ભાવગમ્યં પ્રપન્ના-
નમૃતમમરવર્યાનાશયત્સિન્ધુમથ્યમ્ ।
કપટયુવતિવેષો મોહયન્યઃ સુરારીં-
સ્તમહમુપસૃતાનાં કામપૂરં નતોઽસ્મિ ॥ ૪૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પ્રિય પરીક્ષિત! મેં તમને ભગવાન શ્રીવિષ્ણુની આ ઐશ્વર્યપૂર્ણ લીલા કહી સંભળાવી, કે જેમાં સમુદ્રમંથનના સમયે પોતાની પીઠ પર મંદરાચલને ધારણ કરનારા ભગવાનનું વર્ણન છે. (૪૫) જે મનુષ્ય વારંવાર આ લીલાનું કીર્તન અને શ્રવણ કરે છે તેનો ઉદ્યમ ક્યારેય અને ક્યાંય પણ નિષ્ફળ થતો નથી, કારણ કે પવિત્રકીર્તિ ભગવાનના ગુણો અને તેમની લીલાઓનું ગાન સંસારના સઘળા ક્લેશો અને પરિશ્રમને દૂર કરી દેનારું છે. (૪૬) દુષ્ટ મનુષ્યોને ભગવાનનાં ચરણકમળોની પ્રાપ્તિ ક્યારેય થઈ શકતી નથી; તેઓ તો ભક્તિભાવયુક્ત મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એથી જ તેમણે મોહિનીનું માયામય રૂપ ધારણ કરીને દૈત્યોને મોહિત કર્યા અને પોતાનાં ચરણકમળોના શરણે આવેલા દેવોને સમુદ્રમંથનથી નીકળેલા અમૃતનું પાન કરાવ્યું. માત્ર એમની જ વાત નથી, ભલે ને ગમે તે હોય, જે પણ તેમનાં ચરણોનું શરણ ગ્રહણ કરી લે છે તેની સમસ્ત કામનાઓને તેઓ પૂરી કરી દે છે. હું તે શ્રીપ્રભુનાં ચરણકમળોમાં નમસ્કાર કરું છું. (૪૭)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે શઙ્કરમોહનં[7] નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત બારમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

૧. પ્રા. પા. – યયાઽજસા વૈ કિમુતાપરો યઃ । ૨. પ્રા. પા. – યન્મામ૦ । ૩. પ્રા. પા. – યોગં । ૪. પ્રા. પા. – ઉપારમદ્વૈ । ૫. પ્રા. પા. – એવ । ૬. પ્રા. પા. – ૦ગુણાનુકીર્તનમ્ । ૭. પ્રા. પા. – અમૃતમથને નારાયણશઙ્કરસંવાદે દ્વાદ૦ ।

તેરમો અધ્યાય

આગામી સાત મન્વંતરોનું વર્ણન

શ્રીશુક ઉવાચ

મનુર્વિવસ્વતઃ પુત્રઃ શ્રાદ્ધદેવ ઇતિ શ્રુતઃ ।
સપ્તમો વર્તમાનો યસ્તદપત્યાનિ મે શૃણુ ॥ ૧॥

ઇક્ષ્વાકુર્નભગશ્ચૈવ ધૃષ્ટઃ શર્યાતિરેવ ચ ।
નરિષ્યન્તોઽથ નાભાગઃ સપ્તમો દિષ્ટ ઉચ્યતે ॥ ૨॥

કરૂષશ્ચ પૃષધ્રશ્ચ દશમો વસુમાન્ સ્મૃતઃ ।
મનોર્વૈવસ્વતસ્યૈતે દશ પુત્રાઃ પરન્તપ ॥ ૩॥

આદિત્યા વસવો રુદ્રા વિશ્વેદેવા મરુદ્ગણાઃ ।
અશ્વિનાવૃભવો રાજન્નિન્દ્રસ્તેષાં પુરન્દરઃ ॥ ૪॥

કશ્યપોઽત્રિર્વસિષ્ઠશ્ચ વિશ્વામિત્રોઽથ ગૌતમઃ ।
જમદગ્નિર્ભરદ્વાજ ઇતિ સપ્તર્ષયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૫॥

અત્રાપિ ભગવજ્જન્મ કશ્યપાદદિતેરભૂત્ ।
આદિત્યાનામવરજો વિષ્ણુર્વામનરૂપધૃક્ ॥ ૬॥

સઙ્ક્ષેપતો મયોક્તાનિ સપ્ત મન્વન્તરાણિ તે ।
ભવિષ્યાણ્યથ વક્ષ્યામિ વિષ્ણોઃશક્ત્યાન્વિતાનિ ચ ॥ ૭॥

વિવસ્વતશ્ચ દ્વે જાયે[1] વિશ્વકર્મસુતે ઉભે ।
સઞ્જ્ઞા છાયા ચ રાજેન્દ્ર યે પ્રાગભિહિતે તવ ॥ ૮॥

તૃતીયાં વડવામેકે તાસાં સઞ્જ્ઞાસુતાસ્ત્રયઃ ।
યમો યમી શ્રાદ્ધદેવશ્છાયાયાશ્ચ સુતાઞ્છૃણુ ॥ ૯॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) વિવસ્વાનના પુત્ર યશસ્વી શ્રાદ્ધદેવ એ જ સાતમા (વૈવસ્વત) મનુ છે. આ વર્તમાન મન્વંતર જ તેમનો કાર્યકાળ છે. તેમનાં સંતાનોનું વર્ણન તમે મારી પાસેથી સાંભળો. (૧) વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રો છે – ઇક્ષ્વાકુ, નભગ, ધૃષ્ટ, શર્યાતિ, નરિષ્યન્ત, નાભાગ, દિષ્ટ, કરૂષ, પૃષધ્ર અને વસુમાન. (૨-૩) હે શત્રુદમન! આ મન્વંતરમાં આદિત્ય, વસુ, રુદ્ર, વિશ્વેદેવ, મરુદ્ગણ, અશ્વિનીકુમારો અને ઋભુ – આ દેવોના મુખ્ય સમુદાય છે અને પુરંદર તેમના ઇન્દ્ર છે. (૪) કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ – એ સપ્તર્ષિઓ છે. (૫) આ મન્વંતરમાં પણ કશ્યપનાં પત્ની અદિતિના ગર્ભથી આદિત્યોના નાના ભાઈ વામનના રૂપમાં ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યો હતો. (૬)

(હે પરીક્ષિત!) આ પ્રમાણે મેં સંક્ષેપમાં સાત મન્વંતરોનું વર્ણન તમને કહી સંભળાવ્યું. હવે ભગવાનની શક્તિથી યુક્ત આગળના (આવનારા) સાત મન્વંતરોનું વર્ણન કહી સંભળાવું છું (- તે સાંભળો.) (૭)

હે રાજેન્દ્ર! એ તો હું તમને અગાઉ (છઠ્ઠા સ્કંધમાં) બતાવી ચૂક્યો છું કે વિવસ્વાન (અર્થાત્ ભગવાન સૂર્ય)ની બે પત્નીઓ હતી – સંજ્ઞા અને છાયા. એ બંનેય વિશ્વકર્માની પુત્રીઓ હતી. (૮) કેટલાક લોકો એવું કહે છે કે તેમની એક ત્રીજી પત્ની વડવા પણ હતી (પણ મારા ખ્યાલથી તો સંજ્ઞાનું નામ જ વડવા પડ્યું હતું). તે સૂર્ય-પત્નીઓમાંની સંજ્ઞાથી ત્રણ સંતાનો થયાં – યમ, યમી અને શ્રાદ્ધદેવ. છાયાને પણ ત્રણ સંતાનો થયાં – સાવર્ણિ, શનૈશ્ચર અને તપતી નામની પુત્રી - કે જે સંવરણની પત્ની થઈ. જ્યારે સંજ્ઞાએ વડવાનું રૂપ ધારણ

૧. પ્રા. પા. – ભાર્યે ।

સાવર્ણિસ્તપતી કન્યા ભાર્યા સંવરણસ્ય યા ।
શનૈશ્ચરસ્તૃતીયોઽભૂદશ્વિનૌ વડવાત્મજૌ ॥ ૧૦॥

અષ્ટમેઽન્તર આયાતે સાવર્ણિર્ભવિતા મનુઃ ।
નિર્મોકવિરજસ્કાદ્યાઃ[1] સાવર્ણિતનયા નૃપ[2] ॥ ૧૧॥

તત્ર દેવાઃ સુતપસો વિરજા અમૃતપ્રભાઃ ।
તેષાં વિરોચનસુતો બલિરિન્દ્રો ભવિષ્યતિ ॥ ૧૨॥

દત્ત્વેમાં યાચમાનાય વિષ્ણવે યઃ પદત્રયમ્ ।
રાદ્ધમિન્દ્રપદં હિત્વા તતઃ સિદ્ધિમવાપ્સ્યતિ ॥ ૧૩॥

યોઽસૌ ભગવતા બદ્ધઃ પ્રીતેન સુતલે પુનઃ ।
નિવેશિતોઽધિકે સ્વર્ગાદધુનાઽઽસ્તે સ્વરાડિવ ॥ ૧૪॥

ગાલવો દીપ્તિમાન્ રામો દ્રોણપુત્રઃ કૃપસ્તથા ।
ઋષ્યશૃઙ્ગઃ પિતાઽસ્માકં ભગવાન્ બાદરાયણઃ ॥ ૧૫॥

ઈમે સપ્તર્ષયસ્તત્ર[3] ભવિષ્યન્તિ સ્વયોગતઃ ।
ઈદાનીમાસતે રાજન્ સ્વે સ્વ આશ્રમમણ્ડલે ॥ ૧૬॥

દેવગુહ્યાત્સરસ્વત્યાં સાર્વભૌમ ઈતિ પ્રભુઃ ।
સ્થાનં પુરન્દરાદ્ધૃત્વા બલયે દાસ્યતીશ્વરઃ ॥ ૧૭॥

નવમો દક્ષસાવર્ણિર્મનુર્વરુણસમ્ભવઃ ।
ભૂતકેતુર્દીપ્તકેતુરિત્યાદ્યાસ્તત્સુતા નૃપ[4] ॥ ૧૮॥

પારા મરીચિગર્ભાદ્યા દેવા ઈન્દ્રોઽદ્‌ભુતઃ સ્મૃતઃ ।
દ્યુતિમત્પ્રમુખાસ્તત્ર[5] ભવિષ્યન્ત્યૃષયસ્તતઃ ॥ ૧૯॥

આયુષ્મતોઽમ્બુધારાયામૃષભો ભગવત્કલા[6] ।
ભવિતા યેન સંરાદ્ધાં ત્રિલોકીં ભોક્ષ્યતેઽદ્‌ભુતઃ ॥ ૨૦॥

કર્યું ત્યારે તેનાથી બંને અશ્વિનીકુમારો ઉત્પન્ન થયા. (૯-૧૦) આઠમા મન્વંતરમાં સાવર્ણિ મનુ થશે; અને તેમના પુત્રો થશે – નિર્મોક, વિરજસ્ક વગેરે. (૧૧) હે રાજન્! તે સમયે સુતપા, વિરજા અને અમૃતપ્રભ નામના દેવ-સમુદાયો થશે અને તે દેવતાઓના ઈન્દ્ર થશે વિરોચનના પુત્ર બલિ. (૧૨)

વિષ્ણુ ભગવાને વામન અવતાર ગ્રહણ કરીને તેમની પાસેથી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી હતી, પરંતુ તેમણે તેમને ત્રણે લોક આપી દીધા હતા. રાજા બલિને ભગવાને એક વાર તો બાંધી દીધા હતા, પરંતુ પછી પ્રસન્ન થઈને તેમણે તે બલિને સ્વર્ગ કરતાંયે શ્રેષ્ઠ સુતલલોકનું રાજ્ય આપ્યું હતું. તેઓ આ સમયે ત્યાં ઈન્દ્રની જેમ વિરાજમાન છે. આગળ જતાં તેઓ જ ઈન્દ્ર થશે અને (અંતે) સમસ્ત ઐશ્વર્યોથી પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રપદનો પણ પરિત્યાગ કરીને પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લેશે. (૧૩-૧૪) ગાલવ, દીપ્તિમાન, પરશુરામ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, ઋષ્યશૃંગ અને અમારા પિતાજી ભગવાન વ્યાસ – એ આઠમા મન્વંતરમાં સપ્તર્ષિઓ થશે. હાલ આ બધા લોકો યોગબળથી પોતપોતાના આશ્રમ-મંડળમાં રહેલા છે. (૧૫-૧૬) દેવગુહ્યની પત્ની સરસ્વતીના ગર્ભથી સાર્વભૌમ નામના ભગવાનનો અવતાર થશે. આ જ શ્રીપ્રભુ પુરંદર ઈન્દ્ર પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ્ય પડાવી લઈને રાજા બલિને આપી દેશે. (૧૭)

હે રાજન્! વરુણના પુત્ર દક્ષસાવર્ણિ નવમા મનુ થશે. ભૂતકેતુ, દીપ્તકેતુ વગેરે તેમના પુત્રો થશે. (૧૮) પાર, મરીચિગર્ભ વગેરે દેવોના સમુદાય થશે અને અદ્‌ભુત નામના તેમના ઈન્દ્ર થશે. તે મન્વંતરમાં દ્યુતિમાન વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે. (૧૯) આયુષ્માનની પત્ની અંબુધારાના ગર્ભથી ઋષભના રૂપમાં ભગવાનનો કલા-અવતાર થશે. તેમણે જ આપેલા ત્રણ લોકોનો અદ્‌ભુત નામના ઈન્દ્ર ઉપભોગ કરશે. (૨૦)

૧. પ્રા. પા. – નિર્મોહ૦ । ૨. પ્રા. પા. – નૃપાઃ । ૩. પ્રા. પા. – ૦સ્તસ્મિન્ । ૪. પ્રા. પા. – નૃપાઃ । ૫. પ્રા. પા. – ૦ખાઃ સપ્ત । ૬. પ્રા. પા. – ભગવાન્ કિલ ।

દશમો બ્રહ્મસાવર્ણિરુપશ્લોકસુતો મહાન્ ।
તત્સુતા ભૂરિષેણાદ્યા હવિષ્મત્પ્રમુખા દ્વિજાઃ ॥ ૨૧॥

હવિષ્માન્ સુકૃતિઃ સત્યો જયો મૂર્તિસ્તદા દ્વિજાઃ ।
સુવાસનવિરુદ્ધાદ્યા[1] દેવાઃ શમ્ભુઃ સુરેશ્વરઃ ॥ ૨૨॥

વિષ્વક્સેનો વિષૂચ્યાં તુ શમ્ભોઃ સખ્યં કરિષ્યતિ ।
જાતઃ સ્વાંશેન ભગવાન્ ગૃહે વિશ્વસૃજો વિભુઃ ॥ ૨૩॥

દશમા મનુ થશે ઉપશ્લોકના પુત્ર બ્રહ્મસાવર્ણિ. તેમનામાં સમસ્ત સદ્‌ગુણો નિવાસ કરશે. ભૂરિષેણ વગેરે તેમના પુત્રો થશે. તે સમયે હવિષ્માન, સુકૃતિ, સત્ય, જય, મૂર્તિ વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે. સુવાસન, વિરુદ્ધ વગેરે દેવતાઓના સમુદાય થશે અને શંભુ તેમના ઈન્દ્ર થશે. (૨૧-૨૨) વિશ્વસૃજની પત્ની વિષૂચિના ગર્ભથી વિષ્વક્સેનના રૂપમાં ભગવાન પોતાનો અંશાવતાર ધારણ કરીને શંભુ નામના ઈન્દ્ર સાથે મિત્રતા કરશે. (૨૩)

મનુર્વૈ ધર્મસાવર્ણિરેકાદશમ આત્મવાન્ ।
અનાગતાસ્તત્સુતાશ્ચ સત્યધર્માદયો દશ ॥ ૨૪॥

વિહઙ્ગમાઃ કામગમા નિર્વાણરુચયઃ સુરાઃ ।
ઈન્દ્રશ્ચ વૈધૃતસ્તેષામૃષયશ્ચારુણાદયઃ ॥ ૨૫॥

આર્યકસ્ય સુતસ્તત્ર ધર્મસેતુરિતિ સ્મૃતઃ ।
વૈધૃતાયાં હરેરંશસ્ત્રિલોકીં ધારયિષ્યતિ ॥ ૨૬॥

અગિયારમા મનુ થશે અત્યંત સંયમી ધર્મસાવર્ણિ. તેમના સત્ય, ધર્મ વગેરે દશ પુત્રો થશે. (૨૪) વિહંગમ, કામગમ, નિર્વાણરુચિ વગેરે દેવતાઓના સમુદાય થશે. અરુણ વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે અને વૈધૃત નામના તેમના ઈન્દ્ર થશે. (૨૫) આર્યકની પુત્રી વૈધૃતાના ગર્ભથી ધર્મસેતુના રૂપમાં ભગવાનનો અંશાવતાર થશે અને તે જ રૂપમાં તેઓ ત્રણે લોકનું રક્ષણ કરશે. (૨૬)

ભવિતા રુદ્રસાવર્ણી રાજન્ દ્વાદશમો મનુઃ ।
દેવવાનુપદેવશ્ચ દેવશ્રેષ્ઠાદયઃ સુતાઃ ॥ ૨૭॥

ઋતધામા ચ તત્રેન્દ્રો[2] દેવાશ્ચ હરિતાદયઃ ।
ઋષયશ્ચ તપોમૂર્તિસ્તપસ્વ્યાગ્નીધ્રકાદયઃ ॥ ૨૮॥

સ્વધામાખ્યો હરેરંશઃ સાધયિષ્યતિ તન્મનોઃ ।
અન્તરં સત્યસહસઃ સૂનૃતાયાઃ સુતો વિભુઃ ॥ ૨૯॥

હે રાજન્! બારમા મનુ થશે રુદ્રસાવર્ણિ. તેમના દેવવાન, ઉપદેવ, દેવશ્રેષ્ઠ વગેરે પુત્રો થશે. (૨૭) તે મન્વંતરમાં ઋતધામા નામના ઈન્દ્ર થશે અને હરિત વગેરે દેવોના સમુદાય થશે. તપોમૂર્તિ, તપસ્વી, આગ્નીધ્રક વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે. (૨૮) સત્યસહાની પત્ની સૂનૃતાના ગર્ભથી સ્વધામના રૂપમાં ભગવાનનો અંશાવતાર થશે અને તે જ રૂપમાં તેઓ તે મન્વંતરનું પાલન કરશે. (૨૯)

મનુસ્ત્રયોદશો ભાવ્યો [3]દેવસાવર્ણિરાત્મવાન્ ।
ચિત્રસેનવિચિત્રાદ્યા દેવસાવર્ણિદેહજાઃ[4] ॥ ૩૦॥

દેવાઃ સુકર્મસુત્રામસઞ્જ્ઞા ઈન્દ્રો દિવસ્પતિઃ ।
નિર્મોકતત્ત્વદર્શાદ્યા ભવિષ્યન્ત્યૃષયસ્તદા ॥ ૩૧॥

દેવહોત્રસ્ય તનય ઉપહર્તા દિવસ્પતેઃ ।
યોગેશ્વરો હરેરંશો બૃહત્યાં સમ્ભવિષ્યતિ ॥ ૩૨॥

તેરમા મનુ થશે પરમ જિતેન્દ્રિય દેવસાવર્ણિ. ચિત્રસેન, વિચિત્ર વગેરે તેમના પુત્રો થશે. (૩૦) સુકર્મ, સુત્રામ વગેરે દેવતાઓના સમુદાય થશે અને તેમના ઈન્દ્રનું નામ હશે દિવસ્પતિ. તે સમયે નિર્મોક, તત્ત્વદર્શ વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે. (૩૧) દેવહોત્રની પત્ની બૃહતીના ગર્ભથી યોગેશ્વરના રૂપમાં ભગવાનનો અંશાવતાર થશે અને તે જ રૂપમાં તેઓ દિવસ્પતિને ઈન્દ્રનું પદ આપશે. (૩૨)

૧. પ્રા. પા. – સુખાસનવિરુદ્ધાદ્યા દેવા આસન્ સુરેશ્વરાઃ । ૨. પ્રા. પા. – દેવેન્દ્રો । ૩. પ્રા. પા. – વેદ૦ । ૪. પ્રા. પા. – દેવઃ સા૦ ।

મનુર્વા ઈન્દ્રસાવર્ણિશ્ચતુર્દશમ એષ્યતિ ।
ઉરુગમ્ભીરબુદ્ધ્યાદ્યા[1] ઈન્દ્રસાવર્ણિવીર્યજાઃ ॥ ૩૩॥

પવિત્રાશ્ચાક્ષુષા દેવાઃ શુચિરિન્દ્રો ભવિષ્યતિ ।
અગ્નિર્બાહુઃશુચિઃશુદ્ધો માગધાદ્યાસ્તપસ્વિનઃ ॥ ૩૪॥

સત્રાયણસ્ય તનયો બૃહદ્ભાનુસ્તદા હરિઃ ।
વિતાનાયાં મહારાજ ક્રિયાતન્તૂન્ વિતાયિતા ॥ ૩૫॥

રાજંશ્ચતુર્દશૈતાનિ ત્રિકાલાનુગતાનિ તે ।
પ્રોક્તાન્યેભિર્મિતઃ કલ્પો યુગસાહસ્રપર્યયઃ ॥ ૩૬॥

હે મહારાજ! ચૌદમા મનુ થશે ઇન્દ્રસાવર્ણિ. ઉરુ, ગંભીર, બુદ્ધિ વગેરે તેમના પુત્રો થશે. (૩૩) તે સમયે પવિત્ર, ચાક્ષુષ વગેરે દેવતાઓના સમુદાય થશે અને તેમના ઈન્દ્રનું નામ હશે શુચિ. અગ્નિ, બાહુ, શુચિ, શુદ્ધ, માગધ વગેરે સપ્તર્ષિઓ થશે. (૩૪) તે સમયે સત્રાયણની પત્ની વિતાનાના ગર્ભથી બૃહદ્ભાનુના રૂપમાં ભગવાન અવતાર ધારણ કરશે અને કર્મકાંડનો વિસ્તાર કરશે. (૩૫)

હે રાજન્! આ ચૌદ મન્વંતરો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય – ત્રણેય કાળમાં ચાલતા રહે છે. એમનાથી જ એક સહસ્ર ચતુર્યુગીવાળા કલ્પના સમયની ગણતરી કરવામાં આવે છે. (૩૬)

==★==

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે મન્વન્તરાનુવર્ણનં નામ[2] ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૩॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત મન્વંતર-અનુવર્ણન નામનો તેરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

==★==

ચૌદમો અધ્યાય

મનુ વગેરેનાં ભિન્ન-ભિન્ન કર્મોનું નિરૂપણ

રાજોવાચ

મન્વન્તરેષુ ભગવન્ યથા મન્વાદયસ્ત્વિમે ।
યસ્મિન્ કર્મણિ યે યેન નિયુક્તાસ્તદ્વદસ્વ મે[3] ॥ ૧॥

ઋષિરુવાચ

મનવો મનુપુત્રાશ્ચ મુનયશ્ચ મહીપતે ।
ઈન્દ્રાઃ[4] સુરગણાશ્ચૈવ સર્વે પુરુષશાસનાઃ ॥ ૨॥

યજ્ઞાદયો યાઃ કથિતાઃ પૌરુષ્યસ્તનવો નૃપ[5] ।
મન્વાદયો જગદ્યાત્રાં નયન્ત્યાભિઃ પ્રચોદિતાઃ ॥ ૩॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું – હે ભગવન્! તમે વર્ણવેલા આ મનુઓ, મનુપુત્રો, સપ્તર્ષિઓ વગેરે પોતપોતાના મન્વંતરમાં કોના વડે નિયુક્ત થઈને ક્યાં ક્યાં કાર્યો કેવી રીતે કરે છે તે તમે કૃપા કરીને મને કહી બતાવો. (૧)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! મનુઓ, મનુપુત્રો, સપ્તર્ષિઓ અને દેવો – બધાને નિયુક્ત કરનારા સ્વયં ભગવાન જ છે. (૨) હે રાજન્! ભગવાનનાં યજ્ઞપુરુષ વગેરે જે અવતાર-શરીરોનું વર્ણન મેં કર્યું છે તેમની પ્રેરણાથી મનુઓ વગેરે વિશ્વની વ્યવસ્થાનું સંચાલન કરે છે. (૩)

૧. પ્રા. પા. – ૦વર્ણાદ્યા । ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં 'નામ' શબ્દ નથી. ૩. પ્રા. પા. – નઃ । ૪. પ્રા. પા. – ઈન્દ્રઃ । ૫. પ્રા. પા. – નૃપાઃ ।

ચતુર્યુગાન્તે કાલેન ગ્રસ્તાઞ્છ્રુતિગણાન્ યથા ।
તપસા[1] ઋષયોઽપશ્યન્ યતો ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૪॥

તતો ધર્મં ચતુષ્પાદં મનવો હરિણોદિતાઃ ।
યુક્તાઃ સઞ્ચારયન્ત્યદ્ધા સ્વે સ્વે કાલે મહીં નૃપ ॥ ૫॥

પાલયન્તિ પ્રજાપાલા યાવદન્તં વિભાગશઃ ।
યજ્ઞભાગભુજો દેવા યે ચ [2]તત્રાન્વિતાશ્ચ તૈઃ ॥ ૬॥

ઈન્દ્રો ભગવતા દત્તાં ત્રૈલોક્યશ્રિયમૂર્જિતામ્ ।
ભુઞ્જાનઃ પાતિ લોકાંસ્ત્રીન્ કામં લોકે પ્રવર્ષતિ ॥ ૭॥

જ્ઞાનં ચાનુયુગં બ્રૂતે હરિઃ સિદ્ધસ્વરૂપધૃક્[3] ।
ઋષિરૂપધરઃ કર્મ યોગં યોગેશરૂપધૃક્ ॥ ૮॥

સર્ગં[4] પ્રજેશરૂપેણ દસ્યૂન્ હન્યાત્[5] સ્વરાડ્વપુઃ ।
કાલરૂપેણ સર્વેષામભાવાય પૃથગ્ગુણઃ ॥ ૯॥

સ્તૂયમાનો જનૈરેભિર્માયયા નામરૂપયા ।
વિમોહિતાત્મભિર્નાનાદર્શનૈર્ન ચ દૃશ્યતે ॥ ૧૦॥

એતત્કલ્પવિકલ્પસ્ય પ્રમાણં પરિકીર્તિતમ્ ।
યત્ર મન્વન્તરાણ્યાહુશ્ચતુર્દશ પુરાવિદઃ ॥ ૧૧॥

ચતુર્યુગીનાં અંતે સમય-પરિવર્તનને લીધે જ્યારે શ્રુતિઓ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે ત્યારે સપ્તર્ષિઓ પોતાના તપથી ફરી તેમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે શ્રુતિઓથી જ સનાતન ધર્મનું રક્ષણ થાય છે. (૪) હે રાજન્! ભગવાનની પ્રેરણાથી બધા જ મનુઓ પોતપોતાના મન્વંતરમાં પૃથ્વી પર ચારે ચરણથી પરિપૂર્ણ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરાવે છે. (૫) મનુના પુત્રો સમસ્ત મન્વંતર દરમિયાન કાળ અને દેશ – બંનેનું વિભાજન કરીને પ્રજાપાલનનું તથા ધર્મપાલનનું કાર્ય કરે છે. જે ઋષિઓ, પિતૃઓ, ભૂતો, મનુષ્યો વગેરેનો પંચ-મહાયજ્ઞ વગેરે કર્મો સાથે સંબંધ છે તેમના સહિત દેવો તે મન્વંતરમાં યજ્ઞભાગનો સ્વીકાર કરે છે; (૬) અને ઈન્દ્ર ભગવાને આપેલી ત્રણે લોકની અતુલ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરવા સાથે પ્રજાનું પાલનપોષણ કરે છે. સંસારમાં યથેષ્ટ વરસાદ વરસાવવાનો અધિકાર પણ તેમને જ છે. (૭) ભગવાન યુગે-યુગે સનકાદિ સિદ્ધોનું રૂપ ધારણ કરીને જ્ઞાનનો, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે ઋષિઓનું રૂપ ધારણ કરીને કર્મનો અને દત્તાત્રેય વગેરે યોગેશ્વરોનું રૂપ ધારણ કરીને યોગનો ઉપદેશ કરે છે. (૮) તેઓ મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓના રૂપમાં સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે, સમ્રાટના રૂપમાં લુટારાઓનો વધ કરે છે અને ઠંડી, ગરમી વગેરે વિભિન્ન ગુણો ધારણ કરીને કાળના રૂપમાં બધાંને સંહાર તરફ લઈ જાય છે. (૯) નામ અને રૂપની માયાથી પ્રાણીઓની બુદ્ધિ વિમૂઢ થઈ રહી છે, તેથી તેઓ અનેક પ્રકારનાં દર્શનશાસ્ત્રો દ્વારા મહિમા તો ભગવાનનો જ ગાય છે, પરંતુ તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા પામતા નથી. (૧૦)

(હે પરીક્ષિત!) આ પ્રમાણે મેં તમને મહાકલ્પો અને અવાન્તર કલ્પોનું પરિમાણ કહી સંભળાવ્યું. પુરાણતત્ત્વના વિદ્વાનોએ પ્રત્યેક અવાન્તર કલ્પમાં ચૌદ મન્વંતર બતાવ્યા છે. (૧૧)

==★==

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે[6] ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત ચૌદમો અધ્યાય સમાપ્ત.

==★==

૧. પ્રા. પા. – તપસર્ષયઃ પશ્યન્તિ ય૦ । ૨. પ્રા. પા. – યત્રા૦ । ૩. પ્રા. પા. – સર્વસ્વ૦ । ૪. પ્રા. પા. – સર્ગે । ૫. પ્રા. પા. – હન્તા સ્વ૦ । ૬. પ્રાચીન પ્રતમાં 'મન્વન્તરાનુવર્ણને' - એટલો પાઠ વધુ છે.

પંદરમો અધ્યાય

રાજા બલિનો સ્વર્ગ પર વિજય

રાજોવાચ

બલેઃ પદત્રયં ભૂમેઃ કસ્માદ્ધરિરયાચત ।
ભૂત્વેશ્વરઃ કૃપણવલ્લબ્ધાર્થોઽપિ બબન્ધ તમ્ ॥ ૧॥

એતદ્વેદિતુમિચ્છામો મહત્કૌતૂહલં હિ નઃ ।
યજ્ઞેશ્વરસ્ય પૂર્ણસ્ય બન્ધનં ચાપ્યનાગસઃ ॥ ૨॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું – હે ભગવન્! સ્વયં શ્રીહરિ જ સૌના સ્વામી છે, તો પછી તેમણે (યાચકની જેમ) રાજા બલિ પાસેથી ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની માગણી શા માટે કરી? તથા તેઓ જે ઈચ્છતા હતા તે મળી જવા છતાં પણ તેમણે બલિને શા માટે બાંધ્યો? (૧) મારા મનમાં આ વાતનું મોટું કુતૂહલ છે કે સ્વયં-પરિપૂર્ણ ભગવાન યજ્ઞેશ્વરે યાચના કરી અને નિરપરાધને બાંધ્યો - આ બંનેય બાબતો વિશે અમે જાણવા ઈચ્છીએ છીએ. (૨)

શ્રીશુક ઉવાચ

પરાજિતશ્રીરસુભિશ્ચ હાપિતો
હીન્દ્રેણ રાજન્ ભૃગુભિઃ સ જીવિતઃ ।
સર્વાત્મના તાનભજદ્ ભૃગૂન્ બલિઃ
શિષ્યો મહાત્માર્થનિવેદનેન ॥ ૩॥

તં બ્રાહ્મણા ભૃગવઃ પ્રીયમાણા
અયાજયન્ વિશ્વજિતા ત્રિણાકમ્ ।
જિગીષમાણં વિધિનાઽભિષિચ્ય
મહાભિષેકેણ મહાનુભાવાઃ ॥ ૪॥

તતો રથઃ કાઞ્ચનપટ્ટનદ્ધો
હયાશ્ચ હર્યશ્વતુરઙ્ગવર્ણાઃ ।
ધ્વજશ્ચ સિંહેન વિરાજમાનો
હુતાશનાદાસ હવિર્ભિરિષ્ટાત્ ॥ ૫॥

ધનુશ્ચ દિવ્યં પુરટોપનદ્ધં
તૂણાવરિક્તૌ કવચં ચ દિવ્યમ્ ।
પિતામહસ્તસ્ય દદૌ ચ માલા-
મમ્લાનપુષ્પાં જલજં ચ શુક્રઃ ॥ ૬॥

એવં સ વિપ્રાર્જિતયોધનાર્થ-
સ્તૈઃ કલ્પિતસ્વસ્ત્યયનોઽથ વિપ્રાન્ ।
પ્રદક્ષિણીકૃત્ય કૃતપ્રણામઃ
પ્રહ્લાદમામન્ત્ય નમશ્ચકાર ॥ ૭॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું – હે રાજન્! ઈન્દ્રે જ્યારે બલિને પરાજિત કરીને તેમની સંપત્તિ પડાવી લીધી અને તેમના પ્રાણ પણ લઈ લીધા ત્યારે ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્યજીએ તેમને પોતાની સંજીવની વિદ્યાથી સજીવન કર્યા. તેથી શુક્રાચાર્યજીના શિષ્ય મહાત્મા બલિએ પોતાનું સર્વસ્વ તેમનાં ચરણોમાં ન્યોછાવર કરી દીધું અને તેઓ તન-મનથી ગુરુજીની સાથે જ સમસ્ત ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોની સેવા કરવા લાગ્યા. (૩) આથી પ્રભાવશાળી ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણો તેમના પર ઘણા પ્રસન્ન થયા. તે બધાએ સ્વર્ગ પર વિજય મેળવવા ઈચ્છતા બલિનો મહાભિષેકની વિધિથી અભિષેક કર્યો અને તેમની પાસે વિશ્વજિત યજ્ઞ કરાવ્યો. (૪) યજ્ઞની વિધિથી હવિષ્યો વડે જ્યારે અગ્નિદેવની પૂજા કરવામાં આવી ત્યારે યજ્ઞના કુંડમાંથી સુવર્ણના પતરાથી મઢેલો એક ઘણો સુંદર રથ નીકળી આવ્યો. પછી ઈન્દ્રના ઘોડા જેવા લીલા રંગના ઘોડા નીકળ્યા અને રથ પર લગાડવાની સિંહચિહ્ન-યુક્ત ધજા પ્રગટ થઈ. (૫) એ સાથે જ સોનાના પતરાથી મઢેલું દિવ્ય ધનુષ્ય, ક્યારેય ખાલી નહીં થતાં બે અક્ષય તરકસ (બાણોના ભાથા) અને દિવ્ય કવચ પણ પ્રગટ થયાં. દાદા પ્રહ્લાદજીએ તેમને એક એવી માળા આપી કે જેનાં ફૂલ ક્યારેય કરમાતાં નથી. શુક્રાચાર્યજીએ એક શંખ આપ્યો. (૬) આ પ્રમાણે ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોની કૃપાથી યુદ્ધસામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને, તેમના વડે સ્વસ્ત્યયન કરાયા પછી રાજા બલિએ તે બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરી તથા તેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારપછી તેમણે પ્રહ્લાદજી સાથે મંત્રણા કરી અને તેમનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કર્યા. (૭)

અથારુહ્ય રથં દિવ્યં ભૃગુદત્તં મહારથઃ।
સુસ્રગ્ધરોઽથ સંનહ્ય ધન્વી ખડ્ગી ધૃતેષુધિઃ॥૮॥

હેમાઙ્ગદલસદ્બાહુઃ સ્ફુરન્મકરકુણ્ડલઃ।
રરાજ રથમારૂઢો ધિષ્ણ્યસ્થ ઈવ હવ્યવાટ્॥૯॥

તુલ્યૈશ્વર્યબલશ્રીભિઃ સ્વયૂથૈર્દૈત્યયૂથપૈઃ।
પિબદ્ભિરિવ ખં દગ્ભિર્દહદ્ભિઃ પરિધીનિવ॥૧૦॥

વૃતો વિકર્ષન્ મહતીમાસુરીં ધ્વજિનીં વિભુઃ।
યયાવિન્દ્રપુરીં[1] સ્વૃદ્ધાં કમ્પયન્નિવ રોદસી॥૧૧॥

રમ્યામુપવનોદ્યાનૈઃ[2] શ્રીમદ્ભિર્નન્દનાદિભિઃ।
કૂજદ્વિહઙ્ગમિથુનૈર્ગાયન્મત્તમધુવ્રતૈઃ॥૧૨॥

પ્રવાલફલપુષ્પોરુભારશાખામરદ્રુમૈઃ।
હંસસારસચક્રાહ્વકારણ્ડવકુલાકુલાઃ।
નલિન્યો યત્ર ક્રીડન્તિ પ્રમદાઃ સુરસેવિતાઃ॥૧૩॥

આકાશગઙ્ગયા દેવ્યા વૃતાં પરિખભૂતયા।
પ્રાકારેણાગ્નિવર્ણેન સાટ્ટાલેનોન્નતેન ચ॥૧૪॥

રુક્મપટ્ટકપાટૈશ્ચ દ્વારૈઃ સ્ફટિકગોપુરૈઃ।
જુષ્ટાં વિભક્તપ્રપથાં વિશ્વકર્મવિનિર્મિતામ્॥૧૫॥

સભાચત્વરરથ્યાઢ્યાં વિમાનૈર્ન્યર્બુદૈર્યુતામ્।
શૃઙ્ગાટકૈર્મણિમયૈર્વજ્રવિદ્રુમવેદિભિઃ॥૧૬॥

યત્ર નિત્યવયોરૂપાઃ શ્યામા વિરજવાસસઃ।
ભ્રાજન્તે રૂપવન્નાર્યો હ્યર્ચિર્ભિરિવ વહ્નયઃ॥૧૭॥

પછી તેઓ ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોએ આપેલા દિવ્ય રથ પર આરૂઢ થયા. જ્યારે મહારથી રાજા બલિએ કવચ ધારણ કરીને ધનુષ્ય, ખડ્ગ, તરકસ વગેરે શસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યાં અને દાદાજીએ આપેલી સુંદર માળા ધારણ કરી ત્યારે તેઓ અપૂર્વ શોભવા લાગ્યા. (૮) તેમની ભુજાઓમાં સુવર્ણના બાજુબંધ અને કાનોમાં મકરાકાર કુંડળ ઝગમગી રહ્યાં હતાં; અને તે કારણે રથમાં બેઠેલા તેઓ એવા શોભી રહ્યા હતા કે જાણે અગ્નિકુંડમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો હોય. (૯) તેમના સાથમાં તેમના જેવાં ઐશ્વર્ય, બળ અને વિભૂતિવાળા દૈત્યસેનાપતિઓ પોતપોતાની સેના લઈને જોડાઈ ગયા. એવું લાગતું હતું કે જાણે તેઓ આકાશને પી જશે અને પોતાનાં ક્રોધભર્યાં પ્રજ્વલિત નેત્રોથી સમસ્ત દિશાઓને અને ક્ષિતિજને ભસ્મ કરી નાખશે. (૧૦) રાજા બલિએ એ ઘણી મોટી આસુરી સેનાને લઈને તેનું યુદ્ધની રીતે સંચાલન કર્યું તથા આકાશ અને અંતરિક્ષને કંપાવતા રહીને સઘળાં ઐશ્વર્યોથી પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રપુરી અમરાવતી પર આક્રમણ કર્યું. (૧૧)

દેવોની રાજધાની અમરાવતીમાં મોટાં અતિસુંદર નંદનવન વગેરે ઉદ્યાનો અને ઉપવનો છે. તે ઉદ્યાનો અને ઉપવનોમાં પક્ષીયુગલો કલરવ કરતાં રહે છે. મધના લોભી ભમરાઓ મત્ત થઈને ગુંજન કરે છે. (૧૨) લાલ-લાલ નવપલ્લવો, ફૂલો અને ફળોથી કલ્પવૃક્ષોની ડાળીઓ લચેલી રહે છે. ત્યાંનાં સરોવરોમાં હંસ, સારસ, ચકવાક અને બતકોનાં ટોળાં જામેલાં રહે છે. તેમાં જ દેવો વડે સમ્માનિત દેવાંગનાઓ જળક્રીડા કરતી રહે છે. (૧૩) જ્યોતિર્મય આકાશગંગાએ ખાઈની જેમ અમરાવતીને ચારે બાજુએથી ઘેરી રાખેલી છે. તેની ચારે તરફ સુવર્ણના ઘણા ઊંચા કાંગરા બનેલા છે, કે જેમાં ઠેકઠેકાણે મોટી-મોટી અટારીઓ બનેલી છે. (૧૪) દરેક દરવાજા પર સુવર્ણનાં કમાડ છે અને સ્ફટિકમણિનાં બનેલાં ગોપુર (નગરીના બહારના દરવાજા) છે. તે નગરીમાં નોખા-નોખા મોટા રાજમાર્ગો છે. તે નગરીનું સ્વયં વિશ્વકર્માએ જ નિર્માણ કરેલું છે. (૧૫) તે નગરી સભાસ્થાનો, ક્રીડા માટેનાં મેદાનો અને રથ ચાલવાના મોટા-મોટા માર્ગોથી સુશોભિત છે. તેમાં હંમેશાં દસ કરોડ વિમાન વિદ્યમાન રહે છે અને મણિઓના બનેલા વિશાળ ચોક તેમ જ હીરા અને બેસવા માટેના પરવાળાના ચબૂતરા છે. (૧૬) ત્યાંની સ્ત્રીઓ હંમેશાં સોળ વર્ષ જેવડી જ હોય છે અને તેમનું યૌવન અને સૌંદર્ય સ્થિર (અચળ) રહે છે. તેઓ નિર્મળ વસ્ત્રો પહેરીને પોતાની રૂપછટાથી એવી રીતે દેદીપ્યમાન હોય છે કે જેમ અગ્નિ પોતાની જ્વાળાઓથી દેદીપ્યમાન હોય છે. (૧૭)

૧. પ્રા. પા. – ०रीमृद्धां। ૨. પ્રા. પા. – રમ્યાં નૃપ ગૃહોદ્યાનૈઃ।

સુરસ્ત્રીકેશવિભ્રષ્ટનવસૌગન્ધિકસ્રજામ્ ।
યત્રામોદમુપાદાય માર્ગ આવાતિ મારુતઃ ॥ ૧૮॥

હેમજાલાક્ષનિર્ગચ્છદ્ધૂમેનાગુરુગન્ધિના ।
પાણ્ડુરેણ પ્રતિચ્છન્નમાર્ગે યાન્તિ સુરપ્રિયાઃ[1] ॥ ૧૯॥

મુક્તાવિતાનૈર્મણિહેમકેતુભિ-
ર્નાનાપતાકાવલભીભિરાવૃતામ્ ।
શિખણ્ડિપારાવતભૃઙ્ગનાદિતાં
વૈમાનિકસ્ત્રીકલગીતમઙ્ગલામ્ ॥ ૨૦॥

મૃદઙ્ગશઙ્ખાનકદુન્દુભિસ્વનૈઃ
સતાલવીણામુરજર્ષ્ટિવેણુભિઃ[2] ।
નૃત્યૈઃ સવાદ્યૈરુપદેવગીતકૈ-
ર્મનોરમાં સ્વપ્રભયા જિતપ્રભામ્[3] ॥ ૨૧॥

યાં ન [4]વ્રજન્ત્યધર્મિષ્ઠાઃ ખલા ભૂતદ્રુહઃ શઠાઃ ।
માનિનઃ કામિનો લુબ્ધા એભિર્હીના વ્રજન્તિ યત્ ॥ ૨૨॥

તાં દેવધાનીં સ વરૂથિનીપતિ-
ર્બહિઃ સમન્તાદ્ રુરુધે પૃતન્યયા ।
આચાર્યદત્તં જલજં મહાસ્વનં
દધ્મૌ પ્રયુઞ્જન્ ભયમિન્દ્રયોષિતામ્ ॥ ૨૩॥

મઘવાંસ્તમભિપ્રેત્ય બલેઃ પરમમુદ્યમમ્ ।
સર્વદેવગણોપેતો ગુરુમેતદુવાચ હ ॥ ૨૪॥

ભગવન્નુદ્યમો ભૂયાન્ બલેર્નઃ પૂર્વવૈરિણઃ ।
અવિષહ્યમિમં મન્યે કેનાસીત્તેજસોર્જિતઃ[5] ॥ ૨૫॥

નૈનં કશ્ચિત્કુતો વાપિ પ્રતિવ્યોઢુમધીશ્વરઃ ।
પિબન્નિવ મુખેનેદં લિહન્નિવ દિશો દશ ।
દહન્નિવ દિશો દગ્ભિઃ સંવર્તાગ્નિરિવોત્થિતઃ ॥ ૨૬॥

દેવોની સ્ત્રીઓના કેશપાશમાંથી ખરેલાં તાજાં સુગંધિત પુષ્પોની સુગંધ લઈને મંદ-મંદ વાયુ ત્યાંના માર્ગો પર વહેતો રહે છે. (૧૮) સોનેરી ખડકીઓમાંથી અગરની સુગંધવાળો સફેદ ધૂમાડો નીકળીને ત્યાંના માર્ગોને ઢાંકી દેતો રહે છે. એ જ માર્ગથી દેવાંગનાઓ આવતી-જતી રહે છે. (૧૯) ઠેકઠેકાણે મોતીઓની ઝાલરોથી શણગારાયેલા ચંદરવા બાંધેલા રહે છે; સુવર્ણની મણિમય ધજાઓ ફરફરતી રહે છે; છજાંઓ પર અનેક પ્રકારના ધ્વજ લહેરાતા રહે છે; મોર, કબૂતર અને ભમરા કલરવ કરતાં રહે છે. દેવાંગનાઓના મધુર સંગીતથી ત્યાં સદૈવ મંગળ છવાયેલું રહે છે. (૨૦) મૃદંગ, શંખ, નગારાં, ઢોલ, વીણા, વાંસળી, મંજીરાં, ઋષ્ટિઓ વગેરે વાદ્યો વાગતાં રહે છે. વાદ્યોની સાથે ગંધર્વો ગાતા રહે છે અને અપ્સરાઓ નૃત્ય કરતી રહે છે. આ બધાથી અમરાવતી એટલી મનોહર દેખાય છે કે જાણે તેણે પોતાની છટાથી સૌંદર્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવીને પણ જીતી લીધી છે. (૨૧) તે નગરીમાં અધર્મી, દુષ્ટ, જીવદ્રોહી, ઠગ, ઘમંડી, કામી અને લોભી લોકો પ્રવેશી શકતા નથી. જેઓ આ દોષોથી રહિત છે તેઓ જ તેમાં જાય છે. (૨૨) અસુરોના સૈન્યના સ્વામી રાજા બલિએ પોતાની ઘણી મોટી સેનાથી બહારની બાજુએ અમરાવતીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી અને ઈન્દ્રની પત્નીઓના હૈયામાં ભયનો સંચાર કરતા રહીને તેમણે શુક્રાચાર્યજીએ આપેલો મહાન શંખ વગાડ્યો. તે શંખનો ઘોષ સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. (૨૩)

ઈન્દ્રે જોયું કે બલિએ યુદ્ધની ઘણી મોટી તૈયારી કરેલી છે, તેથી તેઓ બધા દેવો સહિત પોતાના ગુરુ બૃહસ્પતિજી પાસે ગયા અને તેમણે તેમને કહ્યું – (૨૪) "હે ભગવન્! મારા જૂના શત્રુ બલિએ આ વખતે યુદ્ધની મોટી તૈયારી કરી છે. મને લાગે છે કે અમે તેમનો પ્રતિકાર કરી શકીશું નહીં. ખબર નહીં, કઈ શક્તિથી તેમની આટલી બળવૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે. (૨૫) મને લાગે છે કે અત્યારે બલિને કોઈ પણ રીતે રોકી શકનાર કોઈ નથી. તે પ્રલયકાળના અગ્નિની જેમ આગળ વધી ગયા છે અને લાગે છે કે તેઓ મુખથી આ વિશ્વને ગળી જશે, જીભથી દશે દિશાઓને ચાટી જશે અને આંખોની જ્વાળાથી દિશાઓને ભસ્મ કરી દેશે. (૨૬)

૧. પ્રા. પા. – સુરસ્ત્રિયઃ । ૨. પ્રા. પા. – સવેણુવીણામુર૦ । ૩. પ્રા. પા. – ૦પ્રહામ્ । ૪. પ્રા. પા. – ગચ્છન્ત્ય૦ । ૫. પ્રા. પા. – કેનાપિ સ્વેન તેજસા ।

બ્રૂહિ કારણમેતસ્ય દુર્ધર્ષત્વસ્ય મદ્રિપોઃ ।
ઓજઃ સહો બલં તેજો યત એતત્સમુદ્યમઃ ॥ ૨૭॥

તમે કૃપા કરીને મને એ બતાવો કે જેને કોઈ પણ રીતે ખાળી શકાય તેમ નથી તેવા મારા શત્રુની બળવૃદ્ધિનું કારણ શું છે? તેના શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોમાં આટલું બળ અને તેજ ક્યાંથી આવી ગયું છે કે તેમણે આટલી મોટી તૈયારી સાથે ચડાઈ કરી છે?" (૨૭)

ગુરુરુવાચ

જાનામિ મઘવઞ્છત્રોરુન્નતેરસ્ય કારણમ્ ।
શિષ્યાયોપભૃતં[1] તેજો ભૃગુભિર્બ્રહ્મવાદિભિઃ ॥ ૨૮॥

ભવદ્વિધો ભવાન્ વાપિ વર્જયિત્વેશ્વરં હરિમ્ ।
નાસ્ય[2] શક્તઃ પુરઃ સ્થાતું કૃતાન્તસ્ય યથા જનાઃ ॥ ૨૯॥

તસ્માન્નિલયમુત્સૃજ્ય યૂયં સર્વે ત્રિવિષ્ટપમ્ ।
યાત કાલં પ્રતીક્ષન્તો યતઃ શત્રોર્વિપર્યયઃ ॥ ૩૦॥

એષ વિપ્રબલોદર્કઃ સમ્પ્રત્યૂર્જિતવિક્રમઃ ।
તેષામેવાપમાનેન[3] સાનુબન્ધો વિનઙ્ક્ષ્યતિ ॥ ૩૧॥

દેવગુરુ બૃહસ્પતિજીએ કહ્યું – હે ઇન્દ્ર! હું તમારા શત્રુ બલિની ઉન્નતિનું કારણ જાણું છું. બ્રહ્મવેત્તા ભૃગુવંશીઓએ પોતાના શિષ્ય બલિને મહાન તેજ આપીને શક્તિઓનો ભંડાર બનાવી દીધો છે. (૨૮) સર્વશક્તિમાન ભગવાન સિવાય તમે કે તમારા જેવો અન્ય કોઈ પણ બલિની સામે ઊભો રહી શકે તેમ નથી, જેમ કાળની સામે પ્રાણી ટકી શકતું નથી. (૨૯) તેથી તમે લોકો સ્વર્ગ છોડીને ક્યાંક સંતાઈ જાઓ અને તે સમયની રાહ જોતા રહો કે જ્યારે તમારા શત્રુનું ભાગ્યચક્ર પલટાય. (૩૦) અત્યારે બ્રાહ્મણોના તેજથી બલિની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થઈ રહી છે, તેની શક્તિ ઘણી વધી ગઈ છે. તે જ્યારે આ બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર કરશે ત્યારે તે પોતાના પરિવાર અને અનુચરો સહિત નષ્ટ થઈ જશે. (૩૧)

એવં સુમન્ત્રિતાર્થાસ્તે ગુરુણાઽર્થાનુદર્શિના ।
હિત્વા ત્રિવિષ્ટપં જગ્મુર્ગીર્વાણાઃ કામરૂપિણઃ ॥ ૩૨॥

દેવેષ્વથ નિલીનેષુ[4] બલિર્વૈરોચનઃ[5] પુરીમ્ ।
દેવધાનીમધિષ્ઠાય વશં નિન્યે જગત્ત્રયમ્ ॥ ૩૩॥

તં વિશ્વજયિનં શિષ્યં ભૃગવઃ શિષ્યવત્સલાઃ ।
શતેન હયમેધાનામનુવ્રતમયાજયન્ ॥ ૩૪॥

તતસ્તદનુભાવેન ભુવનત્રયવિશ્રુતામ્ ।
કીર્તિં દિક્ષુ વિતન્વાનઃ સ રેજ ઉડુરાડિવ ॥ ૩૫॥

બૃહસ્પતિજી દેવોના સમસ્ત સ્વાર્થ અને પરમાર્થને જાણનારા હતા. તેમણે જ્યારે દેવોને આ પ્રમાણે સલાહ આપી ત્યારે તે દેવો પોતાની ઇચ્છા મુજબ રૂપ ધારણ કરીને સ્વર્ગ છોડી ગયા. (૩૨) દેવતાઓના સંતાઈ જવાથી વિરોચનપુત્ર બલિએ અમરાવતી નગરી પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો અને પછી ત્રણે લોક જીતી લીધા. (૩૩) જ્યારે બલિ વિશ્વવિજયી થઈ ગયા ત્યારે શિષ્યપ્રેમી ભૃગુવંશીઓએ પોતાના અનુયાયી શિષ્ય પાસે સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરાવ્યા. (૩૪) તે યજ્ઞોના પ્રભાવે બલિની કીર્તિ ત્રણે લોકોની બહાર પણ દશે દિશાઓમાં ફેલાઈ ગઈ અને તેઓ નક્ષત્રોના અધિપતિ ચંદ્રમા જેવા શોભવા લાગ્યા. (૩૫)

૧. પ્રા. પા. – ૦ભૃતં । ૨. પ્રાચીન પ્રતમાં 'નાસ્ય શક્તઃ...યથા જનાઃ' – આ શ્લોકાર્ધ મૂળમાં નથી. ટિપ્પણીમાં આની જગ્યાએ એક પાઠાન્તરનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે – 'વિજેષ્યતિ ન કોઽપ્યેનં બ્રહ્મતેજઃસમો...।' ૩. પ્રા. પા. – ૦મેવાવમા૦ । ૪. પ્રા. પા. – વિ૦ । ૫. પ્રા. પા. – ૦ચિનઃ ।

બુભુજે ચ શ્રિયં સ્વૃદ્ધાં[1] દ્વિજદેવોપલમ્ભિતામ્ ।
કૃતકૃત્યમિવાત્માનં મન્યમાનો મહામનાઃ ॥ ૩૬॥

તેઓ બ્રાહ્મણદેવતાઓની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલી સમૃદ્ધ રાજ્યલક્ષ્મીનો અત્યંત ઉદારતાપૂર્વક ઉપભોગ કરવા લાગ્યા અને સ્વયં પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. (૩૬)

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે પઞ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૫॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત પંદરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

સોળમો અધ્યાય

અદિતિને કશ્યપજીએ કરેલો પયોવ્રતનો ઉપદેશ

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં પુત્રેષુ નષ્ટેષુ દેવમાતાઽદિતિસ્તદા ।
હતે ત્રિવિષ્ટપે દૈત્યૈઃ પર્યતપ્યદનાથવત્ ॥ ૧॥

એકદા કશ્યપસ્તસ્યા આશ્રમં ભગવાનગાત્ ।
નિરુત્સવં નિરાનન્દં સમાધેર્વિરતશ્ચિરાત્ ॥ ૨॥

સ પત્નીં દીનવદનાં કૃતાસનપરિગ્રહઃ ।
સભાજિતો યથાન્યાયમિદમાહ કુરૂદ્વહ ॥ ૩॥

અપ્યભદ્રં ન વિપ્રાણાં ભદ્રે લોકેઽધુનાઽઽગતમ્ ।
ન ધર્મસ્ય ન લોકસ્ય મૃત્યોશ્છન્દાનુવર્તિનઃ ॥ ૪॥

અપિ વાઽકુશલં કિઞ્ચિદ્ ગૃહેષુ ગૃહમેધિનિ ।
ધર્મસ્યાર્થસ્ય કામસ્ય યત્ર યોગો હ્યયોગિનામ્ ॥ ૫॥

અપિ વાઽતિથયોઽભ્યેત્ય[2] કુટુમ્બાસક્તયા ત્વયા ।
ગૃહાદપૂજિતા યાતાઃ પ્રત્યુત્થાનેન વા ક્વચિત્ ॥ ૬॥

ગૃહેષુ યેષ્વતિથયો નાર્ચિતાઃ સલિલૈરપિ ।
યદિ નિર્યાન્તિ તે નૂનં ફેરુરાજગૃહોપમાઃ ॥ ૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) દેવો જ્યારે આ પ્રમાણે નાસી જઈને સંતાઈ ગયા અને દૈત્યોએ સ્વર્ગ પર અધિકાર મેળવી લીધો ત્યારે દેવોનાં માતા અદિતિને ઘણું દુઃખ થયું. તેઓ અનાથ જેવાં થઈ ગયાં. (૧) એક વાર ઘણા દિવસો પછી પરમપ્રભાવશાળી કશ્યપ મુનિની સમાધિ તૂટી ત્યારે તેઓ અદિતિના આશ્રમમાં આવ્યા. તેમણે જોયું કે ત્યાં નથી તો સુખ-શાન્તિ કે નથી કોઈ પ્રકારનો ઉત્સાહ કે આનંદ-ઉમંગ. (૨) હે પરીક્ષિત! જ્યારે તેઓ ત્યાં જઈને આસન પર બેઠા અને અદિતિએ વિધિપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો ત્યારે તેમણે પોતાનાં પત્ની અદિતિને, કે જેમના મુખ પર ઉદાસીનતા છવાયેલી હતી - તેમને કહ્યું - (૩) "હે કલ્યાણી! શું અત્યારે સંસારમાં બ્રાહ્મણો પર કોઈ આફત તો નથી આવી ને? ધર્મનું પાલન તો બરાબર થઈ રહ્યું છે ને? કાળના વિકરાળ જડબામાં પડેલા લોકોનું કશું અમંગળ તો નથી થઈ રહ્યું ને? (૪) હે પ્રિયા! ગૃહસ્થાશ્રમ તો, જે લોકો યોગ નથી કરતા તેમને પણ યોગનું ફળ આપે છે. આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવામાં ધર્મ, અર્થ અને કામના સેવનમાં કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન તો નથી નડતું ને? (૫) એવું પણ સંભવિત છે કે તમે કુટુંબના ભરણપોષણમાં વ્યસ્ત હો, ત્યારે અતિથિ આવ્યા હોય અને તમારા તરફથી સમ્માન પામ્યા વિના જ પાછા વળી ગયા હોય; તમે ઉપસ્થિત થઈને તેમનો સત્કાર કરવામાં અસમર્થ રહ્યાં હો. આવા કોઈ કારણે તો તમે ઉદાસ નથી થઈ રહ્યાં ને? (૬) જે ઘરોમાં પધારેલા અતિથિનો જળ માત્રથી પણ સત્કાર કરવામાં આવતો નથી અને તેઓ એમ ને એમ જ (સત્કાર પામ્યા વિના જ) પાછા વળી જાય છે તે ઘરો ખરેખર જ ગીધડાંના નિવાસસ્થાન જેવાં છે. (૭)

૧. પ્રા. પા. – શુદ્ધાં । ૨. પ્રા. પા. – ઽભ્યેતાઃ ।

અપ્યગ્નયસ્તુ વેલાયાં ન હુતા હવિષા સતિ ।
ત્વયોદ્વિગ્નધિયા ભદ્રે પ્રોષિતે મયિ કર્હિચિત્ ॥ ૮॥

યત્પૂજયા કામદુઘાન્ યાતિ લોકાન્ ગૃહાન્વિતઃ ।
બ્રાહ્મણોઽગ્નિશ્ચ વૈ વિષ્ણોઃ સર્વદેવાત્મનો મુખમ્ ॥ ૯॥

અપિ સર્વે કુશલિનસ્તવ પુત્રા મનસ્વિનિ[1] ।
લક્ષયેઽસ્વસ્થમાત્માનં ભવત્યા લક્ષણૈરહમ્ ॥ ૧૦॥

અદિતિરુવાચ

ભદ્રં દ્વિજગવાં બ્રહ્મન્ ધર્મસ્યાસ્ય જનસ્ય ચ ।
ત્રિવર્ગસ્ય પરં ક્ષેત્રં ગૃહમેધિન્ ગૃહા ઈમે ॥ ૧૧॥

અગ્નયોઽતિથયો ભૃત્યા ભિક્ષવો યે ચ લિપ્સવઃ ।
સર્વં ભગવતો બ્રહ્મન્નનુધ્યાનાન્ન રિષ્યતિ ॥ ૧૨॥

કો નુ મે ભગવન્ કામો ન સમ્પદ્યેત માનસઃ ।
યસ્યા ભવાન્ પ્રજાધ્યક્ષ એવં ધર્માન્ પ્રભાષતે ॥ ૧૩॥

તવૈવ મારીચ મનઃશરીરજાઃ
પ્રજા ઈમાઃ સત્ત્વરજસ્તમોજુષઃ ।
સમો ભવાંસ્તાસ્વસુરાદિષુ પ્રભો
તથાપિ ભક્તં ભજતે મહેશ્વરઃ ॥ ૧૪॥

તસ્માદીશ ભજન્ત્યા મે શ્રેયશ્ચિન્તય સુવ્રત ।
હૃતશ્રિયો હૃતસ્થાનાન્ સપત્નૈઃ પાહિ નઃ પ્રભો ॥ ૧૫॥

પરૈર્વિવાસિતા સાહં મગ્ના વ્યસનસાગરે ।
ઐશ્વર્યં શ્રીર્યશઃ સ્થાનં હૃતાનિ પ્રબલૈર્મમ ॥ ૧૬॥

યથા તાનિ પુનઃ સાધો પ્રપદ્યેરન્ મમાત્મજાઃ ।
તથા વિધેહિ કલ્યાણં ધિયા કલ્યાણકૃત્તમ ॥ ૧૭॥

હે પ્રિયા! સંભવ છે કે મારા બહાર ચાલ્યા ગયા પછી ક્યારેક તમારું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન રહ્યું હોય અને જે તે સમયે તમે હવિષ્યથી અગ્નિઓમાં હવન ન કર્યો હોય. (૮) સર્વદેવમય ભગવાનનાં મુખ છે – બ્રાહ્મણો અને અગ્નિ. જો ગૃહસ્થ આ બંનેની પૂજા કરે તો તેને સમસ્ત કામનાઓને પૂરી કરનારા લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૯) હે પ્રિયા! તમે આમ તો હંમેશાં પ્રસન્ન જ રહો છો, પણ તમારાં ઘણાં લક્ષણોથી હું જોઈ શકું છું કે આ સમયે તમારું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે. તમારાં બધાં બાળકો તો સકુશળ છે ને?" (૧૦)

અદિતિએ કહ્યું – હે ભગવન્! બ્રાહ્મણો, ગાયો, ધર્મ અને તમારી આ દાસી – બધાં સકુશળ છે. હે મારા સ્વામી! આ ગૃહસ્થાશ્રમ જ અર્થ, ધર્મ અને કામની સાધનામાં પરમ સહાયક છે. (૧૧) હે પ્રભુ! તમારા નિરંતર સ્મરણ અને કલ્યાણની કામનાને લીધે મેં અગ્નિ, અતિથિ, સેવકો, ભિક્ષુકો અને અન્ય યાચકોનો યથાસંભવ આદર કર્યો છે. (૧૨) હે ભગવન્! જ્યારે તમારા જેવા પ્રજાપતિ મને આ પ્રમાણે ધર્મપાલનનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે ત્યારે ભલા, મારા મનની એવી કઈ કામના હોઈ શકે કે જે પૂરી ન થાય? (૧૩) હે આર્યપુત્ર! સમસ્ત પ્રજા, ભલે ને પછી તે સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી હોય – તે તમારી જ સંતતિ છે. કેટલાંક તમારા સંકલ્પથી, તો કેટલાંક તમારા શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે ભગવન્! એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે તમે બધાં જ સંતાનો, ભલે ને તે અસુર હોય કે દેવતા - સૌ પ્રત્યે એક સમાન ભાવ રાખો છો. તમે સમભાવી છો તોપણ સ્વયં પરમેશ્વર પણ પોતાનાં ભક્તોની અભિલાષા પૂર્ણ કરતા રહે છે. (૧૪) હે સ્વામી! હું તમારી દાસી છું, તમે મારા કલ્યાણનો વિચાર કરો. હે મર્યાદાપાલક પ્રભુ! શત્રુઓએ અમારી સંપત્તિ અને રહેવાનાં સ્થાન સુધ્ધાં બધું છીનવી લીધું છે. તમે અમારું રક્ષણ કરો. (૧૫) બળવાન દૈત્યોએ મારા ઐશ્વર્ય, ધન, યશ અને પદને પડાવી લીધાં છે તથા અમને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યાં છે. આ પ્રમાણે હું દુઃખના સાગરમાં ડૂબી રહી છું. (૧૬) અમારું ભલું કરનાર તમારાથી ચઢિયાતું બીજું કોઈ નથી; તેથી મારા હિતકર સ્વામી! તમે સમજી-વિચારીને પોતાના સંકલ્પથી જ મારા કલ્યાણનો કોઈ એવો ઉપાય કરો કે જેનાથી મારા પુત્રોને તે બધી વસ્તુઓ ફરીથી મળી જાય. (૧૭)

૧. પ્રા. પા. – યશસ્વિનિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ

એવમભ્યર્થિતોઽદિત્યા કસ્તામાહ સ્મયન્નિવ ।
અહો માયાબલં વિષ્ણોઃ સ્નેહબદ્ધમિદં જગત્ ॥ ૧૮॥

ક્વ દેહો ભૌતિકોઽનાત્મા[1] ક્વ ચાત્મા પ્રકૃતેઃ પરઃ ।
કસ્ય કે પતિપુત્રાદ્યા મોહ એવ હિ કારણમ્ ॥ ૧૯॥

ઉપતિષ્ઠસ્વ પુરુષં ભગવન્તં જનાર્દનમ્ ।
સર્વભૂતગુહાવાસં વાસુદેવં જગદ્‌ગુરુમ્ ॥ ૨૦॥

સ વિધાસ્યતિ તે કામાન્ હરિર્દીનાનુકમ્પનઃ[2] ।
અમોઘા ભગવદ્‌ભક્તિર્નેતરેતિ[3] મતિર્મમ ॥ ૨૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – અદિતિએ જ્યારે કશ્યપજીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેઓ થોડા વિસ્મય પામ્યા અને બોલ્યા – "ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે. ભગવાનની માયા કેવી પ્રબળ છે! આ સઘળું જગત સ્નેહના દોરથી બંધાયેલું છે. (૧૮) ક્યાં પંચભૂતોથી બનેલું આ અનાત્મ શરીર અને ક્યાં પ્રકૃતિથી પર આત્મા! નથી કોઈનો કોઈ પતિ, નથી પુત્ર કે નથી સંબંધી. મોહ જ મનુષ્યને નચાવી રહ્યો છે. (૧૯) હે પ્રિયા! તમે સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં વિરાજમાન, પોતાના ભક્તોનાં દુઃખ હરનારા, જગદ્‌ગુરુ ભગવાન શ્રીવાસુદેવની આરાધના કરો. (૨૦) તેઓ દીનજનો પ્રત્યે અનુકંપાશીલ છે. શ્રીહરિ અવશ્ય તમારી કામનાઓ પૂર્ણ કરશે. મારો એવો દૃઢ મત છે કે ભગવાનની ભક્તિ ક્યારેય ફોગટ જતી નથી. આ સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી." (૨૧)

અદિતિરુવાચ

કેનાહં વિધિના બ્રહ્મન્નુપસ્થાસ્યે જગત્પતિમ્ ।
યથા મે સત્યસઙ્કલ્પો વિદધ્યાત્સ મનોરથમ્ ॥ ૨૨॥

આદિશ ત્વં દ્વિજશ્રેષ્ઠ વિધિં તદુપધાવનમ્ ।
આશુ તુષ્યતિ મે દેવઃ સીદન્ત્યાઃ સહ પુત્રકૈઃ ॥ ૨૩॥

અદિતિએ પૂછ્યું – હે ભગવન્! હું જગદીશ્વર ભગવાનની આરાધના કઈ રીતે કરું કે જેથી સત્યસંકલ્પ તે પ્રભુ મારો મનોરથ પૂર્ણ કરે? (૨૨) હે પતિદેવ! હું પોતાના પુત્રો સહિત ઘણું જ દુઃખ ભોગવી રહી છું; તો તે પ્રભુ જેનાથી મારા પર સત્વરે પ્રસન્ન થઈ જાય તેવી તેમની આરાધનાની વિધિ મને બતાવો. (૨૩)

કશ્યપ ઉવાચ

એતન્મે ભગવાન્ પૃષ્ટઃ પ્રજાકામસ્ય પદ્મજઃ ।
યદાહ તે પ્રવક્ષ્યામિ વ્રતં કેશવતોષણમ્ ॥ ૨૪॥

ફાલ્ગુનસ્યામલે પક્ષે દ્વાદશાહં પયોવ્રતઃ ।
અર્ચયેદરવિન્દાક્ષં ભક્ત્યા પરમયાઽન્વિતઃ ॥ ૨૫॥

સિનીવાલ્યાં મૃદાઽઽલિપ્ય સ્નાયાત્ ક્રોડવિદીર્ણયા ।
યદિ લભ્યેત વૈ સ્રોતસ્યેતં મન્ત્રમુદીરયેત્[4] ॥ ૨૬॥

ત્વં દેવ્યાદિવરાહેણ રસાયાઃ સ્થાનમિચ્છતા ।
ઉદ્‌ધૃતાસિ નમસ્તુભ્યં પાપ્માનં મે પ્રણાશય ॥ ૨૭॥

કશ્યપજીએ કહ્યું – (હે દેવી!) મને જ્યારે સંતાનપ્રાપ્તિની કામના થઈ હતી ત્યારે મેં ભગવાન બ્રહ્માજીને આ જ પ્રશ્ન કર્યો હતો. ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારા જે વ્રતનો તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ હું તમને કહી સંભળાવું છું. (૨૪) ફાગણ માસના શુક્લ પક્ષમાં બાર દિવસ સુધી માત્ર દૂધ જ પીવું અને પરમ ભક્તિભાવપૂર્વક ભગવાન કમલનયનની પૂજા કરવી. (૨૫) અમાસના દિવસે જો મળી શકે તો સૂવરે ખોદેલી માટીથી પોતાનું શરીર ચોળીને નદીમાં સ્નાન કરવું અને તે સમયે આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ – (૨૬) "હે (પૃથ્વી)દેવી! પ્રાણીઓને સ્થાન આપવાની ઇચ્છાથી વરાહ ભગવાને રસાતલમાંથી તમારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તમને મારા નમસ્કાર છે; તમે મારાં પાપોનો નાશ કરી દો." (૨૭)

૧. પ્રા. પા. – ૦કો નામ । ૨. પ્રા. પા. – ૦કમ્પકઃ । ૩. પ્રા. પા. – ૦દ્‌ભક્તિઃ પરા ચેતિ મતિ૦ । ૪. પ્રા. પા. – ૦દાહરેત્ ।

निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समाहितः ।
अर्चायां स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥ २८॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥ २९॥

नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसङ्ख्यानहेतवे ॥ ३०॥

नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥ ३१॥

नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२॥

नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय[1] जगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३॥

नमस्त आदिदेवाय साक्षिभूताय[2] ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४॥

नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥ ३५॥

त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ ।
अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६॥

अन्ववर्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः[3] ।
स्पृहयन्त इवामोदं भगवान् मे प्रसीदताम् ॥ ३७॥

ત્યારબાદ પોતાના નિત્ય અને નૈમિત્તિક નિયમોનું આચરણ સંપન્ન કરીને એકાગ્રચિત્તે મૂર્તિ, વેદી, સૂર્ય, જળ, અગ્નિ અને ગુરુદેવના રૂપમાં ભગવાનની પૂજા કરવી; (૨૮) (અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી કે) "હે પ્રભુ! આપ સર્વશક્તિમાન છો, અંતર્યામી અને આરાધનીય છો. સઘળાં પ્રાણીઓ આપનામાં અને આપ સઘળાં પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરો છો; તેથી જ આપને 'વાસુદેવ' કહે છે. આપ સમસ્ત ચરાચર જગતના અને તેના કારણના પણ સાક્ષી છો. હે ભગવન્! આપને મારા નમસ્કાર છે. (૨૯) આપ અવ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ છો. પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપે પણ આપ જ વિદ્યમાન છો. આપ ચોવીસ ગુણોને જાણનારા અને ગુણોની સંખ્યા કરનારા સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તક છો. આપને મારા નમસ્કાર છે. (૩૦) આપ તે યજ્ઞ છો કે જેનાં પ્રાયણીય અને ઉદયનીય – એ બે કર્મો મસ્તક છે; પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ – એ ત્રણ સમય ત્રણ ચરણ છે; ચાર વેદ ચાર શૃંગ છે; ગાયત્રી વગેરે સાત છંદ સાત હાથ છે. એ ધર્મમય વૃષભરૂપ યજ્ઞ વેદો વડે પ્રતિપાદિત થયેલો છે અને તેનો આત્મા સ્વયં આપ જ છો. આપને મારા નમસ્કાર છે. (૩૧) આપ જ લોકકલ્યાણ કરનારા શિવ છો અને આપ જ પ્રલય કરનારા રુદ્ર છો. સમસ્ત શક્તિઓને ધારણ કરનારા પણ આપ જ છો. આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર છે. આપ સમસ્ત વિદ્યાઓના અધિપતિ તેમ જ સઘળાં ભૂતોના સ્વામી છો. આપને મારા નમસ્કાર છે. (૩૨) આપ જ સૌના પ્રાણ છો અને આપ જ આ જગતના સ્વરૂપ પણ છો. આપ યોગનું કારણ તો છો જ, સ્વયં યોગ અને તેનાથી મળનારું ઐશ્વર્ય પણ આપ જ છો. હે હિરણ્યગર્ભ! આપને મારા નમસ્કાર છે. (૩૩) આપ જ આદિદેવ છો, સૌના સાક્ષી છો. આપ જ નરનારાયણ ઋષિના રૂપમાં પ્રગટ સ્વયં ભગવાન છો. આપને મારા નમસ્કાર છે. (૩૪) આપનું શરીર મરકતમણિ જેવું શામળું છે. સમસ્ત સંપત્તિ અને સૌંદર્યનાં દેવી લક્ષ્મીજી આપનાં સેવિકા છે. હે પીતાંબરધારી કેશવ! આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર છે. (૩૫) આપ બધા પ્રકારનાં વરદાન આપનારા છો, વરદાન આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. આપ જીવોના એકમાત્ર વરણ કરવા યોગ્ય છો, અને આ જ કારણે ધીર-વિવેકી મનુષ્યો પોતાના કલ્યાણ માટે આપની ચરણરજની ઉપાસના કરે છે. (૩૬) જેમનાં ચરણકમળોની સુગંધ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી સમસ્ત દેવો અને સ્વયં લક્ષ્મીજી પણ જેમની સેવામાં રત રહે છે તે ભગવાન મારા પર પ્રસન્ન થાઓ." (૩૭)

૧. પ્રા. પા. – દેવાય । ૨. પ્રા. પા. – દેવદેવાય તે । ૩. પ્રા. પા. – યત્પા૦ ।

એતૈર્મન્ત્રૈર્હૃષીકેશમાવાહનપુરસ્કૃતમ્ ।
અર્ચયેચ્છ્રદ્ધયા યુક્તઃ પાદ્યોપસ્પર્શનાદિભિઃ ॥ ૩૮॥

અર્ચિત્વા ગન્ધમાલ્યાદ્યૈઃ પયસા સ્નપયેદ્વિભુમ્ ।
વસ્ત્રોપવીતાભરણપાદ્યોપસ્પર્શનૈસ્તતઃ[1] ।
ગન્ધધૂપાદિભિશ્ચાર્ચેદ્ દ્વાદશાક્ષરવિદ્યયા ॥ ૩૯॥

શૃતં પયસિ[2] નૈવેદ્યં શાલ્યન્નં વિભવે સતિ ।
સસર્પિઃ સગુડં દત્ત્વા જુહુયાન્મૂલવિદ્યયા ॥ ૪૦॥

નિવેદિતં તદ્ભક્તાય દદ્યાદ્ ભુઞ્જીત વા સ્વયમ્ ।
દત્ત્વાઽઽચમનમર્ચિત્વા તામ્બૂલં ચ નિવેદયેત્ ॥ ૪૧॥

જપેદષ્ટોત્તરશતં સ્તુવીત સ્તુતિભિઃ પ્રભુમ્ ।
કૃત્વા પ્રદક્ષિણં ભૂમૌ પ્રણમેદ્દણ્ડવન્મુદા ॥ ૪૨॥

કૃત્વા શિરસિ તચ્છેષાં દેવમુદ્વાસયેત્તતઃ ।
દ્વ્યવરાન્ ભોજયેદ્વિપ્રાન્ પાયસેન યથોચિતમ્ ॥ ૪૩॥

ભુઞ્જીત તૈરનુજ્ઞાતઃ શેષં સેષ્ટઃ સભાજિતૈઃ ।
બ્રહ્મચાર્યથ તદ્રાત્ર્યાં શ્વોભૂતે પ્રથમેઽહનિ ॥ ૪૪॥

સ્નાતઃ શુચિર્યથોક્તેન વિધિના સુસમાહિતઃ ।
પયસા સ્નાપયિત્વાઽર્ચેદ્યાવદ્વ્રતસમાપનમ્ ॥ ૪૫॥

પયોભક્ષો વ્રતમિદં ચરેદ્વિષ્ણ્વર્ચનાદૃતઃ ।
પૂર્વવજ્જુહુયાદગ્નિં બ્રાહ્મણાંશ્ચાપિ ભોજયેત્ ॥ ૪૬॥

એવં ત્વહરહઃ કુર્યાદ્ દ્વાદશાહં પયોવ્રતઃ ।
હરેરારાધનં હોમમર્હણં દ્વિજતર્પણમ્ ॥ ૪૭॥

પ્રતિપદ્દિનમારભ્ય યાવચ્છુક્લત્રયોદશી ।
બ્રહ્મચર્યમધઃસ્વપ્નં સ્નાનં ત્રિષવણં ચરેત્ ॥ ૪૮॥

હે પ્રિયા! ભગવાન શ્રીહૃષીકેશનું આવાહન પહેલાં જ કરી લેવું. પછી આ મંત્રો વડે પાદ્ય, આચમન વગેરે સાથે શ્રદ્ધાપૂર્વક મન જોડીને પૂજા કરવી. (૩૮) ગંધ, માળા વગેરેથી પૂજા કરીને ભગવાનને દૂધથી સ્નાન કરાવવું. ત્યારબાદ વસ્ત્રો, યજ્ઞોપવીત, આભૂષણો, પાદ્ય, આચમન, ગંધ, ધૂપ વગેરે વડે દ્વાદશાક્ષર મંત્રથી ભગવાનની પૂજા કરવી. (૩૯) જો શક્તિ હોય તો દૂધમાં રાંધેલા તથા ઘી અને ગોળ મેળવેલા ડાંગરના ચોખાનું નૈવેદ્ય ધરાવવું અને દ્વાદશાક્ષર મંત્રસહિત તેનો હવન કરવો. (૪૦) તે નૈવેદ્ય ભગવાનના ભક્તોમાં વહેંચી દેવું અથવા પોતે જ લેવું. આચમન અને પૂજન કર્યા પછી તાંબૂલ નિવેદિત કરવું. (૪૧) એકસો આઠ વાર દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો જપ કરવો અને સ્તુતિઓ વડે ભગવાનનું સ્તવન કરવું. પ્રદક્ષિણા કરીને ખૂબ પ્રેમ અને આનંદથી જમીન પર આળોટીને દંડવત્ પ્રણામ કરવા. (૪૨) નિર્માલ્ય માથે ચડાવવું અને પછી દેવતાનું વિસર્જન કરવું. (પછી) ઓછામાં ઓછા બે બ્રાહ્મણોને યથાયોગ્ય રીતે ખીરનું ભોજન કરાવવું; (૪૩) દક્ષિણા વગેરે આપીને તેમનો સત્કાર કરવો. ત્યારબાદ તેમની આજ્ઞા લઈને શેષ બચેલું અન્ન પોતાના ઇષ્ટ મિત્રો સાથે પોતે ગ્રહણ કરવું. તે દિવસે બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહેવું અને બીજે દિવસે સવારે જ સ્નાન વગેરેથી પરવારીને પવિત્રતાપૂર્વક, અગાઉ કહેલી વિધિ પ્રમાણે, એકાગ્રચિત્ત થઈને ભગવાનની પૂજા કરવી. આ પ્રમાણે વ્રત જ્યાં સુધી સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દૂધથી સ્નાન કરાવીને દરરોજ ભગવાનની પૂજા કરવી. (૪૪-૪૫)

ભગવાનની પૂજામાં આદરભાવ રાખીને, કેવળ પયોવ્રતી રહીને આ વ્રત કરવું જોઈએ. અગાઉની જેમ જ દરરોજ હવન કરવો જોઈએ અને બ્રાહ્મણોને ભોજન પણ કરાવવું જોઈએ. (૩૬) આ પ્રમાણે પયોવ્રતનું આચરણ કરતા રહીને બાર દિવસ સુધી દરરોજ ભગવાનની આરાધના, હોમહવન અને પૂજન કરવું તથા બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું. (૪૭)

ફાગણ સુદિ પડવાના દિવસથી શરૂ કરી તેરશ સુધી બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહેવું, પૃથ્વી પર સૂવું અને ત્રિકાળસ્નાન

૧. પ્રા. પા. – ૦સ્પર્શનાદિભિઃ । ૨. પ્રા. પા. – પયઃ સનૈવેદ્યં ।

વર્જયેદસદાલાપં ભોગાનુચ્ચાવચાંસ્તથા ।
અહિંસ્રઃ સર્વભૂતાનાં વાસુદેવપરાયણઃ ॥ ૪૯॥

ત્રયોદશ્યામથો વિષ્ણોઃ સ્નપનં પઞ્ચકૈર્વિભોઃ ।
કારયેચ્છાસ્ત્રદૃષ્ટેન વિધિના વિધિકોવિદૈઃ ॥ ૫૦॥

પૂજાં ચ મહતીં કુર્યાદ્વિત્તશાઠ્યવિવર્જિતઃ ।
ચરું નિરૂપ્ય પયસિ શિપિવિષ્ટાય વિષ્ણવે ॥ ૫૧॥

શ્રૃતેન તેન પુરુષં યજેત સુસમાહિતઃ ।
નૈવેદ્યં ચાતિગુણવદ્ દદ્યાત્પુરુષતુષ્ટિદમ્ ॥ ૫૨॥

આચાર્યં જ્ઞાનસમ્પન્નં વસ્ત્રાભરણધેનુભિઃ ।
તોષયેદૃત્વિજશ્ચૈવ તદ્વિદ્ધ્યારાધનં હરેઃ ॥ ૫૩॥

ભોજયેત્તાન્ ગુણવતા સદન્નેન શુચિસ્મિતે ।
અન્યાંશ્ચ બ્રાહ્મણાઞ્છક્ત્યા[1] યે ચ તત્ર સમાગતાઃ ॥ ૫૪॥

દક્ષિણાં ગુરવે દદ્યાદૃત્વિગ્ભ્યશ્ચ યથાર્હતઃ ।
અન્નાદ્યેનાશ્વપાકાંશ્ચ પ્રીણયેત્સમુપાગતાન્ ॥ ૫૫॥

ભુક્તવત્સુ ચ સર્વેષુ દીનાન્ધકૃપણેષુ[2] ચ ।
વિષ્ણોસ્તત્પ્રીણનં વિદ્વાન્ ભુઞ્જીત સહ બન્ધુભિઃ ॥ ૫૬॥

નૃત્યવાદિત્રગીતૈશ્ચ સ્તુતિભિઃ સ્વસ્તિવાચકૈઃ ।
કારયેત્તત્કથાભિશ્ચ[3] પૂજાં ભગવતોઽન્વહમ્ ॥ ૫૭॥

એતત્પયોવ્રતં નામ પુરુષારાધનં પરમ્ ।
પિતામહેનાભિહિતં મયા[4] તે સમુદાહૃતમ્ ॥ ૫૮॥

ત્વં ચાનેન મહાભાગે સમ્યક્ચીર્ણેન કેશવમ્ ।
આત્મના શુદ્ધભાવેન નિયતાત્મા[5] ભજાવ્યયમ્ ॥ ૫૯॥

કરવું. (૪૮) અસત્ય ન બોલવું, પાપીઓ સાથે વાતચીત કરવી નહીં, પાપવિષયક ચર્ચા કરવી નહીં; નાના-મોટા બધા પ્રકારના ભોગોનો ત્યાગ કરી દેવો. કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ આપવું નહીં અને ભગવાનની આરાધનામાં જ વ્યસ્ત રહેવું. (૪૯) તેરશના દિવસે વિધિ જાણનારા બ્રાહ્મણો દ્વારા શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભગવાન શ્રીવિષ્ણુને પંચામૃત-સ્નાન કરાવવું. (૫૦) તે દિવસે ધનનો સંકોચ (કરકસર) છોડીને ભગવાનની મહાપૂજા કરવી જોઈએ અને દૂધની ખીર બનાવીને ભગવાન શ્રીવિષ્ણુને અર્પણ કરવી જોઈએ. (૫૧) અત્યંત એકાગ્રચિત્તે તે રાંધેલી ખીર વડે ભગવાનનું યજન કરવું જોઈએ અને તેમને પ્રસન્ન કરનારું ગુણયુક્ત તથા સ્વાદિષ્ટ નૈવેદ્ય અર્પણ કરવું જોઈએ. (૫૨) ત્યારબાદ જ્ઞાનસંપન્ન આચાર્ય અને ઋત્વિજોને વસ્ત્રો, આભૂષણો, ગાયો વગેરેનું દાન કરીને સંતુષ્ટ કરવા જોઈએ. હે પ્રિયા! આને પણ ભગવાનની જ આરાધના સમજવી જોઈએ. (૫૩) હે પ્રિયા! આચાર્ય અને ઋત્વિજોને તો શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને ગુણયુક્ત ભોજન કરાવવું જ જોઈએ, બલકે બીજા બ્રાહ્મણોને અને પધારેલા અતિથિઓને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભોજન કરાવવું જોઈએ. (૫૪) ગુરુ અને ઋત્વિજોને યથાયોગ્ય દક્ષિણા આપવી જોઈએ. ચાંડાલ વગેરે કે જેઓ આપમેળે જ આવી ચડ્યા હોય તે બધાને તથા ગરીબ, અંધ અને અશક્ત મનુષ્યોને પણ અન્નદાન વગેરેથી સંતુષ્ટ કરવા જોઈએ. જ્યારે બધા લોકો જમી પરવારે ત્યારે તે બધાના સત્કારને ભગવાનની પ્રસન્નતાનું સાધન સમજીને પોતાના ભાઈબંધુઓ સાથે સ્વયં ભોજન કરવું. (૫૫-૫૬) પડવાની તિથિથી શરૂ કરી તેરશ સુધી દરરોજ નૃત્ય-ગીત, ગાન-વાદ્ય, સ્તુતિ, સ્વસ્તિવાચન અને ભગવાનની લીલા-કથાઓ વડે ભગવાનની પૂજા કરવી અને કરાવવી. (૫૭)

હે પ્રિયા! આ (વ્રત) ભગવાનની શ્રેષ્ઠ આરાધના છે. આ વ્રતનું નામ 'પયોવ્રત' છે. બ્રહ્માજીએ મને જેવું બતાવ્યું હતું તેવું જ મેં તમને તે કહી બતાવ્યું. (૫૮) હે દેવી! તમે ભાગ્યશાળી છો. પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને શુદ્ધભાવે તેમ જ શ્રદ્ધાપૂર્ણ ચિત્તે આ વ્રતનું સમ્યક્‌પણે અનુષ્ઠાન કરો અને એના વડે અવિનાશી ભગવાનની આરાધના કરો. (૫૯)

૧. પ્રા. પા. – મુક્તાન્ । ૨. પ્રા. પા. – ૦કૃપણાદિષુ । ૩. પ્રા. પા. – ૦સ્તત્કથા૦ । ૪. પ્રા. પા. – મમ । ૫. પ્રા. પા. – ભજનીયં ।

અયં વૈ સર્વયજ્ઞાખ્યઃ સર્વવ્રતમિતિ સ્મૃતમ્ ।
તપઃસારમિદં ભદ્રે દાનં ચેશ્વરતર્પણમ્ ॥ ૬૦॥

હે કલ્યાણી! આ વ્રત ભગવાનને સંતુષ્ટ કરનારું છે, તેથી તે 'સર્વયજ્ઞ' અને 'સર્વવ્રત'ના નામે જાણીતું છે. આ વ્રત સઘળાં તપોનો સાર છે અને સઘળાં દાનોમાં મુખ્ય દાન છે. (૬૦)

ત એવ નિયમાઃ સાક્ષાત્ત એવ ચ યમોત્તમાઃ ।
તપો દાનં વ્રતં યજ્ઞો યેન તુષ્યત્યધોક્ષજઃ ॥ ૬૧॥

જેમના થકી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તે જ સાચા નિયમ છે, તે જ ઉત્તમ યમ છે, તે જ વાસ્તવમાં તપ, દાન, વ્રત અને યજ્ઞ છે. (૬૧)

તસ્માદેતદ્વ્રતં ભદ્રે પ્રયતા શ્રદ્ધયા ચર ।
ભગવાન્ પરિતુષ્ટસ્તે વરાનાશુ વિધાસ્યતિ ॥ ૬૨॥

તેથી હે દેવી! તમે સંયમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરો. ભગવાન સત્વરે તમારા પર પ્રસન્ન થશે અને તમારી અભિલાષા પૂરી કરશે. (૬૨)

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધેઽદિતિ-
પયોવ્રતકથનં[1] નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત અદિતિને પ્રયોવ્રતનું કથન નામનો સોળમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

સત્તરમો અધ્યાય

ભગવાનનું પ્રગટ થવું અને અદિતિને વરદાન આપવું

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્યુક્તા સાઽદિતી રાજન્ સ્વભર્ત્રા કશ્યપેન વૈ ।
અન્વતિષ્ઠદ્વ્રતમિદં દ્વાદશાહમતન્દ્રિતા ॥ ૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — હે રાજન્! પોતાના પતિ મહર્ષિ કશ્યપજીના ઉપદેશ પ્રમાણે અદિતિએ અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક બાર દિવસ સુધી આ વ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું. (૧)

ચિન્તયન્ત્યેકયા બુદ્ધ્યા મહાપુરુષમીશ્વરમ્ ।
પ્રગૃહ્યેન્દ્રિયદુષ્ટાશ્વાન્ મનસા બુદ્ધિસારથિઃ ॥ ૨॥

પોતાની બુદ્ધિને સારથિ બનાવીને, મનની લગામથી તેમણે ઇન્દ્રિયોરૂપી દુષ્ટ ઘોડાઓને પોતાના વશમાં કરી લીધા અને એકનિષ્ઠ બુદ્ધિથી તે ભગવાન શ્રીપુરુષોત્તમનું ચિંતન કરતાં રહ્યાં. (૨)

મનશ્ચૈકાગ્રયા બુદ્ધ્યા ભગવત્યખિલાત્મનિ ।
વાસુદેવે સમાધાય ચચાર હ પયોવ્રતમ્ ॥ ૩॥

તેમણે એકાગ્રભાવે પોતાના મનને સર્વાત્મા ભગવાન શ્રીવાસુદેવમાં સંપૂર્ણપણે જોડીને પયોવ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું. (૩)

તસ્યાઃ પ્રાદુરભૂત્તાત ભગવાનાદિપૂરુષઃ ।
પીતવાસાશ્ચતુર્બાહુઃ શઙ્ખચક્રગદાધરઃ ॥ ૪॥

તેથી ભગવાન શ્રીપુરુષોત્તમ તેમની સમક્ષ ચતુર્ભુજરૂપે પ્રગટ થયા. હે પ્રિય પરીક્ષિત! તે ભગવાને પીતાંબર ધારણ કરેલું હતું અને ચારેય ભુજાઓમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલાં હતાં. (૪)

તં નેત્રગોચરં વીક્ષ્ય સહસોત્થાય સાદરમ્ ।
નનામ ભુવિ કાયેન દણ્ડવત્પ્રીતિવિહ્વલા ॥ ૫॥

પોતાની સમક્ષ ભગવાનને એકાએક પ્રગટ થયેલા જોઈને અદિતિ આદરપૂર્વક ઊભાં થઈ ગયાં અને પછી પ્રેમવિહ્વળ થઈને તેમણે ભગવાનને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. (૫)

સોત્થાય બદ્ધાઞ્જલિરીડિતું સ્થિતા
નોત્સેહ આનન્દજલાકુલેક્ષણા ।
બભૂવ તૂષ્ણીં પુલકાકુલાકૃતિ-
સ્તદ્દર્શનાત્યુત્સવગાત્રવેપથુઃ ॥ ૬॥

પછી ઊભાં થઈને, હાથ જોડીને તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ આંખોમાં આનંદનાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં અને તેમનાથી બોલી શકાયું નહીં. આખું શરીર પુલકિત થઈ રહ્યું હતું, દર્શન થતાં આનંદોલ્લાસને લીધે તેમનાં અંગોમાં રોમાંચ થવા લાગ્યો, અને તે ચુપચાપ ઊભાં રહ્યાં. (૬)

---

૧. પ્રા. પા. — કશ્યપાદિતિસંવાદે ।

પ્રીત્યા શનૈર્ગદ્‌ગદયા ગિરા હરિં
તુષ્ટાવ સા દેવ્યદિતિઃ કુરૂદ્વહ ।
ઉદ્વીક્ષતી સા પિબતીવ ચક્ષુષા
રમાપતિં યજ્ઞપતિં જગત્પતિમ્‌ ॥ ૭॥

હે પરીક્ષિત! દેવી અદિતિ પોતાનાં પ્રેમપૂર્ણ નેત્રોથી લક્ષ્મીપતિ, વિશ્વપતિ ભગવાન શ્રીયજ્ઞેશ્વરને એ પ્રમાણે નિહાળી રહ્યાં હતાં કે જાણે તે તેમને (નેત્રોથી હમણાં જ) પી જશે. ત્યારબાદ તે અત્યંત પ્રેમથી, ગદ્‌ગદ વાણીમાં ધીરે ધીરે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં. (૭)

અદિતિરુવાચ

યજ્ઞેશ યજ્ઞપુરુષાચ્યુત તીર્થપાદ
તીર્થશ્રવઃ શ્રવણમઙ્ગલનામધેય ।
આપન્નલોકવૃજિનોપશમોદયાદ્ય
શં નઃ કૃધીશ ભગવન્નસિ દીનનાથઃ ॥ ૮॥

વિશ્વાય વિશ્વભવનસ્થિતિસંયમાય
સ્વૈરં ગૃહીતપુરુશક્તિગુણાય ભૂમ્ને ।
સ્વસ્થાય શશ્વદુપબૃંહિતપૂર્ણબોધ-
વ્યાપાદિતાત્મતમસે હરયે નમસ્તે ॥ ૯॥

આયુઃ પરં વપુરભીષ્ટમતુલ્યલક્ષ્મી-
ર્દ્યોભૂરસાઃ સકલયોગગુણાસ્ત્રિવર્ગઃ ।
જ્ઞાનં ચ કેવલમનન્ત ભવન્તિ તુષ્ટાત્‌
ત્વત્તો નૃણાં કિમુ સપત્નજયાદિરાશીઃ ॥ ૧૦॥

અદિતિએ (સ્તુતિ કરતાં) કહ્યું – આપ યજ્ઞના સ્વામી છો અને સ્વયં યજ્ઞ પણ આપ જ છો. હે અચ્યુત! આપનાં ચરણકમળોનો આશ્રય લઈને લોકો ભવ-સાગરને તરી જાય છે. આપના યશના કીર્તનનું શ્રવણ પણ સંસારમાંથી તારનારું છે. આપનાં નામોના શ્રવણમાત્રથી જ કલ્યાણ થઈ જાય છે. હે આદિપુરુષ! જે આપના શરણે આવે છે તેની તમામ વિપત્તિઓનો આપ નાશ કરી દો છો. હે ભગવન્‌! આપ દીનજનોના નાથ છો; આપ અમારું કલ્યાણ કરો. (૮) આપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણ છો અને વિશ્વરૂપ પણ આપ જ છો. પોતે અનંત હોવા છતાં પણ આપ સ્વચ્છંદતાપૂર્વક અનેક શક્તિઓ અને ગુણોને સ્વીકારી લો છે અને આપ હંમેશાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહો છો. નિત્ય-નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા પૂર્ણ જ્ઞાન વડે આપ હૃદયના અંધકારને નષ્ટ કરતા રહો છો. હે ભગવન્‌! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. (૯) હે પ્રભુ! હે અનંત! આપ જ્યારે પ્રસન્ન થઈ જાઓ છો ત્યારે મનુષ્યોને બ્રહ્માજીનું દીર્ઘાયુષ્ય, તેમના જ જેવું દિવ્ય શરીર, પ્રત્યેક અભીષ્ટ વસ્તુ, અતુલનીય ધનસંપત્તિ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ, યોગની સમસ્ત સિદ્ધિઓ, અર્થ-ધર્મ-કામરૂપી ત્રણે પુરુષાર્થ અને નિર્મળજ્ઞાન સુધ્ધાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; તો પછી શત્રુઓ પર વિજયપ્રાપ્તિ વગેરે જે ક્ષુલ્લક કામનાઓ છે તેમની સિદ્ધિ થવા વિશે તો કહેવાનું જ શું હોય? (૧૦)

શ્રીશુક ઉવાચ

અદિત્યૈવં સ્તુતો રાજન્‌ભગવાન્‌પુષ્કરેક્ષણઃ ।
ક્ષેત્રજ્ઞઃ સર્વભૂતાનામિતિ હોવાચ ભારત ॥ ૧૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! અદિતિએ જ્યારે ભગવાન શ્રીકમલનયનની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત રહીને તેમની ગતિવિધિને જાણનારા ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૧૧)

શ્રીભગવાનુવાચ

દેવમાતર્ભવત્યા મે વિજ્ઞાતં ચિરકાઙ્ક્ષિતમ્‌ ।
યત્સપત્નૈર્હતશ્રીણાં ચ્યાવિતાનાં સ્વધામતઃ ॥ ૧૨॥

તાન્‌ વિનિર્જિત્ય સમરે દુર્મદાનસુરર્ષભાન્‌ ।
પ્રતિલબ્ધજયશ્રીભિઃ પુત્રૈરિચ્છસ્યુપાસિતુમ્‌ ॥ ૧૩॥

શ્રીભગવાને કહ્યું – દેવોની માતા હે અદિતિ! તમારી ચિરકાલીન અભિલાષાને હું જાણું છું. શત્રુઓએ તમારા પુત્રોનું ઐશ્વર્ય પડાવી લીધું છે અને તેમને તેમના લોક (સ્વર્ગ)માંથી કાઢી મૂક્યા છે. (૧૨) યુદ્ધમાં તમારા પુત્રો (દેવો) તે મદોન્મત્ત અને બળવાન અસુરોને જીતીને વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરે અને તમે તેમની સાથે રહો એવી તમારી ઇચ્છા છે. (૧૩)

ઈન્દ્રજ્યેષ્ઠૈઃ સ્વતનયૈર્હતાનાં યુધિ વિદ્વિષામ્ ।
સ્ત્રિયો રુદન્તીરાસાદ્ય દ્રષ્ટુમિચ્છસિ દુઃખિતાઃ ॥ ૧૪॥

આત્મજાન્ સુસમૃદ્ધાંસ્ત્વં પ્રત્યાહૃતયશઃશ્રિયઃ ।
નાકપૃષ્ઠમધિષ્ઠાય ક્રીડતો દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥ ૧૫॥

પ્રાયોઽધુના તેઽસુરયૂથનાથા
અપારણીયા ઇતિ દેવિ મે મતિઃ ।
યત્તેઽનુકૂલેશ્વરવિપ્રગુપ્તા
ન વિક્રમસ્તત્ર સુખં દદાતિ ॥ ૧૬॥

અથાપ્યુપાયો મમ દેવિ ચિન્ત્યઃ
સન્તોષિતસ્ય વ્રતચર્યયા તે ।
મમાર્ચનં નાર્હતિ ગન્તુમન્યથા
શ્રદ્ધાનુરૂપં ફલહેતુકત્વાત્ ॥ ૧૭॥

ત્વયાઽર્ચિતશ્ચાહમપત્યગુપ્તયે
પયોવ્રતેનાનુગુણં સમીડિતઃ ।
સ્વાંશેન પુત્રત્વમુપેત્ય તે સુતાન્
ગોપ્તાસ્મિ મારીચતપસ્યધિષ્ઠિતઃ ॥ ૧૮॥

ઉપધાવ પતિં ભદ્રે પ્રજાપતિમકલ્મષમ્ ।
માં ચ ભાવયતી પત્યાવેવંરૂપમવસ્થિતમ્ ॥ ૧૯॥

નૈતત્પરસ્મા આખ્યેયં પૃષ્ટયાપિ કથઞ્ચન ।
સર્વં સમ્પદ્યતે દેવિ દેવગુહ્યં સુસંવૃતમ્ ॥ ૨૦॥

શ્રીશુક ઉવાચ

એતાવદુક્ત્વા ભગવાંસ્તત્રૈવાન્તરધીયત ।
અદિતિર્દુર્લભં લબ્ધ્વા હરેર્જન્માત્મનિ પ્રભોઃ ॥ ૨૧॥

ઉપાધાવત્પતિં ભક્ત્યા પરયા કૃતકૃત્યવત્ ।
સ વૈ સમાધિયોગેન કશ્યપસ્તદબુધ્યત ॥ ૨૨॥

તમારી ઈચ્છા એવી પણ છે કે તમારા ઇન્દ્ર વગેરે પુત્રો શત્રુઓને મારી નાખે અને એ રીતે તેમના શબ પાસે જઈને તેમની રડતી દુઃખી સ્ત્રીઓને તમે પોતાની આંખે જુઓ. (૧૪) હે અદિતિ! તમે ઇચ્છો છો કે તમારા પુત્રો ધનસંપત્તિ અને બળશક્તિમાં સમૃદ્ધ થઈ જાય, તેમની કીર્તિ અને તેમનું ઐશ્વર્ય તેમને ફરીથી પ્રાપ્ત થઈ જાય તથા તેઓ સ્વર્ગ પર અધિકાર મેળવી લઈને પહેલાંની જેમ વિહાર કરે. (૧૫) પરંતુ હે દેવી! મારું એવું માનવું છે કે તે અસુર-સેનાપતિઓને અત્યારે જીતી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ઈશ્વર અને બ્રાહ્મણો અત્યારે તેમને અનુકૂળ છે. અત્યારે જો તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેથી સુખ મળવાની કોઈ આશા નથી. (૧૬) આમ છતાં, હે દેવી! તમારા આ વ્રતના અનુષ્ઠાનથી હું ઘણો પ્રસન્ન છું, તેથી મારે આ બાબતમાં કોઈ ને કોઈ ઉપાય વિચારવો જ પડશે; કારણ કે તમે કરેલી મારી આરાધના વ્યર્થ તો ન જ થવી જોઈએ. આ આરાધનાથી શ્રદ્ધા પ્રમાણે ફળ અવશ્ય મળે છે. (૧૭) તમે પોતાના પુત્રોના રક્ષણ માટે જ વિધિપૂર્વક પયોવ્રતના અનુષ્ઠાનથી મારી પૂજા અને સ્તુતિ કરી છે; તેથી હું અંશરૂપે કશ્યપજીમાં પ્રવેશ કરીશ અને તમારો પુત્ર બનીને તમારાં સંતાનોનું રક્ષણ કરીશ. (૧૮) હે કલ્યાણી! તમે પોતાના પતિ કશ્યપજીમાં મને એ જ રૂપે રહેલો જુઓ અને તે નિષ્પાપ પ્રજાપતિની સેવા કરો. (૧૯) હે દેવી! કોઈ પૂછે તો પણ આ વાત બીજાને બતાવશો નહીં; (કારણ કે) દેવતાઓનું રહસ્ય જેટલું ગોપનીય રહે છે તેટલું તે સફળ થાય છે. (૨૦)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – આટલું કહીને ભગવાન ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તે સમયે સ્વયં ભગવાન પોતાના ગર્ભથી જન્મ લેશે એ જાણીને અદિતિ કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગ્યાં. અરે! આ કેટલી દુર્લભ વાત છે! (હવે) તે અત્યંત પ્રેમથી પોતાના પતિ કશ્યપજીની સેવા કરવા લાગ્યાં. કશ્યપજી સત્યદર્શી હતા, તેમની આંખોથી કોઈ વાત અણદેખી રહેતી ન હતી. પોતાના સમાધિયોગથી તેમણે જાણી લીધું કે ભગવાનનો અંશ પોતાનામાં પ્રવિષ્ટ

પ્રવિષ્ટમાત્મનિ હરેરંશં હ્યવિતથેક્ષણઃ ।
સોઽદિત્યાં વીર્યમાધત્ત તપસા ચિરસમ્ભૃતમ્ ।
સમાહિતમના રાજન્ દારુણ્યગ્નિં યથાનિલઃ ॥ ૨૩॥

અદિતેર્ધિષ્ઠિતં ગર્ભં ભગવન્તં સનાતનમ્ ।
હિરણ્યગર્ભો વિજ્ઞાય સમીડે ગુહ્યનામભિઃ ॥ ૨૪॥

થઈ ગયો છે. ત્યારે જેમ વાયુ દ્વારા લાકડામાં અગ્નિ પ્રગટ થાય છે તેવી જ રીતે કશ્યપજીના તેજ દ્વારા ભગવાન અદિતિના ગર્ભમાં પધાર્યા. (૨૧-૨૩) જ્યારે બ્રહ્માજીને આ વાતની જાણ થઈ કે અદિતિના ગર્ભમાં તો સ્વયં અવિનાશી ભગવાન સ્થિત થયા છે ત્યારે તેઓ ભગવાનનાં રહસ્યમય નામોથી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૨૪)

બ્રહ્મોવાચ

જયોરુગાય ભગવન્નુરુક્રમ નમોઽસ્તુ તે ।
નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ત્રિગુણાય નમો નમઃ ॥ ૨૫॥

નમસ્તે પૃશ્નિગર્ભાય વેદગર્ભાય વેધસે ।
ત્રિનાભાય ત્રિપૃષ્ઠાય શિપિવિષ્ટાય વિષ્ણવે ॥ ૨૬॥

ત્વમાદિરન્તો ભુવનસ્ય મધ્ય-
મનન્તશક્તિં પુરુષં યમાહુઃ ।
કાલો ભવાનાક્ષિપતીશ વિશ્વં
સ્રોતો યથાન્તઃપતિતં ગભીરમ્ ॥ ૨૭॥

ત્વં વૈ પ્રજાનાં સ્થિરજઙ્ગમાનાં
પ્રજાપતીનામસિ સમ્ભવિષ્ણુઃ ।
દિવૌકસાં દેવ દિવશ્ચ્યુતાનાં
પરાયણં નૌરિવ મજ્જતોઽપ્સુ ॥ ૨૮॥

બ્રહ્માજીએ (સ્તુતિ કરતાં) કહ્યું – સમગ્ર કીર્તિના આશ્રય હે ભગવન્! આપનો જય થાઓ. અનંત શક્તિઓના અધિષ્ઠાન હે પ્રભુ! આપનાં ચરણોમાં મારા નમસ્કાર છે. હે બ્રહ્મણ્યદેવ! હે ત્રિગુણનિયામક! આપનાં ચરણોમાં મારા વારંવાર પ્રણામ છે. (૨૫) પૃશ્નિના પુત્રરૂપે પ્રગટનારા અને વેદોના સમસ્ત જ્ઞાનને પોતાની અંદર સમાવિષ્ટ રાખનારા હે પ્રભુ! વાસ્તવમાં આપ જ સૌના વિધાતા છો. આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. આ ત્રણે લોક આપની નાભિમાં રહેલા છે. ત્રણે લોકથી પર વૈકુંઠમાં આપ નિવાસ કરો છો. જીવોના અંતઃકરણમાં આપ સદૈવ વિરાજમાન રહો છો. એવા સર્વવ્યાપક આપને - વિષ્ણુને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૬) હે પ્રભુ! આપ જ સંસારના આદિ અને અંત છો અને તેથી જ મધ્ય પણ છો. એ જ કારણે વેદ અનંતશક્તિ પુરુષરૂપે આપનું વર્ણન કરે છે. જેમ ઊંડું ઝરણું પોતાનામાં પડેલા તણખલાને વહાવી લઈ જાય છે તેવી જ રીતે આપ કાળરૂપે સંસારના ધારા-પ્રવાહને ખેંચીને પોતાની સાથે વહાવતા રહો છો. (૨૭) આપ ચરાચર પ્રજાને અને પ્રજાપતિઓને પણ ઉત્પન્ન કરનાર મૂળ કારણ છો. હે દેવાધિદેવ! જેમ પાણીમાં ડૂબનારા માટે નાવ જ એક સહારો છે તેવી જ રીતે સ્વર્ગમાંથી કાઢી મુકાયેલા દેવો માટે એકમાત્ર આપ જ આશ્રય છો. (૨૮)

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વામનપ્રાદુર્ભાવે[1] સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૭॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વામન-પ્રાદુર્ભાવમાંનો સત્તરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

૧. પ્રા. પા. – 'ભગવદવતારઃ' ।

અઢારમો અધ્યાય

9

વામન ભગવાનનું પ્રાકટ્ય અને બલિ રાજાની યજ્ઞશાળામાં પધારવું

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્થં વિરિઞ્ચસ્તુતકર્મવીર્યઃ
પ્રાદુર્બભૂવામૃતભૂરદિત્યામ્ ।
ચતુર્ભુજઃ શઙ્ખગદાબ્જચક્રઃ
પિશઙ્ગવાસા નલિનાયતેક્ષણઃ ॥ ૧॥

શ્યામાવદાતો ઝષરાજકુણ્ડલ-
ત્વિષોલ્લસચ્છ્રીવદનામ્બુજઃ પુમાન્ ।
શ્રીવત્સવક્ષા વલયાઙ્ગદોલ્લસ-
ત્કિરીટકાઞ્ચીગુણચારુનૂપુરઃ ॥ ૨॥

મધુવ્રતવ્રાતવિઘુષ્ટયા સ્વયા
વિરાજિતઃ શ્રીવનમાલયા હરિઃ ।
પ્રજાપતેર્વેશ્મતમઃ સ્વરોચિષા
વિનાશયન્ કણ્ઠનિવિષ્ટકૌસ્તુભઃ ॥ ૩॥

દિશઃ પ્રસેદુઃ સલિલાશયાસ્તદા
પ્રજાઃ પ્રહૃષ્ટા ઋતવો ગુણાન્વિતાઃ ।
દ્યૌરન્તરિક્ષં ક્ષિતિરગ્નિજિહ્વા
ગાવો દ્વિજાઃ સઞ્જહૃષુર્નગાશ્ચ ॥ ૪॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) આ પ્રમાણે જ્યારે બ્રહ્માજીએ ભગવાનની શક્તિ અને લીલાની સ્તુતિ કરી ત્યારે જન્મમૃત્યુરહિત શ્રીભગવાન અદિતિ સમક્ષ પ્રગટ થયા. ચાર ભુજાઓમાં તેમણે શંખ, ગદા, પદ્મ અને ચક્ર ધારણ કરેલાં હતાં. કમળ જેવાં કોમળ અને વિશાળ નેત્રો હતાં. પીતાંબર શોભી રહ્યું હતું. (૧) વિશુદ્ધ શ્યામવર્ણનું શરીર હતું. મકરાકાર કુંડળોના તેજથી મુખકમળની શોભા અધિક ઉલ્લાસ પામતી હતી. તેમના વક્ષઃસ્થળ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, હાથમાં કંકણ અને ભુજાઓમાં બાજુબંધ, મસ્તક પર મુગટ, કેડમાં કંદોરાની ઘૂઘરીઓ અને ચરણોમાં સુંદર નૂપુર ઝગમગી રહ્યાં હતાં. (૨) ભગવાને ગળામાં પોતાની સ્વરૂપભૂત વનમાળા ધારણ કરેલી હતી અને તેની ચારે બાજુએ ભમરા ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. તેમના કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ શોભતો હતો. ભગવાનની શરીર-કાન્તિથી પ્રજાપતિ કશ્યપજીના સદનનો અંધકાર નાશ પામ્યો. (૩) તે સમયે દિશાઓ સ્વચ્છ બની ગઈ; નદીઓ અને સરોવરોનાં જળ સ્વચ્છ થઈ ગયાં. પ્રજાજનોના હૃદયમાં આનંદનું પૂર ઊમટ્યું; અને બધી ઋતુઓ એકસાથે પોતપોતાના ગુણો પ્રગટાવવા લાગી. સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી પર તથા દેવો, ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતો – સૌના હૃદયમાં હર્ષ વ્યાપી વળ્યો. (૪)

શ્રોણાયાં શ્રવણદ્વાદશ્યાં મુહૂર્તેઽભિજિતિ પ્રભુઃ ।
સર્વે નક્ષત્રતારાદ્યાશ્ચક્રુસ્તજ્જન્મ દક્ષિણમ્ ॥ ૫॥

દ્વાદશ્યાં સવિતાઽતિષ્ઠન્મધ્યન્દિનગતો નૃપ ।
વિજયા નામ સા પ્રોક્તા યસ્યાં જન્મ વિદુર્હરેઃ ॥ ૬॥

શઙ્ખદુન્દુભયો નેદુર્મૃદઙ્ગપણવાનકાઃ ।
ચિત્રવાદિત્રતૂર્યાણાં નિર્ઘોષસ્તુમુલોઽભવત્ ॥ ૭॥

(હે પરીક્ષિત!) જે સમયે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે સમયે ચંદ્ર શ્રવણ-નક્ષત્રમાં હતો. ભાદરવાના શુક્લ પક્ષની બારસ હતી. અભિજિત મુહૂર્તમાં શ્રીપ્રભુનું પ્રાગટ્ય થયું હતું. બધાં ગ્રહ-નક્ષત્રો ભગવાનના જન્મને મંગલમય સૂચવતાં હતાં. (૫) હે રાજન્! જે તિથિએ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો તેને 'વિજયાદ્વાદશી' કહે છે. તેમના જન્મ-સમયે સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગે રહેલો હતો. (૬) ભગવાનના અવતાર સમયે શંખ, ઢોલ, નગારાં, ડફ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. આ વિભિન્ન વાદ્યો અને શરણાઈઓનો ઉદ્‌ઘોષ થવા લાગ્યો. (૭)

પ્રીતાશ્ચાપ્સરસોઽનૃત્યન્ ગન્ધર્વપ્રવરા જગુઃ ।
તુષ્ટુવુર્મુનયો દેવા મનવઃ પિતરોઽગ્નયઃ ॥ ૮॥

સિદ્ધવિદ્યાધરગણાઃ સકિંપુરુષકિન્નરાઃ ।
ચારણા યક્ષરક્ષાંસિ સુપર્ણા ભુજગોત્તમાઃ ॥ ૯॥

ગાયન્તોઽતિપ્રશંસન્તો નૃત્યન્તો વિબુધાનુગાઃ ।
અદિત્યા આશ્રમપદં કુસુમૈઃ સમવાકિરન્ ॥ ૧૦॥

દૃષ્ટ્વાઽદિતિસ્તં નિજગર્ભસમ્ભવં
પરં પુમાંસં મુદમાપ વિસ્મિતા ।
ગૃહીતદેહં નિજયોગમાયયા
પ્રજાપતિશ્ચાહ જયેતિ વિસ્મિતઃ ॥ ૧૧॥

યત્[1] તદ્વપુર્ભાતિ વિભૂષણાયુધૈ-
રવ્યક્તચિદ્ વ્યક્તમધારયદ્ધરિઃ ।
બભૂવ તેનૈવ સ વામનો બટુઃ
સમ્પશ્યતોર્દિવ્યગતિર્યથા નટઃ ॥ ૧૨॥

તં બટું વામનં દૃષ્ટ્વા મોદમાના મહર્ષયઃ ।
કર્માણિ કારયામાસુઃ પુરસ્કૃત્ય પ્રજાપતિમ્ ॥ ૧૩॥

તસ્યોપનીયમાનસ્ય સાવિત્રીં સવિતાઽબ્રવીત્ ।
બૃહસ્પતિર્બ્રહ્મસૂત્રં મેખલાં કશ્યપોઽદદાત્ ॥ ૧૪॥

દદૌ કૃષ્ણાજિનં ભૂમિર્દણ્ડં સોમો વનસ્પતિઃ ।
કૌપીનાચ્છાદનં માતા દ્યૌશ્છત્રં જગતઃ પતેઃ ॥ ૧૫॥

કમણ્ડલું વેદગર્ભઃ કુશાન્ સપ્તર્ષયો દદુઃ ।
અક્ષમાલાં મહારાજ સરસ્વત્યવ્યયાત્મનઃ ॥ ૧૬॥

તસ્મા ઈત્યુપનીતાય યક્ષરાટ્ પાત્રિકામદાત્ ।
ભિક્ષાં ભગવતી સાક્ષાદુમાઽદાદમ્બિકા સતી ॥ ૧૭॥

અપ્સરાઓ પ્રસન્નચિત્તે નાચવા લાગી, શ્રેષ્ઠ ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા તથા મુનિઓ, દેવો, મનુઓ, પિતૃઓ અને અગ્નિ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. (૮) સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, કિંપુરુષો, કિન્નરો, ચારણો, યક્ષો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, પ્રમુખ નાગો અને દેવોના અનુચરો નાચવા-ગાવા અને વારંવાર પ્રશસ્તિ કરવા લાગ્યાં તથા તે બધાંએ અદિતિના આશ્રમને પુષ્પવૃષ્ટિથી ભરી દીધો. (૯-૧૦)

જ્યારે અદિતિએ પોતાના ગર્ભથી પ્રગટેલા પરમપુરુષ પરમાત્માને જોયા ત્યારે તે અત્યંત આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયાં અને તેમને પરમ આનંદ થયો. પ્રજાપતિ કશ્યપજી પણ ભગવાનને પોતાની યોગમાયાથી શરીર ધારણ કરાયેલા જોઈને વિસ્મય પામ્યા અને ઉદ્‌ગાર કાઢી ઊઠ્યા – ‘જય હો! જય હો!’ (૧૧)

(હે પરીક્ષિત!) ભગવાન તો સ્વયં અવ્યક્ત અને ચિત્-સ્વરૂપ છે. તેમણે પરમ કાન્તિમય આભૂષણો અને આયુધોથી યુક્ત જે શરીર ધારણ કર્યું હતું તે જ શરીરમાંથી, કશ્યપજી અને અદિતિના દેખતાં જ, વામન બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધારણ કરી લીધું; બરાબર એવી જ રીતે કે જેમ નટ પોતાનો વેશ બદલી લે છે. આવું કેમ ન બને? – ભગવાનની લીલા તો દિવ્ય જ છે ને! (૧૨)

ભગવાનને વામન બ્રહ્મચારીના રૂપમાં જોઈને મહર્ષિઓને અત્યંત આનંદ થયો. તે બધાએ કશ્યપ પ્રજાપતિને આગળ કરીને તેમના જાતકર્મ વગેરે સંસ્કારો કરાવ્યા. (૧૩) જ્યારે તેમનો ઉપનયન-સંસ્કાર થયો ત્યારે ગાયત્રીના અધિષ્ઠાતા સ્વયં સૂર્યદેવે તેમને ગાયત્રીનો ઉપદેશ કર્યો. દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિજીએ યજ્ઞોપવીત (બ્રહ્મસૂત્ર) આપ્યું અને કશ્યપજીએ મેખલા આપી; (૧૪) ભૂદેવીએ કૃષ્ણમૃગચર્મ, વનસ્પતિઓના અધિપતિ ચંદ્રદેવે દંડ, માતા અદિતિએ કૌપીન (લંગોટી) અને કટિવસ્ત્ર તથા આકાશના અભિમાની દેવે વામનવેશધારી ભગવાનને છત્ર આપ્યું. (૧૫) હે મહારાજ! અવિનાશી શ્રીપ્રભુને બ્રહ્માજીએ કમંડલ, સપ્તર્ષિઓએ કુશ અને સરસ્વતીજીએ રુદ્રાક્ષમાળા અર્પણ કર્યાં. (૧૬) આ રીતે વામન ભગવાનનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો ત્યારે યક્ષોના રાજા કુબેરે તેમને ભિક્ષાપાત્ર આપ્યું અને સતીશિરોમણિ જગજનની સ્વયં ભગવતી ઉમાએ ભિક્ષા આપી. (૧૭)

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં ‘યત્તદ્વપુર્ભાતિ...’ આ શ્લોકની પહેલાં એક શ્લોક વધુ છે, જે આ પ્રમાણે છે – ‘જય જય જગદાદેરાદિમધ્યાન્તવિષ્ણો સકલભુવનસૃષ્ટિત્રાણસંહારહેતો । પરમપુરુષ પદ્મ... કારાય કસ્ત્વં કનકકમલનેત્રાનન્ત ભોગીન્દ્રશાયિન્ ।’

સ બ્રહ્મવર્ચસેનૈવં સભાં સમ્ભાવિતો બટુઃ ।
બ્રહ્મર્ષિગણસઞ્જુષ્ટામત્યરોચત મારિષઃ ॥ ૧૮॥

સમિદ્ધમાહિતં વહ્નિં કૃત્વા પરિસમૂહનમ્ ।
પરિસ્તીર્ય સમભ્યર્ચ્ય સમિદ્ભિરજુહોદ્ દ્વિજઃ ॥ ૧૯॥

શ્રુત્વાશ્વમેધૈર્યજમાનમૂર્જિતં
બલિં ભૃગૂણામુપકલ્પિતૈસ્તતઃ ।
જગામ તત્રાખિલસારસમ્ભૃતો
ભારેણ ગાં સન્નમયન્ પદે પદે ॥ ૨૦॥

તં નર્મદાયાસ્તટ ઉત્તરે બલે-
ર્ય ઋત્વિજસ્તે ભૃગુકચ્છસઞ્જ્ઞકે ।
પ્રવર્તયન્તો ભૃગવઃ ક્રતૂત્તમં
વ્યચક્ષતારાદુદિતં યથા રવિમ્ ॥ ૨૧॥

ત ઋત્વિજો યજમાનઃ સદસ્યા
હતત્વિષો વામનતેજસા નૃપ ।
સૂર્યઃ કિલાયાત્યુત[1] વા વિભાવસુઃ
સનત્કુમારોઽથ દિદૃક્ષયા ક્રતોઃ ॥ ૨૨॥

ઇત્થં સશિષ્યેષુ ભૃગુષ્વનેકધા
વિતર્ક્યમાણો ભગવાન્ સ વામનઃ ।
છત્રં[2] સદણ્ડં સજલં કમણ્ડલું
વિવેશ બિભ્રદ્ધયમેધવાટમ્ ॥ ૨૩॥

મૌઞ્જ્યા મેખલયા વીતમુપવીતાજિનોત્તરમ્ ।
જટિલં વામનં વિપ્રં માયામાણવકં હરિમ્ ॥ ૨૪॥

પ્રવિષ્ટં વીક્ષ્ય ભૃગવઃ સશિષ્યાસ્તે સહાગ્નિભિઃ ।
પ્રત્યગૃહ્ણન્ સમુત્થાય સઙ્ક્ષિપ્તાસ્તસ્ય તેજસા ॥ ૨૫॥

યજમાનઃ પ્રમુદિતો દર્શનીયં મનોરમમ્ ।
રૂપાનુરૂપાવયવં તસ્મા આસનમાહરત્ ॥ ૨૬॥

આ પ્રમાણે બધાંએ જ્યારે બટુકવેશધારી ભગવાનનું સમ્માન કર્યું ત્યારે તેઓ બ્રહ્મર્ષિઓથી પરિપૂર્ણ સભામાં પોતાના બ્રહ્મતેજને કારણે અત્યંત શોભવા લાગ્યા. (૧૮) એ પછી ભગવાને સ્થાપના કરાયેલા અને પ્રજ્વલિત કરાયેલા અગ્નિનું કુશથી પરિસમૂહન અને પરિસ્તરણ કરીને પૂજન કર્યું અને સમિધોથી હવન કર્યાં. (૧૯)

(હે પરીક્ષિત!) તે સમયે ભગવાને સાંભળ્યું કે સર્વ પ્રકારની સામગ્રીઓથી સંપન્ન, યશસ્વી બલિ ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણોના આદેશ અનુસાર ઘણાબધા અશ્વમેધ યજ્ઞો કરી રહ્યા છે ત્યારે તેમણે ત્યાં જવા માટે પ્રયાણ કર્યું. ભગવાન તો સમસ્ત શક્તિઓથી યુક્ત છે, તેમના પ્રયાણ સમયે તેમના ભારથી પૃથ્વી ડગલે ને પગલે નમવા લાગી. (૨૦) નર્મદા નદીના ઉત્તર તટે 'ભૃગુકચ્છ' નામે એક અત્યંત સુંદર સ્થાન છે, ત્યાં જ બલિના ભૃગુવંશી ઋત્વિજો શ્રેષ્ઠ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરાવી રહ્યા હતા. તે બધાએ દૂરથી જ ભગવાન શ્રીવામનને જોયા, તેમને એવું લાગ્યું કે જાણે સાક્ષાત્ સૂર્યદેવનો ઉદય થઈ રહ્યો છે. (૨૧) હે રાજન્! વામન ભગવાનના તેજથી ઋત્વિજો, યજમાનો, સભાજનો – બધા જ નિસ્તેજ થઈ ગયા; અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ક્યાંક યજ્ઞનું દર્શન કરવા સૂર્ય, અગ્નિ કે સનત્કુમારો તો નથી આવ્યા ને! (૨૨) ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્યજી વગેરે પોતાના શિષ્યો સહિત આ પ્રમાણે અનેક કલ્પનાઓ કરી રહ્યા હતા. તે જ સમયે હાથમાં છત્ર, દંડ અને જળ ભરેલું કમંડળ ધારણ કરેલા ભગવાન શ્રીવામને અશ્વમેધ યજ્ઞના મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. (૨૩) તેમણે કમર પર મુંજમેખલા અને ગળામાં જનોઈ ધારણ કરેલાં હતાં, તેમની બગલમાં મૃગચર્મ હતું અને મસ્તક પર જટા હતી. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના વામન વેશમાં પોતાની માયાથી બટુક-બ્રહ્મચારી બનેલા ભગવાને બલિના યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમને જોઈને ભૃગુવંશી બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યો સહિત, તેમના તેજથી પ્રભાવિત અને નિસ્તેજ થઈ ગયા. અગ્નિદેવ સહિત તે બધા ઊભા થઈ ગયા અને તેમણે વામન ભગવાનનો સત્કાર કર્યો. (૨૪-૨૫) ભગવાનના બધાં અંગો તેમના સ્વરૂપ પ્રમાણે નાનાં-નાનાં, ઘણાં જ મનોહર અને દર્શનીય હતાં. તેમને જોઈને બલિને ઘણો આનંદ થયો અને તેમણે ભગવાન વામનને એક ઉત્તમ આસન આપ્યું. (૨૬)

૧. પ્રા. પા. – ૦યાત્યથવા । ૨. પ્રા. પા. – સદણ્ડછત્રં ।

સ્વાગતેનાભિનન્દ્યાથ પાદૌ ભગવતો બલિઃ ।
અવનિજ્યાર્ચયામાસ મુક્તસઙ્ગમનોરમમ્ ॥ ૨૭॥

પછી, સ્વાગતવચનોથી તેમનું અભિનંદન કરીને તેમનાં ચરણ પખાળ્યાં અને નિઃસંગ મહાપુરુષોને પણ અત્યંત મનોહર લાગતા તે ભગવાન વામનની પૂજા કરી. (૨૭)

તત્પાદશૌચં　　જનકલ્મષાપહં[1]
　સ[2]　ધર્મવિન્મૂર્ધ્ન્યદધાત્સુમઙ્ગલમ્ ।
યદ્દેવદેવો　　ગિરિશશ્ચન્દ્રમૌલિ-
　ર્દધાર મૂર્ધ્ના પરયા ચ ભક્ત્યા ॥ ૨૮॥

ભગવાનનું પાદપ્રક્ષાલન પરમ મંગળકારી છે, એનાથી જીવોનાં તમામ પાપો અને દુઃખો ધોવાઈ જાય છે. સ્વયં દેવાધિદેવ ચંદ્રમૌલિ ભગવાન શ્રીશંકરે તીર્થરૂપી જળ અત્યંત ભક્તિભાવપૂર્વક પોતાના મસ્તક પર ધારણ કર્યું હતું તે જ ચરણામૃત આજે ધર્મમર્મના જ્ઞાતા રાજા બલિને પ્રાપ્ત થયું; તેમણે અત્યંત પ્રેમથી તે ચરણામૃત પોતાના મસ્તક પર મૂક્યું. (૨૮)

બલિરુવાચ

સ્વાગતં તે નમસ્તુભ્યં બ્રહ્મન્ કિં કરવામ તે ।
બ્રહ્મર્ષીણાં તપઃ સાક્ષાન્મન્યે ત્વાડડર્ય વપુર્ધરમ્ ॥ ૨૯॥

અદ્ય નઃ પિતરસ્તૃપ્તા અદ્ય નઃ પાવિતં કુલમ્ ।
અદ્ય સ્વિષ્ટઃ ક્રતુરયં યદ્ ભવાનાગતો ગૃહાન્ ॥ ૩૦॥

અદ્યાગ્નયો મે સુહુતા યથાવિધિ
　દ્વિજાત્મજ ત્વચ્ચરણાવનેજનૈઃ ।
હતાંહસો વાર્ભિરિયં ચ ભૂરહો
　તથા પુનીતા તનુભિઃ પદૈસ્તવ ॥ ૩૧॥

યદ્યદ્બટો વાઞ્છસિ તત્પ્રતીચ્છ મે
　ત્વામર્થિનં　વિપ્રસુતાનુતર્કયે ।
ગાં કાઞ્ચનં ગુણવદ્[3] ધામ મૃષ્ટં
　તથાડન્નપેયમુત વા વિપ્ર કન્યામ્ ।
ગ્રામાન્[4] સમૃદ્ધાંસ્તુરગાન્ ગજાન્ વા
　રથાંસ્તથાડર્હત્તમ　સમ્પ્રતીચ્છ ॥ ૩૨॥

બલિએ કહ્યું – હે બ્રહ્મન્! આપનું સ્વાગત છે; આપને હું નમસ્કાર કરું છું. આજ્ઞા આપો, હું આપની શી સેવા કરું? હે આર્ય! એવું લાગે છે કે મોટા-મોટા બ્રહ્મર્ષિઓની તપસ્યા જ સ્વયં મૂર્તિમંત થઈને મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ છે. (૨૯) આજે આપ મારા યજ્ઞમાં પધાર્યા તેથી મારા પિતૃઓ તૃપ્ત થઈ ગયા, આજે મારું કુળ પવિત્ર થઈ ગયું અને મારો આ યજ્ઞ સફળ થઈ ગયો. (૩૦) હે બ્રહ્મન્! આપનાં ચરણ પખાળવાથી મારાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે અને વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરવાથી, અગ્નિમાં આહુતિ આપવાથી જે ફળ મળે તે અનાયાસ જ મળી ગયું છે. આપનાં આ નાનાં-નાનાં ચરણોથી અને તેમના પ્રક્ષાલનથી પૃથ્વી પવિત્ર થઈ ગઈ છે. (૩૧) હે બ્રાહ્મણકુમાર! એવું જણાય છે કે આપ કશુંક ઇચ્છી રહ્યા છો. હે પરમપૂજ્ય બટુકજી! જે કંઈ આપ ઇચ્છતા હો – ગાયો, સુવર્ણ, સામગ્રી-સમૃદ્ધ ભવન, પવિત્ર અન્ન, પેય પ્રવાહી, લગ્ન અર્થે બ્રાહ્મણકન્યા, સમૃદ્ધ ગામો, ઘોડા, હાથી, રથ – તે બધું આપ મારી પાસેથી માગી લો, અવશ્ય જ તે બધું હું આપને આપીશ. (૩૨)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વામનપ્રાદુર્ભાવે બલિવામનસંવાદેઽષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૮॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વામનપ્રાદુર્ભાવમાંનો બલિ-વામનસંવાદનો અઢારમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

૧. પ્રા. પા. – કુલ૦ । ૨. પ્રા. પા. – સ્વધર્મવિન્મૂ૦ । ૩. પ્રા. પા. – ગુણવદ્ધાથ ધામ । ૪. પ્રા. પા. – મહીં તુરઙ્ગાનિભયૂથપાન્ વા રથાનતો વાર્હત્ત૦ ।

ઓગણીસમો અધ્યાય

ભગવાન વામનની બલિ પાસેથી ત્રણ ચરણ પૃથ્વીની માગણી, બલિએ વચન આપવું અને શુક્રાચાર્યજીએ તેમને વારવા

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ વૈરોચનેર્વાક્યં ધર્મયુક્તં સસૂનૃતમ્ ।
નિશમ્ય ભગવાન્ પ્રીતઃ પ્રતિનન્દ્યેદમબ્રવીત્ ॥ ૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – રાજા બલિનાં આ વચનો ધર્મભાવપરિપૂર્ણ અને અત્યંત મધુર હતાં. તે સાંભળીને ભગવાન શ્રીવામને અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમનું અભિનંદન કર્યું અને કહ્યું – (૧)

શ્રીભગવાનુવાચ

વચસ્તવૈતજ્જનદેવ સૂનૃતં
કુલોચિતં ધર્મયુતં યશસ્કરમ્ ।
યસ્ય પ્રમાણં ભૃગવઃ સામ્પરાયે
પિતામહઃ કુલવૃદ્ધઃ પ્રશાન્તઃ ॥ ૨॥

ન હ્યેતસ્મિન્ કુલે કશ્ચિન્નિઃસત્ત્વઃ કૃપણઃ પુમાન્ ।
પ્રત્યાખ્યાતા પ્રતિશ્રુત્ય યો વાઽદાતા દ્વિજાતયે ॥ ૩॥

ન સન્તિ તીર્થે યુધિ ચાર્થિનાર્થિતાઃ
પરાઙ્મુખા યે ત્વમનસ્વિનો નૃપાઃ ।
યુષ્મત્કુલે[1] યદ્ યશસાઽમલેન
પ્રહ્રાદ ઉદ્ભાતિ યથોડુપઃ ખે ॥ ૪॥

યતો જાતો હિરણ્યાક્ષશ્ચરન્નેક ઇમાં મહીમ્ ।
પ્રતિવીરં દિગ્વિજયે નાવિન્દત ગદાયુધઃ ॥ ૫॥

યં વિનિર્જિત્ય કૃચ્છ્રેણ વિષ્ણુઃ ક્ષ્મોદ્ધાર આગતમ્ ।
નાત્માનં[2] જયિનં મેને તદ્વીર્યં ભૂર્યનુસ્મરન્ ॥ ૬॥

નિશમ્ય તદ્વધં ભ્રાતા હિરણ્યકશિપુઃ પુરા ।
હન્તું ભ્રાતૃહણં ક્રુદ્ધો જગામ નિલયં હરેઃ ॥ ૭॥

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે રાજન્! તમે જે કંઈ કહ્યું તે તમારી કુળપરંપરાને અનુરૂપ, ધર્મભાવપરિપૂર્ણ, યશને વધારનારું અને અત્યંત મધુર છે; અને કેમ ન હોય, (કારણ કે) તમે પરલોકહિતકારી ધર્મની બાબતમાં ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્યને પરમ પ્રમાણ માનો છો અને સાથે-સાથે પોતાના કુળવૃદ્ધ પિતામહ પરમશાંત પ્રહ્‌લાદજીની આજ્ઞાનું પણ પાલન કરો છો. (૨) તમારી કુળપરંપરામાં ક્યારેય કોઈ ધૈર્યહીન કે કૃપણ પુરુષ થયો જ નથી; અને એવો પણ કોઈ થયો નથી કે જેણે બ્રાહ્મણોને ક્યારેય દાન આપ્યું ન હોય અથવા જે એક વાર કોઈને કશુંક આપવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા બાદ પાછળથી વચનવિમુખ થયો હોય. (૩) દાનના પ્રસંગે યાચકોની માગણી સાંભળીને અને યુદ્ધના પ્રસંગે શત્રુનો પડકાર ઝીલીને તેમના તરફથી મોં ફેરવી લેનારો કોઈ કાયર પણ તમારા વંશમાં થયો નથી; કારણ કે તમારી કુળપરંપરામાં પ્રહ્‌લાદજી પોતાના નિર્મળ યશથી, જેમ આકાશમાં ચંદ્ર શોભે તેમ શોભી રહ્યા છે. (૪) તમારા કુળમાં જ હિરણ્યાક્ષ જેવા વીરનો જન્મ થયો હતો. તે વીર જ્યારે હાથમાં ગદા લઈને એકલો જ દિગ્વિજય માટે નીકળ્યો ત્યારે આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળવા છતાં પણ તેને પોતાનો કોઈ હરીફ મળ્યો નહીં. (૫) વિષ્ણુ ભગવાન જળમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે તે (હિરણ્યાક્ષ) તેમની સામે આવ્યો અને તેના પર શ્રીભગવાને અત્યંત મુશ્કેલીથી વિજય મેળવ્યો; એમ છતાં એ ઘટના પછી દીર્ઘકાળ સુધી તેમને હિરણ્યાક્ષની શક્તિ અને તેના બળનું સ્મરણ થઈ આવ્યા કરતું હતું અને તેને જીતી લેવા છતાં પણ તેઓ પોતાને વિજયી માનતા ન હતા. (૬) હિરણ્યાક્ષના ભાઈ હિરણ્યકશિપુને તેના વધના જ્યારે સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે પોતાના ભાઈનો વધ કરનારાને હણવા માટે, ક્રોધપૂર્વક ભગવાનના નિવાસસ્થાન વૈકુંઠધામમાં જઈ પહોંચ્યો. (૭)

૧. પ્રા. પા. – યસ્મિન્કુલે । ૨. પ્રા. પા. – આત્માનં વર્ષ્મિતં ।

તમાયાન્તં સમાલોક્ય શૂલપાણિં કૃતાન્તવત્ ।
ચિન્તયામાસ કાલજ્ઞો વિષ્ણુર્માયાવિનાં[1] વરઃ ॥ ૮॥

યતો યતોઽહં તત્રાસૌ મૃત્યુઃ પ્રાણભૃતામિવ ।
અતોઽહમસ્ય હૃદયં પ્રવેક્ષ્યામિ પરાગ્દૃશઃ ॥ ૯॥

એવં સ નિશ્ચિત્ય રિપોઃ શરીર-
માધાવતો નિર્વિવિશેઽસુરેન્દ્ર ।
શ્વાસાનિલાન્તર્હિતસૂક્ષ્મદેહ-
સ્તત્પ્રાણરન્ધ્રેણ વિવિગ્નચેતાઃ ॥ ૧૦॥

સ તન્નિકેતં પરિમૃશ્ય શૂન્ય-
મપશ્યમાનઃ કુપિતો નનાદ ।
ક્ષ્માં દ્યાં દિશઃ ખં વિવરાન્ સમુદ્રાન્
વિષ્ણું વિચિન્વન્ન દદર્શ વીરઃ ॥ ૧૧॥

અપશ્યન્નિતિ હોવાચ મયાન્વિષ્ટમિદં જગત્ ।
ભ્રાતૃહા મે ગતો નૂનં યતો નાવર્તતે પુમાન્[2] ॥ ૧૨॥

વૈરાનુબન્ધ એતાવાનામૃત્યોરિહ દેહિનામ્ ।
અજ્ઞાનપ્રભવો મન્યુરહંમાનોપબૃંહિતઃ ॥ ૧૩॥

પિતા પ્રહ્લાદપુત્રસ્તે તદ્વિદ્વાન્ દ્વિજવત્સલઃ ।
સ્વમાયુર્દ્વિજલિઙ્ગેભ્યો દેવેભ્યોઽદાત્સ યાચિતઃ ॥ ૧૪॥

ભવાનાચરિતાન્ ધર્માનાસ્થિતો ગૃહમેધિભિઃ ।
બ્રાહ્મણૈઃ પૂર્વજૈઃ શૂરૈરન્યૈશ્ચોદ્દામકીર્તિભિઃ ॥ ૧૫॥

તસ્માત્ત્વત્તો મહીમીષદ્ વૃણેઽહં વરદર્ષભાત્ ।
પદાનિ ત્રીણિ દૈત્યેન્દ્ર સંમિતાનિ પદા મમ ॥ ૧૬॥

નાન્યત્તે કામયે રાજન્ વદાન્યાજ્જગદીશ્વરાત્ ।
નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ વૈ વિદ્વાન્ યાવદર્થપ્રતિગ્રહઃ ॥ ૧૭॥

ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ માયા રચનારાઓમાં મહાન છે અને સમયને બરાબર ઓળખે છે. જ્યારે તેમણે જોયું કે હિરણ્યકશિપુ હાથમાં શૂળ લઈને સાક્ષાત્ કાળ જેવો તેમના પર જ આક્રમણ કરી રહ્યો છે ત્યારે તેમણે વિચાર્યું કે, (૮) 'જેમ સંસારનાં પ્રાણીઓની પાછળ મૃત્યુ પડેલું રહે છે તેવી જ રીતે હું જ્યાં જ્યાં જઈશ ત્યાં ત્યાં આ મારો પીછો કરશે; તો હું આના હૃદયમાં પ્રવેશી જાઉં, કે જેથી આ મને જોઈ શકે નહીં; કારણ કે આ તો બહિર્મુખ છે – બહારની વસ્તુઓ જ જુએ છે.' (૯) હે અસુરરાજ! જે સમયે હિરણ્યકશિપુ તેમના તરફ ધસી રહ્યો હતો તે સમયે આવો નિશ્ચય કરીને, ભયભીત થઈ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ પોતાના શરીરને સૂક્ષ્મ બનાવી લીધું અને તેના શ્વાસ મારફતે તેની નાસિકામાં થઈને હૃદયમાં જઈ બેઠા. (૧૦) હિરણ્યકશિપુ તેમના ધામને સારી પેઠે ખોળી વળ્યો, પણ તેમનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહીં. તેથી ક્રુદ્ધ થયેલો તે સિંહગર્જના કરવા લાગ્યો. તે વીરે પૃથ્વી, સ્વર્ગ, દિશાઓ, આકાશ, પાતાળ, સમુદ્ર – સર્વત્ર ભગવાનને ખોળ્યા, પણ તેઓ તેને ક્યાંય દેખાયા નહીં. (૧૧) તેમને ક્યાંય પણ ન જોતાં તે બોલી ઊઠ્યો – 'હું આખું જગત ખોળી વળ્યો, પણ તે મળ્યો નહીં. અવશ્ય મારા ભાઈને હણનારો તે એ લોકમાં જતો રહ્યો છે કે જ્યાં ગયા પછી પાછા આવવાનું થતું નથી.' (૧૨) વારુ, હવે તેની સાથે વેરભાવ રાખવાની જરૂર રહી નહીં, કેમ કે વેરભાવ તો શરીરની સમાપ્તિ સાથે જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. ક્રોધનું કારણ અજ્ઞાન છે અને અહંકારથી તે વધે છે. (૧૩) હે રાજન્! તમારા પિતા પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચન મહાન બ્રાહ્મણભક્ત હતા; ત્યાં સુધી કે તેમના શત્રુ દેવોએ બ્રાહ્મણોનો વેશ ધારણ કરીને તેમના આયુષ્યનું દાન માગ્યું અને તેમણે પોતે બ્રાહ્મણોનું કપટ જાણતા હોવા છતાં પણ પોતાના આયુષ્યનું દાન આપી દીધું. (૧૪) તમે પણ તે જ ધર્મનું આચરણ કરી રહ્યા છો કે જે ધર્મનું પાલન શુક્રાચાર્ય વગેરે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોએ, તમારા પૂર્વજ પ્રહ્લાદજીએ તથા બીજા યશસ્વી વીરોએ કર્યું છે. (૧૫) હે દૈત્યરાજ! તમે અભીષ્ટ વસ્તુઓનું દાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. તેથી હું તમારી પાસે થોડીક પૃથ્વી – માત્ર પોતાનાં ત્રણ ચરણ જેટલી માગું છું. (૧૬) તમે સઘળા જગતના સ્વામી અને અત્યંત ઉદાર છો એ બરાબર છે, પરંતુ તેમ છતાં હું તમારી પાસેથી આનાથી વધુ ઈચ્છતો નથી. વિદ્વાન મનુષ્યે માત્ર પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર જ દાનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી તે પ્રતિગ્રહજન્ય પાપમાંથી બચી જાય છે. (૧૭)

૧. પ્રા. પા. – ૦વિદાં વરઃ । ૨. પ્રા. પા. – પુનઃ ।

બલિરુવાચ

અહો બ્રાહ્મણદાયાદ વાચસ્તે વૃદ્ધસમ્મતાઃ ।
ત્વં બાલો બાલિશમતિઃ સ્વાર્થં પ્રત્યબુધો યથા ॥ ૧૮॥

માં વચોભિઃ સમારાધ્ય લોકાનામેકમીશ્વરમ્ ।
પદત્રયં વૃણીતે યોઽબુદ્ધિમાન્ દ્વીપદાશુષમ્[1] ॥ ૧૯॥

ન પુમાન્ મામુપવ્રજ્ય ભૂયો યાચિતુમર્હતિ ।
તસ્માદ્ વૃત્તિકરીં ભૂમિં બટો કામં પ્રતીચ્છ મે ॥ ૨૦॥

શ્રીભગવાનુવાચ

યાવન્તો વિષયાઃ [2]પ્રેષ્ઠાસ્ત્રિલોક્યામજિતેન્દ્રિયમ્ ।
ન શક્નુવન્તિ તે સર્વે પ્રતિપૂરયિતું નૃપ ॥ ૨૧॥

ત્રિભિઃ ક્રમૈરસન્તુષ્ટો દ્વીપેનાપિ ન પૂર્યતે ।
નવવર્ષસમેતેન સપ્તદ્વીપવરેચ્છયા ॥ ૨૨॥

સપ્તદ્વીપાધિપતયો નૃપા વૈન્યગયાદયઃ ।
અર્થૈઃ કામૈર્ગતા નાન્તં તૃષ્ણાયા ઇતિ નઃ શ્રુતમ્ ॥ ૨૩॥

યદૃચ્છયોપપન્નેન સન્તુષ્ટો વર્તતે સુખમ્ ।
નાસન્તુષ્ટસ્ત્રિભિર્લોકૈરજિતાત્મોપસાદિતૈઃ ॥ ૨૪॥

પુંસોઽયં સંસૃતેર્હેતુરસન્તોષોઽર્થકામયોઃ ।
યદૃચ્છયોપપન્નેન સન્તોષો મુક્તયે સ્મૃતઃ ॥ ૨૫॥

યદૃચ્છાલાભતુષ્ટસ્ય તેજો વિપ્રસ્ય વર્ધતે ।
તત્પ્રશામ્યત્યસન્તોષાદમ્ભસેવાશુશુક્ષણિઃ ॥ ૨૬॥

તસ્માત્ત્રીણિ પદાન્યેવ વૃણે ત્વદ્વરદર્ષભાત્[3] ।
એતાવતૈવ સિદ્ધોઽહં વિત્તં યાવત્પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૭॥

રાજા બલિએ કહ્યું – હે બ્રાહ્મણકુમાર! તમારી વાતો તો વૃદ્ધજનસંમત છે, પરંતુ તમારી બુદ્ધિ હજી બાળક જેવી જ છે. હા, હજી તો તમે બાળક જ છો ને, તેથી જ તમે પોતાના સ્વાર્થને સમજતા લાગતા નથી. (૧૮) હું ત્રણે લોકનો એકમાત્ર સ્વામી છું અને અનેક દ્વીપોનું દાન આપી શકું છું. જે મને પોતાનાં વચનોથી પ્રસન્ન કરી લે અને પછી મારી પાસેથી માત્ર ત્રણ ચરણ પૃથ્વી માગે તેને ભલા, શું બુદ્ધિમાન કહી શકાય? (૧૯) હે બટુકજી! જે કોઈ એક વાર કંઈક માગવા મારી પાસે આવી ગયો તેને પછી ક્યારેય અન્ય કોઈ પાસેથી કશું માગવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહીં. તેથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે તમારે જેટલી ભૂમિની જરૂર હોય તેટલી મારી પાસેથી માગી લો. (૨૦)

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે રાજન્! મનુષ્ય જો પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારો - સંતુષ્ટ ન હોય તો સંસારના તમામ પ્રિય વિષયો પણ તે મનુષ્યની કામનાઓને પૂરી કરવાને સમર્થ થતા નથી. જે ત્રણ ચરણ પૃથ્વી મેળવીને સંતુષ્ટ થાય નહીં તેને નવ ખંડમાંથી એક દ્વીપ આપવામાં આવે તોપણ તે સંતુષ્ટ થશે નહીં, કારણ કે તેના મનમાં સાતેય દ્વીપ મેળવવાની કામના કાયમ રહેશે. (૨૨) મેં સાંભળ્યું છે કે પૃથુ, ગય વગેરે રાજાઓ સાતે દ્વીપોના અધિપતિ હતા; પરંતુ તેટલી ધનસંપત્તિ તથા ભોગસામગ્રીઓ તેમને પ્રાપ્ત હોવા છતાં તેઓ તૃષ્ણાનો પાર પામી શક્યા ન હતા. (૨૩) જે કંઈ પ્રારબ્ધ અનુસાર પ્રાપ્ત થાય તેનાથી જ સંતુષ્ટ રહેનારો મનુષ્ય પોતાનું જીવન સુખપૂર્વક વ્યતીત કરે છે; પરંતુ પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ નહીં રાખનારો ત્રણે લોકનું રાજ્ય મેળવવા છતાં પણ દુઃખી જ રહે છે; કારણ કે તેના અંતઃકરણમાં અસંતોષની આગ ભભૂકતી રહે છે. (૨૪) ધનસંપત્તિ અને ભોગોથી સંતોષ ન થવો એ જ જીવ માટે જન્મ-મૃત્યુના ચકરાવામાં પડવાનું કારણ છે; જ્યારે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી જ સંતોષ થવો એ મુક્તિનું કારણ છે. (૨૫) જે બ્રાહ્મણ આપોઆપ આવી મળેલી વસ્તુથી જ સંતુષ્ટ થઈ રહે છે તેના તેજની વૃદ્ધિ થાય છે; જ્યારે તેના અસંતુષ્ટ થઈ રહેવાથી તેનું તેજ એવી જ રીતે શમી જાય છે કે જેમ પાણીથી અગ્નિ શમી જાય છે. (૨૬) એ તો નિઃસંદેહ છે કે તમે અભીષ્ટ વસ્તુઓનું દાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, તેથી હું તમારી પાસેથી માત્ર ત્રણ ચરણ ભૂમિ જ માગું છું. એટલાથી જ મારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. ધન એટલું જ સંઘરવું જોઈએ કે જેટલાની જરૂર હોય. (૨૭)

૧. પ્રા. પા. – દ્વિપદાયુષામ્ । ૨. પ્રા. પા. – શ્રેષ્ઠાઃ । ૩. પ્રા. પા. – ર્ષભ ।

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યુક્તઃ સ હસન્નાહ વાઞ્છાતઃ પ્રતિગૃહ્યતામ્ ।
વામનાય મહીં દાતું જગ્રાહ જલભાજનમ્ ॥ ૨૮॥

વિષ્ણવે ક્ષ્માં પ્રદાસ્યન્તમુશના અસુરેશ્વરમ્ ।
જાનંશ્ચિકીર્ષિતં વિષ્ણોઃ શિષ્યં પ્રાહ વિદાંવરઃ ॥ ૨૯॥

શુક્ર ઉવાચ

એષ વૈરોચને સાક્ષાદ્ભગવાન્ વિષ્ણુરવ્યયઃ ।
કશ્યપાદદિતેર્જાતો દેવાનાં કાર્યસાધકઃ ॥ ૩૦॥

પ્રતિશ્રુતં ત્વયૈતસ્મૈ યદનર્થમજાનતા ।
ન સાધુ મન્યે દૈત્યાનાં મહાનુપગતોઽનયઃ ॥ ૩૧॥

એષ તે સ્થાનમૈશ્વર્યં શ્રિયં તેજો યશઃ શ્રુતમ્ ।
દાસ્યત્યાચ્છિદ્ય શક્રાય માયામાણવકો હરિઃ ॥ ૩૨॥

ત્રિભિઃ ક્રમૈરિમાઁલ્લોકાન્ વિશ્વકાયઃ ક્રમિષ્યતિ ।
સર્વસ્વં વિષ્ણવે દત્ત્વા મૂઢ વર્તિષ્યસે કથમ્ ॥ ૩૩॥

ક્રમતો ગાં પદૈકેન દ્વિતીયેન દિવં વિભોઃ ।
ખં ચ કાયેન મહતા તાર્તીયસ્ય કુતો ગતિઃ ॥ ૩૪॥

નિષ્ઠાં તે નરકે મન્યે હ્યપ્રદાતુઃ પ્રતિશ્રુતમ્ ।
પ્રતિશ્રુતસ્ય યોઽનીશઃ પ્રતિપાદયિતું ભવાન્ ॥ ૩૫॥

ન તદ્દાનં પ્રશંસન્તિ યેન વૃત્તિર્વિપદ્યતે ।
દાનં યજ્ઞસ્તપઃ કર્મ લોકે વૃત્તિમતો યતઃ ॥ ૩૬॥

ધર્માય યશસેઽર્થાય કામાય સ્વજનાય ચ ।
પઞ્ચધા વિભજન્ વિત્તમિહામુત્ર ચ મોદતે ॥ ૩૭॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે રાજા બલિ હસવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું – “ભલે, તમારી જે ઈચ્છા હોય તેટલું જ માગી લો.” આ પ્રમાણે કહીને બલિએ વામન ભગવાનને ત્રણ ચરણ પૃથ્વી આપવાનો સંકલ્પ કરવા માટે જળપાત્ર હાથમાં લીધું. (૨૮) શુક્રાચાર્યજી બધું જ જાણતા હતા અને તેમનાથી ભગવાનની આ લીલા પણ અજાણી ન હતી. તેમણે રાજા બલિને પૃથ્વીનું દાન કરવા તત્પર થયેલા જોઈને તેમને (આ પ્રમાણે) કહ્યું. (૨૯)

શુક્રાચાર્યજીએ કહ્યું – અરે વિરોચનપુત્ર! આ તો સ્વયં અવિનાશી ભગવાન વિષ્ણુ જ છે. દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે કશ્યપપત્ની અદિતિના ગર્ભથી અવતર્યા છે. (૩૦) એ તમારું સર્વ કાંઈ પડાવી લેશે – એ અનર્થને નહીં જાણતા તમે એમને દાન આપવા વચન આપી ચૂક્યા છો. આમાં તો દૈત્યો પરનું મોટું સંકટ જ દેખાય છે. આને હું વાજબી માનતો નથી. (૩૧) સ્વયં ભગવાન જ પોતાની યોગમાયાથી આ બ્રહ્મચારીવેશે આવ્યા છે અને એ તમારું રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, લક્ષ્મી, તેજ અને વિશ્વવિખ્યાત કીર્તિ – સર્વ કાંઈ તમારી પાસેથી પડાવી લઈને ઈન્દ્રને આપી દેશે. (૩૨) આ વિશ્વરૂપ છે, ત્રણ ચરણમાં તો આ બધા લોકોને માપી લેશે. અરે મૂઢ! જો તમે પોતાનું સર્વસ્વ વિષ્ણુને આપી દેશો તો તમારો જીવન-નિર્વાહ કેવી રીતે થશે? (૩૩) આ વિશ્વવ્યાપી ભગવાન એક ચરણમાં પૃથ્વીને અને બીજા ચરણમાં સ્વર્ગને ઓળંગી લેશે. એમના વિરાટ શરીરથી આકાશ ભરાઈ જશે, ત્યારે આ પોતાનું ત્રીજું ચરણ ક્યાં મૂકશે? (૩૪) તમે તેને પૂરું કરી શકશો નહીં. આવી સ્થિતિમાં હું તો એમ જ સમજું છું કે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને પૂરી નહીં કરવાને કારણે તમારે નરકમાં જ જવું પડશે; કારણ કે તમે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને પૂરી કરવામાં સર્વથા અસમર્થ થઈ જશો. (૩૫) વિદ્વાનો એવા દાનની પ્રશંસા કરતા નથી કે જે દાન આપ્યા પછી જીવનનિર્વાહ માટે કશું બચે જ નહીં. જેનો જીવનનિર્વાહ બરાબર થતો રહે છે તે જ આ સંસારમાં દાન, યજ્ઞ, તપ અને પરોપકારનાં કર્મ કરી શકે છે. (૩૬) જે મનુષ્ય પોતાનું ધન થોડુંક ધર્મ માટે, થોડુંક યશ માટે, થોડુંક ધનની અભિવૃદ્ધિ માટે, થોડુંક ભોગો ભોગવવા માટે અને થોડુંક પોતાનાં સ્વજનો માટે – એમ પાંચ ભાગોમાં વહેંચી દે છે તે જ આ લોક અને પરલોક – બંનેમાં પણ સુખ પામે છે. (૩૭)

અત્રાપિ બહ્વૃચૈર્ગીતં શૃણુ મેઽસુરસત્તમ ।
સત્યમોમિતિ યત્પ્રોક્તં યન્નેત્યાહાનૃતં હિ તત્ ॥ ૩૮॥

હે અસુરશ્રેષ્ઠ! જો તમને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થવાની દહેશત હોય તો આ બાબતમાં તમને ઋગ્વેદની કેટલીક શ્રુતિઓનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવું છું, તે સાંભળો. શ્રુતિ કહે છે – 'કોઈને કંઈક આપવાનું સ્વીકારી લેવું એ સત્ય છે અને તેનો અસ્વીકાર કરવો એ અસત્ય છે. (૩૮)

સત્યં પુષ્પફલં વિદ્યાદાત્મવૃક્ષસ્ય ગીયતે ।
વૃક્ષેઽજીવતિ તન્ન સ્યાદનૃતં મૂલમાત્મનઃ ॥ ૩૯॥

આ શરીર એક વૃક્ષ છે અને સત્ય એનાં ફળ-ફૂલ છે; પરંતુ જો વૃક્ષ જ ન રહે તો ફળ-ફૂલ કેવી રીતે રહેશે? કારણ કે નકાર કરવો, પોતાની વસ્તુ બીજાને આપવી નહીં અર્થાત્ પોતાના સંચયને સાચવી રાખવો એ જ આ શરીરરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે. (૩૯)

તદ્યથા વૃક્ષ ઉન્મૂલઃ શુષ્યત્યુદ્વર્તતેઽચિરાત્ ।
એવં નષ્ટાનૃતઃ સદ્ય આત્મા શુષ્યેન્ન સંશયઃ ॥ ૪૦॥

જેમ મૂળ જ ન રહેતાં વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે અને થોડા જ દિવસોમાં પડી જાય છે, તેવી જ રીતે જો ધન આપવાનો નકાર કરવામાં આવે તો આ જીવન સુકાઈ જાય છે એમાં સંદેહ નથી. (૪૦)

પરાગ્ રિક્તમપૂર્ણં વા અક્ષરં યત્તદોમિતિ ।
યત્કિઞ્ચિદોમિતિ બ્રૂયાત્તેન રિચ્યેત વૈ પુમાન્ ।
ભિક્ષવે સર્વમોઙ્કુર્વન્નાલં કામેન ચાત્મને ॥ ૪૧॥

'હા, હું આપીશ' – એ વાક્ય જ ધનને દૂર કરી દે છે, તેથી એમ બોલવું એ જ ધનથી આપણને વંચિત કરી દેનારું છે. એ જ કારણે જે મનુષ્ય 'હા, હું આપીશ' – એવું કહે છે તે ધનરહિત થઈ જાય છે. જે મનુષ્ય યાચકને બધું જ આપી દેવાનું સ્વીકારી લે છે તે પોતાને માટે ભોગની કોઈ વસ્તુ રાખી શકતો નથી. (૪૧)

અથૈતત્પૂર્ણમભ્યાત્મં યચ્ચ નેત્યનૃતં વચઃ ।
સર્વં નેત્યનૃતં[1] બ્રૂયાત્સ દુષ્કીર્તિઃ શ્વસન્ મૃતઃ ॥ ૪૨॥

આનાથી ઊલટું, 'ના, હું નહિ આપું' – એમ નકાર કરી દેવો એ અસત્ય છે, પણ તે પોતાના ધનને સુરક્ષિત રાખે છે તથા પરિપૂર્ણ રાખે છે. પરંતુ આવું હંમેશાં ન કરવું જોઈએ. જે સૌની સાથે, બધી વસ્તુઓ આપવાનો નકાર કરતો રહે છે તેની અપકીર્તિ થઈ જાય છે, તે જીવતો હોવા છતાં પણ મરેલા જેવો જ છે. (૪૨)

સ્ત્રીષુ નર્મ વિવાહે ચ વૃત્ત્યર્થે પ્રાણસઙ્કટે ।
ગોબ્રાહ્મણાર્થે હિંસાયાં નાનૃતં સ્યાજ્જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૪૩॥

સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવા માટે, મજાક-મશ્કરીમાં, લગ્ન બાબતમાં, કન્યા વગેરેની પ્રશંસા કરતી વખતે, પોતાની આજીવિકાને જાળવી રાખવા માટે, પ્રાણ ચાલ્યા જાય તેવી આફત આવી પડે ત્યારે, ગાયો અને બ્રાહ્મણોની ભલાઈ માટે તથા કોઈને મોતમાંથી ઉગારી લેવા માટે જો અસત્ય બોલવામાં આવે તોપણ તે નિંદનીય નથી. (૪૩)

=★=

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વામનપ્રાદુર્ભાવે[2] એકોનવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૯॥
આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વામન-પ્રાદુર્ભાવમાંનો ઓગણીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

=★=

વીસમો અધ્યાય

ભગવાન વામનજીએ વિરાટરૂપ થઈને બે જ ચરણમાં પૃથ્વી અને સ્વર્ગ માપી લેવાં

શ્રીશુક ઉવાચ

બલિરેવં ગૃહપતિઃ કુલાચાર્યેણ ભાષિતઃ ।
તૂષ્ણીં ભૂત્વા ક્ષણં રાજન્નુવાચાવહિતો ગુરુમ્ ॥ ૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! જ્યારે કુળગુરુ શુક્રાચાર્યજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે આદર્શ ગૃહસ્થ રાજા બલિએ એક ક્ષણ માટે મૌન રહ્યા પછી અત્યંત વિનયપૂર્વક અને સાવધાનીથી શુક્રાચાર્યજીને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૧)

૧. પ્રા. પા. – નેત્યતિથિ । ૨. પ્રા. પા. – ૦નાનુચરિતે એકોનવિંશતિતમો ।

બલિરુવાચ

સત્યં ભગવતા પ્રોક્તં ધર્મોઽયં ગૃહમેધિનામ્ ।
અર્થં કામં યશો વૃત્તિં યો ન બાધેત કર્હિચિત્ ॥ ૨॥

સ ચાહં વિત્તલોભેન[1] પ્રત્યાચક્ષે કથં દ્વિજમ્ ।
પ્રતિશ્રુત્ય દદામીતિ પ્રાહ્લાદિઃ કિતવો યથા ॥ ૩॥

ન હ્યસત્યાત્પરોઽધર્મ ઇતિ હોવાચ ભૂરિયમ્ ।
સર્વં સોઢુમલં મન્યે ઋતેઽલીકપરં નરમ્ ॥ ૪॥

નાહં બિભેમિ નિરયાન્નાધન્યાદસુખાર્ણવાત્ ।
ન સ્થાનચ્યવનાન્મૃત્યોર્યથા વિપ્રપ્રલમ્ભનાત્ ॥ ૫॥

યદ્યદ્ધાસ્યતિ લોકેઽસ્મિન્ સમ્પરેતં ધનાદિકમ્ ।
તસ્ય ત્યાગે નિમિત્તં કિં વિપ્રસ્તુષ્યેન્ન તેન ચેત્ ॥ ૬॥

શ્રેયઃ કુર્વન્તિ ભૂતાનાં સાધવો દુસ્ત્યજાસુભિઃ ।
દધ્યઙ્શિબિપ્રભૃતયઃ કો વિકલ્પો ધરાદિષુ ॥ ૭॥

યૈરિયં બુભુજે બ્રહ્મન્ દૈત્યેન્દ્રૈરનિવર્તિભિઃ ।
તેષાં કાલોઽગ્રસીલ્લોકાન્ન યશોઽધિગતં ભુવિ ॥ ૮॥

સુલભા યુધિ વિપ્રર્ષે હ્યનિવૃત્તાસ્તનુત્યજઃ ।
ન તથા તીર્થ આયાતે શ્રદ્ધયા યે ધનત્યજઃ ॥ ૯॥

મનસ્વિનઃ કારુણિકસ્ય શોભનં
યદર્થિકામોપનયેન દુર્ગતિઃ ।
કુતઃ પુનર્બ્રહ્મવિદાં ભવાદૃશાં
તતો બટોરસ્ય દદામિ વાઞ્છિતમ્ ॥ ૧૦॥

યજન્તિ યજ્ઞક્રતુભિર્યમાદૃતા
ભવન્ત આમ્નાયવિધાનકોવિદાઃ ।

રાજા બલિએ કહ્યું – હે ભગવન્! તમે કહ્યું એ સાચું છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારાઓ માટે એ જ ધર્મ છે કે જેનાથી અર્થ, કામ, યશ અને આજીવિકાની પ્રાપ્તિમાં ક્યારેય કોઈ રીતે અવરોધ ઊભો ન થાય. (૧) પરંતુ ગુરુદેવ! હું પ્રહ્લાદજીનો પૌત્ર છું અને દાન કરવાની એક વાર પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું; તો હવે ધનના લોભને લીધે એક ઠગની જેમ હું આ બ્રાહ્મણને કેવી રીતે કહી શકું કે 'હું તમને દાન નહીં આપું?' (૩) આ પૃથ્વીએ કહેલું છે કે "અસત્ય કરતાં મોટો અધર્મ બીજો કોઈ નથી; હું બધું જ સહી લેવાને સમર્થ છું, પણ અસત્ય બોલનારા મનુષ્યનો ભાર હું સહી શકતી નથી." (૪) હું નરકથી, દરિદ્રતાથી, દુઃખના સમુદ્રથી, પોતાના રાજ્યના વિનાશથી અને મૃત્યુથી પણ એટલો બીતો નથી કે જેટલો બ્રાહ્મણ આગળ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને દગો દેવાથી બીઉં છું. (૫) આ સંસારમાં મરી ગયા પછી ધન વગેરે જે વસ્તુઓ સાથ છોડી દે છે તેમના વડે દાન વગેરેથી જો બ્રાહ્મણોને પણ સંતોષ ન આપી શકાય તો તેમના ત્યાગનો લાભ જ શો છે? (૬) દધીચિ, શિબિ વગેરે મહાપુરુષોએ પોતાના પરમપ્રિય દુસ્ત્યજ પ્રાણોનું દાન કરીને પણ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ જ કર્યું છે; તો પછી પૃથ્વી વગેરે વસ્તુઓનું દાન આપવામાં વિચારવાની જરૂર જ શી છે? (૭) હે બ્રહ્મન્! પહેલાંના યુગમાં મોટા-મોટા દૈત્યરાજોએ આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કર્યો છે. પૃથ્વી પર તેમનો પ્રતિકાર કરનાર કોઈ ન હતો. તેમના લોક અને પરલોકને તો કાળ ભરખી ગયો છે, પરંતુ તેમનો યશ અત્યારેય જેમનો તેમ કાયમ છે. (૮) હે ગુરુદેવ! સંસારમાં એવા લોકો ઘણા છે કે જેઓ યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવતાં પોતાના પ્રાણોની બલિ ચડાવી દે છે; પરંતુ એવા લોકો ઘણા દુર્લભ છે કે જેઓ સુપાત્ર આવી મળતાં શ્રદ્ધા-સહિત ધનનું દાન કરે. (૯) હે ગુરુદેવ! જો ઉદાર અને કરુણાશીલ મનુષ્ય અપાત્ર યાચકની કામના પૂરી કરીને દુર્ગતિ ભોગવે છે તો તે દુર્ગતિ પણ તેને માટે શોભાસ્પદ છે; જ્યારે આ બટુક પણ તમારા જેવા બ્રહ્મવેત્તા જ છે. તો પછી તમારા જેવા બ્રહ્મવેત્તાને દાન કરવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તો એ તો વધુ શોભાસ્પદ છે. તેથી હું આ બટુક-બ્રહ્મચારીની કામના અવશ્ય પૂરી કરીશ. (૧૦) હે મહર્ષિ! વેદવિધિના જ્ઞાતા તમે લોકો અત્યંત આદરપૂર્વક યજ્ઞ-યાગ વગેરે વડે જેમની આરાધના કરો છો તે

[1] પ્રા. પા. – વૃત્તિલોભેન ।

સ એવ વિષ્ણુર્વરદોઽસ્તુ વા પરો
દાસ્યામ્યમુષ્મૈ ક્ષિતિમીપ્સિતાં મુને ॥ ૧૧॥

યદપ્યસાવધર્મેણ માં બધ્નીયાદનાગસમ્ ।
તથાપ્યેનં ન હિંસિષ્યે ભીતં બ્રહ્મતનું રિપુમ્ ॥ ૧૨॥

એષ વા ઉત્તમશ્લોકો ન જિહાસતિ યદ્ યશઃ ।
હત્વા મૈનાં હરેદ્ યુદ્ધે શયીત નિહતો મયા ॥ ૧૩॥

વરદાતા વિષ્ણુ જ આ રૂપમાં આવ્યા છે, ત્યારે તેમની ઈચ્છા અનુસાર તેમને પૃથ્વીનું દાન કરીશ. (૧૧) મારાથી અપરાધ નહીં થવા છતાં પણ જો એ મને અધર્મપૂર્વક બાંધી લેશે તોપણ હું એમનો વિરોધ કરીશ નહીં; કારણ કે મારા શત્રુ હોવા છતાં પણ, ભયભીત થઈને એમણે બ્રાહ્મણનું શરીર ધારણ કર્યું છે. (૧૨) એ પવિત્રકીર્તિ ભગવાન વિષ્ણુ જ છે તેથી એ પોતાનો યશ ગુમાવશે નહીં. (પોતાની માગેલી વસ્તુ લઈને જ રહેશે.) એ યુદ્ધમાં મને મારીને પણ પૃથ્વી પડાવી જ લેશે; અને જો એ કદાચ કોઈ બીજા જ છે તો મારાં બાણોના પ્રહારથી યુદ્ધભૂમિમાં હંમેશને માટે પોઢી જશે. (૧૩)

શ્રીશુક ઉવાચ

એવમશ્રદ્ધિતં શિષ્યમનાદેશકરં ગુરુઃ ।
શશાપ દૈવપ્રહિતઃ સત્યસન્ધં મનસ્વિનમ્ ॥ ૧૪॥

દૃઢં પણ્ડિતમાન્યજ્ઞઃ સ્તબ્ધોઽસ્યસ્મદુપેક્ષયા ।
મચ્છાસનાતિગો યસ્ત્વમચિરાદ્ ભ્રશ્યસે શ્રિયઃ ॥ ૧૫॥

એવં શપ્તઃ સ્વગુરુણા સત્યાન્ન ચલિતો મહાન્ ।
વામનાય દદાવેનામર્ચિત્વોદકપૂર્વકમ્[1] ॥ ૧૬॥

વિન્ધ્યાવલિસ્તદાઽઽગત્ય પત્ની જાલકમાલિની ।
આનિન્યે કલશં હૈમમવનેજન્યપાં ભૃતમ્ ॥ ૧૭॥

યજમાનઃ સ્વયં તસ્ય શ્રીમત્પાદયુગં મુદા ।
અવનિજ્યાવહન્મૂર્ધ્નિ તદપો વિશ્વપાવનીઃ ॥ ૧૮॥

તદાઽસુરેન્દ્રં દિવિ દેવતાગણા
ગન્ધર્વવિદ્યાધરસિદ્ધચારણાઃ ।
તત્કર્મ સર્વેઽપિ ગૃણન્ત આર્જવં
પ્રસૂનવર્ષૈર્વવૃષુર્મુદાન્વિતાઃ ॥ ૧૯॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – શુક્રાચાર્યજીએ જ્યારે જોયું કે પોતાનો આ શિષ્ય ગુરુ પ્રત્યે અશ્રદ્ધાવાન છે અને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે ત્યારે દૈવના પ્રેર્યા તેમણે રાજા બલિને શાપ આપી દીધો – જોકે તેઓ સત્યપ્રતિજ્ઞ અને ઉદાર હોવાને કારણે શાપને પાત્ર ન હતા. (૧૪) (શુક્રાચાર્યજીએ શાપ આપ્યો કે) "હે મૂઢ! તું છે તો અજ્ઞાની, પણ પોતાને ઘણો મોટો પંડિત માને છે; તું મારી અવગણના કરીને ગર્વ કરી રહ્યો છે. તેં મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેથી તું સત્વરે પોતાના ઐશ્વર્યમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈશ." (૧૫) રાજા બલિ મોટા મહાત્મા હતા. પોતાના ગુરુએ શાપ આપ્યો છતાં પણ તેઓ ચલિત થયા નહીં. તેમણે વામન ભગવાનની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને હાથમાં જળ લઈને ત્રણ ચરણ ભૂમિનું દાન કરવાનો સંકલ્પ કરી દીધો. (૧૬) તે જ સમયે રાજા બલિનાં પત્ની વિંધ્યાવલી, કે જે મોતીનાં ઘરેણાંથી સુસજ્જ હતાં, તે ત્યાં આવ્યાં. તેમણે વામન ભગવાનનાં ચરણો પખાળવા માટે જળથી ભરેલો સોનાનો કળશ પોતાના હાથે લાવીને આપ્યો. (૧૭) બલિએ પોતે જ ઘણા આનંદ સાથે ભગવાનનાં સુંદર સુંદર બંને ચરણો પખાળ્યાં અને તેમનાં ચરણોનું તે વિશ્વપાવન જળ પોતાના મસ્તક પર પધરાવ્યું. (૧૮) તે સમયે આકાશમાં ઉપસ્થિત દેવો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો, ચારણો – બધા જ રાજા બલિના અલૌકિક કાર્યની અને નિખાલસતાની પ્રશંસા કરતા કરતા અતિ-આનંદપૂર્વક તેમના ઉપર દિવ્ય

૧. પ્રા. પા. – ત્વેતામર્ચિત્વોદકપૂર્વિકામ્ ।

નેદુર્મુહુર્દુન્દુભયઃ સહસ્રશો
ગન્ધર્વકિંપૂરુષકિન્નરા[1] જગુઃ ।
મનસ્વિનાઽનેન કૃતં સુદુષ્કરં
વિદ્વાનદાદ્ યદ્ રિપવે જગત્ત્રયમ્ ॥ ૨૦॥

પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. (૧૯) એકસામટાં જ હજારો નગારાં વારંવાર વાગવા લાગ્યાં; ગંધર્વો, કિંપુરુષો અને કિન્નરો ગાવા લાગ્યા – "અહો, ધન્ય છે! આ ઉદારશિરોમણિ બલિએ એવું કાર્ય કરી બતાવ્યું કે જે કરવું બીજાઓ માટે અત્યંત દુષ્કર છે. જુઓ તો ખરા, આમણે જાણીજોઈને પોતાના શત્રુને ત્રણે લોકનું દાન આપી દીધું!" (૨૦)

તદ્વામનં રૂપમવર્ધતાદ્ભુતં
હરેરનન્તસ્ય ગુણત્રયાત્મકમ્ ।
ભૂઃ ખં દિશો દ્યૌર્વિવરાઃ પયોધય-
સ્તિર્યઙ્નૃદેવા ઋષયો યદાસત ॥ ૨૧॥

કાયે બલિસ્તસ્ય મહાવિભૂતેઃ
સહર્ત્વિગાચાર્યસદસ્ય એતત્ ।
દદર્શ વિશ્વં ત્રિગુણં ગુણાત્મકે
ભૂતેન્દ્રિયાર્થાશયજીવયુક્તમ્ ॥ ૨૨॥

રસામચષ્ટાઙ્ઘ્રિતલેઽથ પાદયો-
ર્મહીં મહીધ્રાન્ પુરુષસ્ય જઙ્ઘયોઃ ।
પતત્ત્રિણો જાનુનિ વિશ્વમૂર્તે-
રૂર્વોર્ગણં મારુતમિન્દ્રસેનઃ ॥ ૨૩॥

સન્ધ્યાં વિભોર્વાસસિ ગુહ્ય ઐક્ષત્
પ્રજાપતીઞ્જઘને આત્મમુખ્યાન્ ।
નાભ્યાં નભઃ કુક્ષિષુ સપ્તસિન્ધૂ-
નુરુક્રમસ્યોરસિ [2]ચર્ક્ષમાલામ્ ॥ ૨૪॥

હૃદ્યઙ્ગ ધર્મં સ્તનયોર્મુરારે-
ર્ઋતં ચ સત્યં ચ મનસ્યથેન્દુમ્ ।
શ્રિયં ચ વક્ષસ્યરવિન્દહસ્તાં
કણ્ઠે ચ સામાનિ સમસ્તરેફાન્ ॥ ૨૫॥

ઇન્દ્રપ્રધાનાનમરાન્ ભુજેષુ
તત્કર્ણયોઃ કકુભો દ્યૌશ્ચ મૂર્ધ્નિ ।
કેશેષુ મેઘાઞ્છ્વસનં નાસિકાયા-
મક્ષ્ણોશ્ચ સૂર્યં વદને ચ વહ્નિમ્ ॥ ૨૬॥

આ જ સમયે એક ઘણી અદ્ભુત ઘટના બની. અનંત ભગવાનનું તે ત્રિગુણાત્મક વામન-રૂપ મોટું થવા લાગ્યું; તે એટલું તો મોટું થઈ ગયું કે પૃથ્વી, આકાશ, દિશાઓ, સ્વર્ગ, પાતાળ, સમુદ્રો, પશુપક્ષીઓ, મનુષ્યો, દેવો અને ઋષિઓ – બધાં જ તે રૂપમાં સમાઈ ગયાં. (૨૧) ઋત્વિજો, આચાર્યો અને સભાજનો સહિત બલિએ સમસ્ત ઐશ્વર્યોના એકમાત્ર સ્વામી શ્રીભગવાનના તે ત્રિગુણાત્મક રૂપમાં પંચભૂતો, ઇન્દ્રિયો અને એમના વિષયો, અંતઃકરણ તથા જીવો સાથેનું તે સંપૂર્ણ ત્રિગુણમય વિશ્વ જોયું. (૨૨) રાજા બલિએ તે વિશ્વરૂપ ભગવાનનાં ચરણોના તળિયામાં રસાતલ, ચરણોમાં પૃથ્વી, પિંડીઓમાં પર્વતો, ઘૂંટણોમાં પક્ષીઓ અને જાંઘોમાં મરુદ્ગણને જોયાં. (૨૩) આ જ પ્રમાણે ભગવાનનાં વસ્ત્રોમાં સંધ્યા, ગુહ્ય ભાગમાં પ્રજાપતિઓ, જંઘાસ્થળમાં પોતાના સહિત અસુરો, નાભિમાં આકાશ, કૂખ (ઉદર)માં સાતે સમુદ્ર અને વક્ષઃસ્થળમાં નક્ષત્રોના સમુદાયને જોયાં. (૨૪) તે બધા (અસુરો)ને ભગવાનના હૃદયમાં ધર્મ, સ્તનોમાં સત્ય-મધુર વાણી, મનમાં ચંદ્રમા, વક્ષઃસ્થળમાં હાથમાં કમળ સાથેનાં લક્ષ્મીજી, કંઠમાં સામવેદ અને સમસ્ત વર્ણસમૂહો (ભાષા) દેખાયાં; (૨૫) બાહુઓમાં ઇન્દ્ર વગેરે સમસ્ત દેવો, કાનોમાં દિશાઓ, મસ્તકમાં સ્વર્ગ, કેશમાં મેઘમાળા, નાસિકામાં વાયુ, નેત્રોમાં સૂર્ય અને મુખમાં અગ્નિ દેખાયાં. (૨૬)

૧. પ્રા. પા. – ગન્ધર્વવિદ્યાધરકિન્નરાઃ । ૨. પ્રા. પા. – ચર્ષિ૦ ।

વાણ્યાં ચ છન્દાંસિ રસે જલેશં
ભ્રુવોર્નિષેધં ચ વિધિં ચ પક્ષ્મસુ ।
અહશ્ચ રાત્રિં ચ પરસ્ય પુંસો
મન્યું લલાટેઽધર એવ લોભમ્ ॥ ૨૭॥

સ્પર્શે ચ કામં નૃપ રેતસોઽમ્ભઃ
પૃષ્ઠે ત્વધર્મં ક્રમણેષુ યજ્ઞમ્ ।
છાયાસુ મૃત્યું હસિતે ચ માયાં
તનૂરુહેષ્વોષધિજાતયશ્ચ ॥ ૨૮॥

નદીશ્ચ[1] નાડીષુ શિલા નખેષુ
બુદ્ધાવજં દેવગણાનૃષીંશ્ચ ।
પ્રાણેષુ ગાત્રે સ્થિરજઙ્ગમાનિ
સર્વાણિ ભૂતાનિ દદર્શ વીરઃ ॥ ૨૯॥

વાણીમાં વેદ, જિહ્વામાં વરુણ, ભમરોમાં વિધિ-નિષેધ અને પલકોમાં દિવસ અને રાત્રિ દેખાયાં. તે વિશ્વરૂપના લલાટમાં ક્રોધ અને નીચલા હોઠમાં લોભનાં દર્શન થયાં. (૨૭) હે રાજન્! તેમના (વિશ્વરૂપના) સ્પર્શમાં કામ, વીર્યમાં જળ, પીઠમાં અધર્મ, પદવિન્યાસમાં યજ્ઞ, છાયામાં મૃત્યુ, હાસ્યમાં માયા અને શરીરનાં રુંવાટાંમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિઓ (દશ્યમાન) હતાં. (૨૮) તેમની નાડીઓમાં નદીઓ, નખોમાં શિલાઓ અને બુદ્ધિમાં બ્રહ્માજી, દેવો તથા ઋષિઓ દેખાયાં. આ પ્રમાણે તે વીર બલિએ ભગવાનની ઇન્દ્રિયો અને શરીરમાં સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓનાં દર્શન કર્યાં. (૨૯)

સર્વાત્મનીદં ભુવનં નિરીક્ષ્ય
સર્વેઽસુરાઃ કશ્મલમાપુરઙ્ગ ।
સુદર્શનં ચક્રમસહ્યતેજો
ધનુશ્ચ શાર્ઙ્ગં સ્તનયિત્નુઘોષમ્ ॥ ૩૦॥

પર્જન્યઘોષો જલજઃ પાઞ્ચજન્યઃ
કૌમોદકી વિષ્ણુગદા તરસ્વિની ।
વિદ્યાધરોઽસિઃ શતચન્દ્રયુક્ત-
સ્તૂણોત્તમાવક્ષયસાયકૌ ચ ॥ ૩૧॥

સુનન્દમુખ્યા ઉપતસ્થુરીશં
પાર્ષદમુખ્યાઃ સહલોકપાલાઃ ।
સ્ફુરત્કિરીટાઙ્ગદમીનકુણ્ડલ-
શ્રીવત્સરત્નોત્તમમેખલામ્બરૈઃ ॥ ૩૨॥

મધુવ્રતસ્રગ્વનમાલયા વૃતો
રરાજ રાજન્ ભગવાનુરુક્રમઃ ।
ક્ષિતિં પદૈકેન બલેર્વિચક્રમે
નભઃ શરીરેણ દિશશ્ચ બાહુભિઃ ॥ ૩૩॥

(હે પરીક્ષિત!) સર્વાત્મા ભગવાનમાં આ સમગ્ર જગતને જોઈને તે તમામ દૈત્યો અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા. તે જ સમયે ભગવાન પાસે અસહ્ય તેજવાળું સુદર્શન ચક્ર, ગરજતા વાદળ જેવો ભયંકર ટંકાર કરતું શાર્ઙ્ગધનુષ્ય, વાદળ જેવો ગંભીર ઘોષ કરતો પાંચજન્ય શંખ, ભગવાન શ્રીવિષ્ણુની અત્યંત વેગવાળી કૌમોદકી ગદા, ચંદ્રાકાર ચિહ્નોથી યુક્ત ઢાલ અને વિદ્યાધર તલવાર, અક્ષય બાણોથી ભરેલા બે તરકસ (ભાથા) વગેરે આયુધો તથા લોકપાલો સહિત સુનંદ વગેરે ભગવાનના પાર્ષદો સેવામાં હાજર થઈ ગયાં. તે સમયે ભગવાનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થઈ. તેમના મસ્તક પર મુગટ, બાહુઓમાં બાજુબંધ, કાનોમાં મકરાકાર કુંડલ, વક્ષઃસ્થળ પર શ્રીવત્સલાંછન, ગળામાં કૌસ્તુભમણિ, કમરમાં મેખલા અને ખભા પર પીતાંબર શોભી રહ્યાં હતાં. (૩૦-૩૨) તેમણે પાંચ પ્રકારનાં પુષ્પોની બનેલી વનમાળા ધારણ કરેલી હતી, કે જેના પર મધના લોભી ભમરા ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. તે શ્રીભગવાને પોતાના એક ચરણથી બલિની સઘળી પૃથ્વી માપી લીધી, શરીરથી આકાશને તથા ભુજાઓથી દિશાઓને ઘેરી લીધાં; બીજા ચરણથી તેમણે સ્વર્ગને પણ માપી લીધું. પોતાનું

૧. પ્રા. પા. – નદ્યશ્ચ ।

પદં દ્વિતીયં ક્રમતસ્ત્રિવિષ્ટપં
ન વૈ તૃતીયાય તદીયમણ્વપિ ।
ઉરુક્રમસ્યાઙ્ઘ્રિરુપર્યુપર્યથો
મહર્જનાભ્યાં તપસઃ પરં ગતઃ ॥ ૩૪॥

ત્રીજું ચરણ મૂકવા માટે બલિની જરા જેટલી પણ કોઈ વસ્તુ બાકી બચી નહીં. ભગવાનનું તે બીજું ચરણ ઉપર તરફ વધતું મહર્લોક, જનલોક અને તપોલોક પણ ઓળંગીને સત્યલોકમાં જઈ પહોંચ્યું. (૩૩-૩૪)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વિશ્વરૂપદર્શનં[1] નામ વિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૦॥
આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વિશ્વરૂપદર્શન નામનો વીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

એકવીસમો અધ્યાય

વામન ભગવાન દ્વારા બલિને બાંધવો

શ્રીશુક ઉવાચ

સત્યં સમીક્ષ્યાબ્જભવો નખેન્દુભિ-
ર્હતસ્વધામદ્યુતિરાવૃતોઽભ્યગાત્ ।
મરીચિમિશ્રા ઋષયો બૃહદ્વ્રતાઃ
સનન્દનાદ્યા નરદેવ યોગિનઃ ॥ ૧॥

વેદોપવેદા નિયમાન્વિતા યમા-
સ્તર્કેતિહાસાઙ્ગપુરાણસંહિતાઃ ।
યે ચાપરે યોગસમીરદીપિત-
જ્ઞાનાગ્નિના રન્ધિતકર્મકલ્મષાઃ[2] ।
વવન્દિરે યત્સ્મરણાનુભાવતઃ
સ્વાયમ્ભુવં ધામ ગતા અકર્મકમ્ ॥ ૨॥

અથાઙ્ઘ્રયે પ્રોન્નમિતાય વિષ્ણો-
રુપાહરત્પદ્મભવોઽર્હણોદકમ્ ।
સમર્ચ્ય ભક્ત્યાઽભ્યગૃણાચ્છુચિશ્રવા
યન્નાભિપઙ્કેરુહસમ્ભવઃ સ્વયમ્ ॥ ૩॥

ધાતુઃ કમણ્ડલુજલં તદુરુક્રમસ્ય
પાદાવનેજનપવિત્રતયા નરેન્દ્ર ।
સ્વર્ધુન્યભૂન્નભસિ સા પતતી નિમાર્ષ્ટિ
લોકત્રયં ભગવતો વિશદેવ કીર્તિઃ ॥ ૪॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે પરીક્ષિત! ભગવાનનું ચરણકમળ સત્યલોકમાં જઈ પહોંચ્યું. તેમના નખ-ચંદ્રની છટાથી સત્યલોકનું તેજ ઝંખવાઈ ગયું. તેના તેજમાં સ્વયં બ્રહ્માજી પણ જાણે ડૂબી ગયા; અને તેમણે મરીચિ વગેરે ઋષિઓ, સનંદન વગેરે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ તેમ જ મોટા-મોટા યોગીઓ સાથે ભગવાનના ચરણ-કમળનું સ્વાગત કર્યું. (૧) વેદ, ઉપવેદ, યમ, નિયમ, તર્ક, ઇતિહાસ, વેદાંગ અને પુરાણસંહિતાઓ કે જે બ્રહ્મલોકમાં મૂર્તિમંત થઈને વસે છે તેમણે તથા જે લોકોએ યોગરૂપ વાયુથી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને પ્રજાળીને કર્મના મળને ભસ્મ કરી નાખ્યો છે તે મહાત્માઓએ – તે બધાએ ભગવાનના ચરણની વંદના કરી. આ જ ચરણકમળના સ્મરણના મહિમાથી જ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તે કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું નથી. (૨) ભગવાન બ્રહ્માજીની કીર્તિ અત્યંત પવિત્ર છે, તેઓ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. સ્વાગત કર્યા પછી તેમણે સ્વયં વિશ્વરૂપ ભગવાનના ઊંચે ઉપાડેલા ચરણની અર્ઘ્ય-પાદ્યથી પૂજા કરી અને તેનું પ્રક્ષાલન કર્યું. પૂજા કર્યા બાદ તેમણે અત્યંત પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ભગવાનની સ્તુતિ કરી. (૩) હે નરેન્દ્ર! બ્રહ્માજીના કમંડળનું તે જ જળ વિશ્વરૂપ ભગવાનના ચરણને પખાળવાથી પવિત્ર થઈ જવાને કારણે એ જ ગંગાજીના રૂપમાં પરિણમ્યું કે જે આકાશ-માર્ગે પૃથ્વી પર પડીને ત્રણે લોકને પવિત્ર કરતાં રહે છે. આ ગંગાજી એટલે કોણ? – ભગવાનની મૂર્તિમંત ઉજ્જ્વળ કીર્તિ જ! (૪)

૧. પ્રા. પા. – મહાપુરુષવિશ્વરૂપં । ૨. પ્રા. પા. – નિર્જિતકર્મકિલ્બિષાઃ ।

બ્રહ્માદયો લોકનાથાઃ સ્વનાથાય સમાદૃતાઃ ।
સાનુગા બલિમાજહ્રુઃ સઙ્ક્ષિપ્તાત્મવિભૂતયે ॥ ૫॥

તોયૈઃ સમર્હણૈઃ સ્રગ્ભિર્દિવ્યગન્ધાનુલેપનૈઃ ।
ધૂપૈર્દીપૈઃ સુરભિભિર્લાજાક્ષતફલાઙ્કુરૈઃ ॥ ૬॥

સ્તવનૈર્જયશબ્દૈશ્ચ[1] તદ્વીર્યમહિમાઙ્કિતૈઃ ।
નૃત્યવાદિત્રગીતૈશ્ચ શઙ્ખદુન્દુભિનિઃસ્વનૈઃ ॥ ૭॥

જામ્બવાનૃક્ષરાજસ્તુ[2] ભેરીશબ્દૈર્મનોજવઃ ।
વિજયં દિક્ષુ સર્વાસુ મહોત્સવમઘોષયત્ ॥ ૮॥

મહીં સર્વાં હૃતાં દૃષ્ટ્વા ત્રિપદવ્યાજયાચ્ઞયા ।
ઊચુઃ સ્વભર્તુરસુરા દીક્ષિતસ્યાત્યમર્ષિતાઃ ॥ ૯॥

ન વા અયં બ્રહ્મબન્ધુર્વિષ્ણુર્માયાવિનાં વરઃ ।
દ્વિજરૂપપ્રતિચ્છન્નો દેવકાર્યં ચિકીર્ષતિ ॥ ૧૦॥

અનેન યાચમાનેન શત્રુણા બટુરૂપિણા ।
સર્વસ્વં નો હૃતં ભર્તુર્ન્યસ્તદણ્ડસ્ય બર્હિષિ ॥ ૧૧॥

સત્યવ્રતસ્ય સતતં દીક્ષિતસ્ય વિશેષતઃ ।
નાનૃતં ભાષિતું શક્યં બ્રહ્મણ્યસ્ય દયાવતઃ ॥ ૧૨॥

તસ્માદસ્ય વધો ધર્મો ભર્તુઃ શુશ્રૂષણં ચ નઃ ।
ઈત્યાયુધાનિ જગૃહુર્બલેરનુચરાસુરાઃ ॥ ૧૩॥

તે સર્વે વામનં હન્તું શૂલપટ્ટિશપાણયઃ ।
અનિચ્છતો બલે[3] રાજન્ પ્રાદ્રવઞ્જાતમન્યવઃ ॥ ૧૪॥

તાનભિદ્રવતો દૃષ્ટ્વા દિતિજાનીકપાન્નૃપ ।
પ્રહસ્યાનુચરા વિષ્ણોઃ પ્રત્યષેધન્નુદાયુધાઃ ॥ ૧૫॥

પછી ભગવાનનું ચરણકમળ જ ત્યારે ભગવાનનો શ્રીવિગ્રહ બની ગયું. એટલે કે ભગવાન સ્વયં જ પ્રગટ થઈ ગયા. તેમણે હવે પોતાની વિભૂતિઓને સમેટી લીધી ત્યારે પોતાના અનુચરો સહિત બ્રહ્માજી વગેરે લોકપાલોએ અત્યંત આદરભાવપૂર્વક પોતાના સ્વામી શ્રીભગવાનને અનેક પ્રકારની ભેટો આપી. (૫) તે બધાએ જળ-ઉપહાર, માળા, દિવ્ય સુગંધપૂર્ણ લેપ (અંગરાગ), સુગંધિત ધૂપ, દીપ, લાજા (ડાંગરની ધાણી), અક્ષત, ફળ, અંકુર, ભગવાનના મહિમા તથા પ્રભાવથી યુક્ત સ્તોત્ર, જયઘોષ, નૃત્ય, વાદ્યસરંજામ, ગાન તેમ જ શંખ અને નગારાંના ઘોષથી ભગવાનની આરાધના કરી. (૬-૭) તે સમયે રીંછોના રાજા જાંબવાન મનના જેવા વેગથી દોડીને, બધી દિશાઓમાં ભેરી-ભૂંગળ વગાડી-વગાડીને ભગવાનના મંગળમય વિજયની ઘોષણા કરી આવ્યા. (૮)

દૈત્યોએ જોયું કે ત્રણ ચરણ પૃથ્વી માગવાના બહાને વામનજીએ સઘળી પૃથ્વી જ પડાવી લીધી, ત્યારે તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે અમારા સ્વામી બલિ અત્યારે યજ્ઞમાં દીક્ષિત છે તેથી તેઓ તો કશું બોલવાના નથી; તેથી તે બધા ઘણા ચિડાઈને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા – (૯) "અરે, આ બ્રાહ્મણ નથી, આ તો સૌથી મોટો માયાવી વિષ્ણુ છે. બ્રાહ્મણના રૂપમાં છુપાઈને આ દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. (૧૦) જ્યારે અમારા સ્વામી યજ્ઞમાં દીક્ષિત થઈને કોઈને કોઈ પ્રકારનો દંડ કરવાને ઉપરત થયેલા છે ત્યારે આ શત્રુએ બ્રહ્મચારીનો સ્વાંગ રચીને પહેલાં તો યાચના કરી અને પછી અમારું સર્વસ્વ હરી લીધું. (૧૧) આમ તો અમારા સ્વામી સદૈવ સત્યનિષ્ઠ છે, પણ યજ્ઞમાં દીક્ષિત થવાથી તો તેઓ આ બાબતનું વિશેષ ધ્યાન રાખે છે. તેઓ મહાન બ્રાહ્મણભક્ત છે તથા તેમના હૃદયમાં દયાભાવ પણ વધુ છે; તેથી તેઓ ક્યારેય અસત્ય બોલી શકતા નથી. (૧૨) આવી સ્થિતિમાં અમારો એ જ ધર્મ છે કે અમે આ શત્રુને મારી નાખીએ. એનાથી અમારા સ્વામી બલિની સેવા પણ થશે." આમ વિચારીને રાજા બલિના અનુચર અસુરોએ પોતપોતાનાં હથિયાર ઉપાડી લીધાં. (૧૩) હે રાજન્! રાજા બલિની અનિચ્છા હોવા છતાં પણ તે બધા અસુરો ભારે ક્રોધથી શૂળ, પટ્ટિશ વગેરે હાથમાં લઈ-લઈને વામન ભગવાનને મારવા માટે ધસી ગયા. (૧૪) હે રાજન્! વિષ્ણુ ભગવાનના પાર્ષદોએ જ્યારે જોયું કે દૈત્યસેનાપતિઓ આક્રમણ કરવા ધસી આવી રહ્યા છે ત્યારે તેમણે હસીને પોતપોતાનાં શસ્ત્રો ઉગામ્યાં અને તેમનો સામનો કર્યો. (૧૫)

---

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં આ શ્લોકનો પાઠ આ પ્રમાણે છે – 'સ્તવનૈર્જયશબ્દૈશ્ચ શઙ્ખદુન્દુભિનિઃસ્વનૈઃ । નૃત્યવાદિત્રગીતૈશ્ચ તદ્વીર્યમહિમાઙ્કિતૈઃ ॥' એમાંથી ઉત્તરાર્ધનો ભાગ મૂળમાં નથી, ટિપ્પણીમાં છે. ૨. પ્રા. પા. – ૦ક્ષાધિપતિર્ભે૦ । ૩. પ્રા. પા. – બલે રાજ્ઞઃ ।

નન્દઃ સુનન્દોઽથ જયો વિજયઃ પ્રબલો બલઃ ।
કુમુદઃ કુમુદાક્ષશ્ચ વિષ્વક્સેનઃ પતત્રિરાટ્ ॥ ૧૬॥

જયન્તઃ શ્રુતદેવશ્ચ પુષ્પદન્તોઽથ સાત્વતઃ ।
સર્વે નાગાયુતપ્રાણાશ્ચમૂં તે જઘ્નુરાસુરીમ્ ॥ ૧૭॥

હન્યમાનાન્ સ્વકાન્ દૃષ્ટ્વા પુરુષાનુચરૈર્બલિઃ ।
વારયામાસ સંરબ્ધાન્ કાવ્યશાપમનુસ્મરન્ ॥ ૧૮॥

હે વિપ્રચિત્તે હે રાહો હે નેમે શ્રૂયતાં વચઃ ।
મા યુધ્યત નિવર્તધ્વં ન નઃ કાલોઽયમર્થકૃત્ ॥ ૧૯॥

યઃ પ્રભુઃ સર્વભૂતાનાં સુખદુઃખોપપત્તયે ।
તં નાતિવર્તિતું દૈત્યાઃ પૌરુષૈરીશ્વરઃ પુમાન્ ॥ ૨૦॥

યો નો ભવાય પ્રાગાસીદભવાય દિવૌકસામ્ ।
સ એવ ભગવાનદ્ય વર્તતે તદ્વિપર્યયમ્ ॥ ૨૧॥

બલેન સચિવૈર્બુદ્ધ્યા દુર્ગૈર્મન્ત્રૌષધાદિભિઃ ।
સામાદિભિરુપાયૈશ્ચ કાલં નાત્યેતિ વૈ જનઃ ॥ ૨૨॥

ભવદ્ભિર્નિર્જિતા હ્યેતે બહુશોઽનુચરા હરેઃ ।
દૈવેનર્દ્ધૈસ્ત એવાદ્ય યુધિ જિત્વા નદન્તિ નઃ ॥ ૨૩॥

એતાન્ વયં વિજેષ્યામો યદિ દૈવં પ્રસીદતિ ।
તસ્માત્કાલં પ્રતીક્ષધ્વં યો નોઽર્થત્વાય કલ્પતે ॥ ૨૪॥

શ્રીશુક ઉવાચ

પત્યુર્નિગદિતં શ્રુત્વા દૈત્યદાનવયૂથપાઃ ।
રસાં નિવિવિશૂ રાજન્ વિષ્ણુપાર્ષદતાડિતાઃ ॥ ૨૫॥

અથ તાર્ક્ષ્યસુતો જ્ઞાત્વા વિરાટ્ પ્રભુચિકીર્ષિતમ્ ।
બબન્ધ વારુણૈઃ પાશૈર્બલિં સૌત્યેઽહનિ ક્રતૌ ॥ ૨૬॥

નંદ, સુનંદ, જય, વિજય, પ્રબલ, બલ, કુમુદ, કુમુદાક્ષ, વિષ્વક્સેન, ગરુડ, જયન્ત, શ્રુતદેવ, પુષ્પદંત અને સાત્વત – આ બધા જ ભગવાનના પાર્ષદો દશ-દશ હજાર હાથીઓનું બળ ધરાવે છે. તેઓ અસુરોના સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યા. (૧૬-૧૭) રાજા બલિએ જ્યારે જોયું કે ભગવાનના પાર્ષદો મારા સૈનિકોને હણી રહ્યા છે અને તેઓ પણ ક્રોધે ભરાઈને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થઈ રહ્યા છે ત્યારે તેમણે શુક્રાચાર્યજીના શાપને યાદ કરતાં તે બધાને યુદ્ધ કરતા અટકાવી દીધા. (૧૮) તેમણે વિપ્રચિત્તિ, રાહુ, નેમિ વગેરે દૈત્યોને સંબોધીને કહ્યું – "ભાઈઓ! મારું કહેવું સાંભળો. તમે યુદ્ધ ન કરો, પાછા વળો. આ સમય આપણા કાર્યને અનુકૂળ નથી. (૧૯) હે દાનવો! જે કાળ સમસ્ત પ્રાણીઓને સુખ અને દુઃખ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે તેને 'હું પોતે પોતાના પ્રયત્નોથી દબાવી દઉં' એવું કોઈ જો ઇચ્છે તો તે તેના સામર્થ્ય બહારની વાત છે. (૨૦) પહેલાં આપણી ઉન્નતિનું અને દેવોની અવનતિનું જેઓ કારણ થયા હતા તે જ ભગવાન કાળ અત્યારે તેમની ઉન્નતિ અને આપણી અવનતિનું કારણ થઈ રહ્યા છે. (૨૧) બળ, મંત્રી, બુદ્ધિ, દુર્ગ, મંત્ર, ઔષધિ અને સામ વગેરે ઉપાયો – આ પૈકીના કોઈ પણ સાધન વડે અથવા તે બધાં વડે પણ મનુષ્ય કાળ ઉપર વિજય મેળવી શકતો નથી. (૨૨) જ્યારે દૈવ તમારા બધાને અનુકૂળ હતું ત્યારે તમે દેવતાઓના આ અનુચરોને કેટલીયે વાર જીત્યા હતા. પણ જુઓ, આજે તેઓ જ યુદ્ધમાં આપણા પર વિજય મેળવીને સિંહગર્જના કરી રહ્યા છે. (૨૩) જો દૈવ આપણને અનુકૂળ થઈ રહેશે તો આપણે પણ તેમને જીતી લઈશું. માટે તે સમયની રાહ જુઓ કે જે સમય આપણા કાર્યની સિદ્ધિને અનુકૂળ હોય." (૨૪)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! પોતાના સ્વામી બલિની વાત સાંભળીને, ભગવાનના પાર્ષદોથી ઘાયલ થયેલા તે દાનવો અને દાનવસેનાપતિઓ રસાતલમાં ચાલ્યા ગયા. (૨૫) તેમના ચાલ્યા ગયા પછી ભગવાનના અંતઃકરણની ઇચ્છા જાણી લઈને પક્ષીરાજ ગરુડજીએ વરુણના પાશથી બલિને બાંધી દીધા. તે દિવસે તેમના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સોમપાન થવાનું હતું. (૨૬)

હાહાકારો મહાનાસીદ્ રોદસ્યોઃ સર્વતોદિશમ્ ।
ગૃહ્યમાણેઽસુરપતૌ વિષ્ણુના પ્રભવિષ્ણુના ॥ ૨૭॥

તં બદ્ધં વારુણૈઃ પાશૈર્ભગવાનાહ વામનઃ ।
નષ્ટશ્રિયં સ્થિરપ્રજ્ઞમુદારયશસં નૃપ ॥ ૨૮॥

પદાનિ ત્રીણિ દત્તાનિ ભૂમેર્મહ્યં ત્વયાઽસુર ।
દ્વાભ્યાં ક્રાન્તા મહી સર્વા તૃતીયમુપકલ્પય ॥ ૨૯॥

યાવત્તપત્યસૌ ગોભિર્યાવદિન્દુઃ સહોડુભિઃ ।
યાવદ્વર્ષતિ પર્જન્યસ્તાવતી ભૂરિયં તવ ॥ ૩૦॥

પદૈકેન મયા ક્રાન્તો ભૂર્લોકઃ ખં દિશસ્તનોઃ ।
સ્વર્લોકસ્તુ દ્વિતીયેન પશ્યતસ્તે સ્વમાત્મના ॥ ૩૧॥

પ્રતિશ્રુતમદાતુસ્તે નિરયે વાસ ઇષ્યતે ।
વિશ ત્વં નિરયં તસ્માદ્ ગુરુણા ચાનુમોદિતઃ ॥ ૩૨॥

વૃથા મનોરથસ્તસ્ય દૂરે સ્વર્ગઃ પતત્યધઃ ।
પ્રતિશ્રુતસ્યાદાનેન[1] યોઽર્થિનં વિપ્રલમ્ભતે ॥ ૩૩॥

વિપ્રલબ્ધો દદામીતિ ત્વયાઽહં ચાઢ્યમાનિના ।
તદ્ વ્યલીકફલં ભુઙ્ક્ષ્વ નિરયં કતિચિત્સમાઃ ॥ ૩૪॥

સર્વશક્તિમાન ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ જ્યારે આ પ્રમાણે બલિને બંધાવી દીધા ત્યારે પૃથ્વી, આકાશ અને સઘળી દિશાઓમાં લોકો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. (૨૭) બલિ વરુણના પાશથી બંધાઈ ગયા હતા અને તેમનું ઐશ્વર્ય પણ નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું તોપણ તેમની બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક હતી અને બધા લોકો તેમના ઉદાર યશનું ગાન કરી રહ્યા હતા. ત્યારે હે રાજન્! વામન ભગવાને બલિને કહ્યું – (૨૮) "હે અસુરરાજ! તમે મને ત્રણ ચરણ પૃથ્વી દાનમાં આપી હતી; બે ચરણમાં તો મેં ત્રણે લોકને માપી દીધા, હવે ત્રીજા ચરણનું દાન પૂર્ણ કરો. (૨૯) જ્યાં સુધી સૂર્યનો તાપ પ્રવર્તે છે, જ્યાં સુધી નક્ષત્રો અને ચંદ્રમાનાં કિરણો પહોંચે છે અને જ્યાં સુધી વાદળો વરસે છે ત્યાં સુધીની સઘળી પૃથ્વી તમારા અધિકારમાં હતી. (૩૦) તમારા જોતાં જ મેં પોતાના એક ચરણથી ભૂર્લોક, શરીરથી આકાશ અને દિશાઓ તથા બીજા ચરણથી સ્વર્ગલોક માપી લીધાં છે. આ રીતે તમારું સર્વ કાંઈ મારું થઈ ચૂક્યું છે. (૩૧) આમ છતાં પણ તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પૂરી નહીં કરી શકવાને કારણે હવે તમારે નરકવાસ કરવો પડશે. આ બાબતમાં તમારા ગુરુદેવની પણ સંમતિ છે. તો જાઓ, હવે તમે નરકમાં પ્રવેશો. (૩૨) યાચકને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને જે વ્યક્તિ તે આપી શકતી નથી, એ રીતે વચનભંગ કરે છે તેના સઘળા મનોરથ વ્યર્થ થાય છે. સ્વર્ગની વાત તો દૂર રહી, તેણે નરકમાં પડવું પડે છે. (૩૩) તમને એ વાતનું ઘણું ઘમંડ હતું કે 'હું ધનાઢ્ય છું.' તમે મને 'આપીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી વચનભંગ (વિપ્રલંભ) કર્યો છે, તો હવે તમે થોડાં વર્ષો સુધી આ અસત્યનું ફળ – નરક ભોગવો." (૩૪)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વામનપ્રાદુર્ભાવે બલિનિગ્રહો નામૈકવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૧॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વામનપ્રાદુર્ભાવમાંનો બલિનિગ્રહ નામનો એકવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં આ ઉત્તરાર્ધની જગ્યાએ આવો પાઠ છે – 'યો વિપ્રાય પ્રતિશ્રુત્ય ન તદર્પયતેઽર્થિતમ્ ॥'

બાવીસમો અધ્યાય

બલિએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને ભગવાનનું તેમના પર પ્રસન્ન થવું

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં વિપ્રકૃતો રાજન્ બલિર્ભગવતાઽસુરઃ ।
ભિદ્યમાનોઽપ્યભિન્નાત્મા પ્રત્યાહાવિક્લવં વચઃ ॥ ૧॥

બલિરુવાચ

યદ્યુત્તમશ્લોક ભવાન્ મમેરિતં
વચો વ્યલીકં સુરવર્ય મન્યતે ।
કરોમ્યૃતં તન્ન ભવેત્પ્રલમ્ભનં
પદં તૃતીયં કુરુ શીર્ષ્ણિ મે નિજમ્ ॥ ૨॥

બિભેમિ નાહં નિરયાત્પદચ્યુતો
ન પાશબન્ધાદ્ વ્યસનાદ્ દુરત્યયાત્ ।
નૈવાર્થકૃચ્છ્રાદ્ભવતો વિનિગ્રહા-
દસાધુવાદાદ્ ભૃશમુદ્વિજે યથા ॥ ૩॥

પુંસાં શ્લાઘ્યતમં મન્યે દણ્ડમર્હત્તમાર્પિતમ્ ।
યં ન માતા પિતા ભ્રાતા સુહૃદશ્ચાદિશન્તિ હિ ॥ ૪॥

ત્વં નૂનમસુરાણાં નઃ પારોક્ષ્યઃ પરમો ગુરુઃ ।
યો નોઽનેકમદાન્ધાનાં વિભ્રંશં ચક્ષુરાદિશત્ ॥ ૫॥

યસ્મિન્ વૈરાનુબન્ધેન રૂઢેન વિબુધેતરાઃ ।
બહવો લેભિરે સિદ્ધિં યામુ હૈકાન્તયોગિનઃ ॥ ૬॥

તેનાહં નિગૃહીતોઽસ્મિ ભવતા ભૂરિકર્મણા ।
બદ્ધશ્ચ વારુણૈઃ પાશૈર્નાતિવ્રીડે ન ચ[1] વ્યથે ॥ ૭॥

પિતામહો મે ભવદીયસમ્મતઃ
પ્રહ્લાદ આવિષ્કૃતસાધુવાદઃ ।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! આ પ્રમાણે ભગવાને અસુરરાજ બલિનો ભારે તિરસ્કાર કર્યો અને તેમને ધૈર્યમાંથી વિચલિત કરવા ઇચ્છ્યું; પરંતુ તે બલિ જરાયે વિચલિત થયા નહીં અને અત્યંત સ્વસ્થચિત્તે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. (૧)

દૈત્યરાજ બલિએ કહ્યું – હે દેવોના આરાધ્યદેવ! આપની કીર્તિ અત્યંત પવિત્ર છે. શું આપ મારા કથનને અસત્ય સમજો છો? એવું નથી. હું તેને સત્ય કરી બતાવું છું. હું આપને છેતરતો નથી. આપ કૃપા કરીને આપનું ત્રીજું ચરણ મારા મસ્તક પર મૂકો. (૨) મને નરકમાં જવાનો કે રાજ્યવંચિત થવાનો ભય નથી. હું પાશમાં બંધાવાથી કે અપાર દુઃખમાં આવી પડવાથી પણ બીતો નથી. મારી પાસે કશી જ ધનસંપત્તિ ન રહે અથવા આપ મને ઘોર દંડ આપો – એ પણ મારા ભયનું કારણ નથી. હું ડરું છું તો તે માત્ર પોતાની અપકીર્તિથી. (૩) પોતાના પૂજનીય ગુરુજનોએ આપેલો દંડ તો જીવમાત્ર માટે તેની કીર્તિને વધારનારો છે એમ હું માનું છું, કારણ કે તેવો દંડ માતા, પિતા, ભાઈ અને સુહૃદ્જનો મોહને લીધે આપી શકતા નથી. (૪) આપ ગુપ્ત રીતે અચૂકપણે અમને અસુરોને શ્રેષ્ઠ શિક્ષા કરતા રહો છો તેથી આપ અમારા પરમ ગુરુ છો. જ્યારે અમે ધન, કુલીનતા, બળ વગેરેના મદથી અંધ થઈ જઈએ છીએ ત્યારે આપ તે વસ્તુઓ અમારી પાસેથી પડાવી લઈને અમને દૃષ્ટિદાન કરો છો. (૫) આપના વડે અમારો જે ઉપકાર થાય છે તે વિશે હું શું કહું? અનન્યભાવે યોગ કરનારા યોગીઓ જે સિદ્ધિ મેળવે છે તે જ સિદ્ધિ ઘણા-બધા અસુરોને આપની સાથે દૃઢ વૈરભાવ કરવાથી જ મળી ગઈ છે. (૬) જેમનો આવો મહિમા – આવી અનંત લીલાઓ છે તે જ આપ મને દંડ આપી રહ્યા છો અને વરુણના પાશથી બાંધી રહ્યા છો. તેનો મને કોઈ લાજસંકોચ નથી કે નથી તો કોઈ વ્યથા. (૭) હે પ્રભુ! મારા દાદા પ્રહ્લાદજીની કીર્તિ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ આપના ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ મનાયા છે. તેમના પિતા હિરણ્યકશિપુએ આપની સાથે વેરભાવ રાખેલો એ કારણે પ્રહ્લાદજીને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ

૧. પ્રા. પા. – વિવ્યથે ।

ભવદ્વિપક્ષેણ વિચિત્રવૈશસં
સમ્પ્રાપિતસ્ત્વત્પરમઃ સ્વપિત્રા ॥ ૮॥

કિમાત્મનાઽનેન જહાતિ યોઽન્તતઃ
કિં રિક્થહારૈઃ સ્વજનાખ્યદસ્યુભિઃ ।
કિં જાયયા સંસૃતિહેતુભૂતયા
મર્ત્યસ્ય ગેહૈઃ કિમિહાયુષો વ્યયઃ ॥ ૯॥

ઇત્થં સ નિશ્ચિત્ય પિતામહો મહા-
નગાધબોધો ભવતઃ પાદપદ્મમ્ ।
ધ્રુવં પ્રપેદે હ્યકુતોભયં જના-
દ્ભીતઃ સ્વપક્ષક્ષપણસ્ય સત્તમઃ ॥ ૧૦॥

[1]અથાહમપ્યાત્મરિપોસ્તવાન્તિકં
દૈવેન નીતઃ પ્રસભં ત્યાજિતશ્રીઃ ।
ઇદં કૃતાન્તાન્તિકવર્તિ જીવિતં
યયાઽધ્રુવં સ્તબ્ધમતિર્ન બુધ્યતે ॥ ૧૧॥

શ્રીશુક ઉવાચ

તસ્યેત્થં ભાષમાણસ્ય પ્રહ્રાદો ભગવત્પ્રિયઃ ।
આજગામ કુરુશ્રેષ્ઠ રાકાપતિરિવોત્થિતઃ ॥ ૧૨॥

તમિન્દ્રસેનઃ સ્વપિતામહં શ્રિયા
વિરાજમાનં નલિનાયતેક્ષણમ્ ।
પ્રાંશું પિશઙ્ગામ્બરમઞ્જનત્વિષં
પ્રલમ્બબાહું સુભગં સમૈક્ષત ॥ ૧૩॥

તસ્મૈ બલિર્વારુણપાશયન્ત્રિતઃ
સમર્હણં નોપજહાર પૂર્વવત્ ।
નનામ મૂર્ધ્નાશ્રુવિલોલલોચનઃ
સવ્રીડનીચીનમુખો[2] બભૂવ હ ॥ ૧૪॥

સ તત્ર હાસીનમુદીક્ષ્ય સત્પતિં
સુનન્દનન્દાદ્યનુગૈરુપાસિતમ્ ।

આપ્યાં હતાં, પરંતુ તેઓ તો આપને પરાયણ જ રહ્યા અને તેમણે પોતાનું જીવન આપના પર જ ન્યોછાવર કરી દીધું હતું. (૮) તેમનો તો નિશ્ચય હતો કે જો આ શરીર કોઈ એક દિવસે સાથ છોડી દેવાનું જ છે તો તેને લઈને શું કરવાનું? જેઓ ધનસંપત્તિ લેવા માટે પોતાને સ્વજન કહેવડાવનારા લુટારાઓથી આપણને શો લાભ? પત્નીથી પણ શો લાભ, કે જે જન્મ-મરણરૂપી સંસારચક્રમાં નાખનારી છે? જો મરી જ જવાનું છે તો ઘર સાથે મોહ કરવાનો પણ શો ફાયદો? આ બધી વસ્તુઓમાં અટવાઈ જવું એ તો પોતાના આયુષ્યને ગુમાવવા બરાબર જ છે. (૯) આવો નિશ્ચય કરીને મારા દાદા પ્રહ્લાદજીએ, આપ લૌકિક દૃષ્ટિએ તેમનાં સગાંસંબંધીઓનો નાશ કરનારા શત્રુ છો એ જાણતા હોવા છતાં પણ આપનાં જ નિર્ભય અને અવિનાશી ચરણકમળોનું શરણ લીધું હતું; કારણ કે તેઓ સંસારથી અત્યંત વિરક્ત હતા તથા અગાધ જ્ઞાનયુક્ત, ઉદારહૃદય તેમ જ સંતશ્રેષ્ઠ હતા. (૧૦) એ દૃષ્ટિએ આપ મારા પણ શત્રુ છો, તોપણ વિધાતાએ મને ઐશ્વર્યથી બળપૂર્વક અલગ કરીને આપની પાસે પહોંચાડી દીધો છે; અને એ યોગ્ય જ થયું છે, કારણ કે ઐશ્વર્યને કારણે જીવની બુદ્ધિ જડ થઈ જાય છે અને તે જીવ 'મારું આ જીવન મૃત્યુના પંજામાં પડેલું અને અનિત્ય છે' એ હકીકત સમજી શકતો નથી. (૧૧)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — હે કુરુશ્રેષ્ઠ! રાજા બલિ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા ત્યારે ઊગતા ચંદ્રમા જેવા, ભગવાનના પ્રિય પ્રહ્લાદજી ત્યાં પધાર્યા. (૧૨) રાજા બલિએ જોયું કે પોતાના દાદા અત્યંત શ્રીસંપન્ન છે, કમળ જેવાં (તેમનાં) કોમળ નેત્ર છે, વિશાળ ભુજાઓ છે અને તેમણે પોતાના ઊંચા અને શામળા શરીરે પીતાંબર ધારણ કરેલું છે. (૧૩) આ સમયે બલિ વરુણપાશમાં બંધાયેલા હતા, તેથી પ્રહ્લાદજીના આગમન સમયે જે રીતે પહેલાં તેઓ તેમની પૂજા કરતા હતા તે રીતે કરી શક્યા નહીં. તેમની આંખો આંસુઓથી ચંચળ થઈ ગઈ. શરમના માર્યા મોઢું નીચું નમી ગયું. તેમણે માત્ર મસ્તક નમાવીને તેમને પ્રણામ કર્યા. (૧૪) પ્રહ્લાદજીએ જોયું કે ભક્તવત્સલ ભગવાન ત્યાં વિરાજમાન છે અને સુનંદ, નંદ વગેરે પાર્ષદો તેમની સેવા કરી રહ્યા છે. પ્રેમના ઉદ્રેકથી પ્રહ્લાદજીનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને તેમની આંખોમાં આંસુ ઊમટી આવ્યાં. તેઓ આનંદપૂર્ણ હૃદયથી મસ્તક નમાવીને પોતાના

૧. પ્રા. પા. — અથાહ૦ । ૨. પ્રા. પા. — ૦નિર્વાતમુખો ।

ઉપેત્ય ભૂમૌ શિરસા મહામના
નનામ મૂર્ધ્ના પુલકાશ્રુવિક્લવઃ ॥ ૧૫॥

સ્વામી (ભગવાન) પાસે ગયા અને પૃથ્વી પર માથું મૂકીને તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. (૧૫)

પ્રહ્લાદ ઉવાચ

ત્વયૈવ દત્તં પદમૈન્દ્રમૂર્જિતં
હૃતં તદેવાદ્ય તથૈવ શોભનમ્ ।
મન્યે મહાનસ્ય કૃતો હ્યનુગ્રહો
વિભ્રંશિતો યચ્છ્રિય આત્મમોહનાત્ ॥ ૧૬॥

યથા હિ વિદ્વાનપિ મુહ્યતે યત-
સ્તત્કો વિચષ્ટે ગતિમાત્મનો યથા ।
તસ્મૈ નમસ્તે જગદીશ્વરાય વૈ
નારાયણાયાખિલલોકસાક્ષિણે ॥ ૧૭॥

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું – (હે પ્રભુ!) આપે જ બલિને આ ઐશ્વર્યપૂર્ણ ઈન્દ્રપદ આપ્યું હતું અને આજે આપે જ તે છીનવી લીધું છે. આપનું આપવું જેટલું સુંદર છે તેનાથી લઈ લેવું વધું સુંદર છે. હું સમજું છું કે આપે આના પર ઘણી મોટી કૃપા કરી છે કે આને આત્માને મોહ પમાડનારી રાજ્યલક્ષ્મીથી અલગ કરી દીધો છે. (૧૬) હે પ્રભુ! લક્ષ્મીના મદથી તો વિદ્વાન મનુષ્યો પણ મોહિત થઈ જાય છે, લક્ષ્મી હોય ત્યારે ભલા, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કોણ બરાબર જાણી શકે છે? તેથી તે લક્ષ્મી છીનવી લઈને મહાન ઉપકાર કરનારા, સમસ્ત જગતના મહાન ઈશ્વર, સૌના હૃદયમાં વિરાજમાન અને સૌના પરમ સાક્ષી આપને – ભગવાન શ્રીનારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું. (૧૭)

શ્રીશુક ઉવાચ

તસ્યાનુશૃણ્વતો[1] રાજન્પ્રહ્લાદસ્ય કૃતાઞ્જલેઃ ।
હિરણ્યગર્ભો ભગવાનુવાચ મધુસૂદનમ્ ॥ ૧૮॥

બદ્ધં વીક્ષ્ય પતિં સાધ્વી તત્પત્ની ભયવિહ્વલા ।
પ્રાઞ્જલિઃપ્રણતોપેન્દ્રં બભાષેઽવાઙ્મુખી નૃપ ॥ ૧૯॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! પ્રહ્લાદજી હાથ જોડીને ઊભા હતા. તેમની સામે જ ભગવાન બ્રહ્માજી કંઈક કહેવા માગતા હતા; (૧૮) પરંતુ એ દરમિયાન જ રાજા બલિની પરમ સાધ્વી પત્ની વિંધ્યાવલીએ પોતાના પતિને બંધાયેલા જોઈને ભયભીત થઈને ભગવાનનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા તથા હાથ જોડીને, મોઢું નીચું ઢાળીને તે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. (૧૯)

વિન્ધ્યાવલિરુવાચ

ક્રીડાર્થમાત્મન ઇદં ત્રિજગત્કૃતં તે
સ્વામ્યં તુ તત્ર કુધિયોઽપર ઈશ કુર્યુઃ ।
કર્તુઃ પ્રભોસ્તવ કિમસ્યત આવહન્તિ
ત્યક્તહ્રિયસ્ત્વદવરોપિતકર્તૃવાદાઃ ॥ ૨૦॥

વિંધ્યાવલીએ કહ્યું – હે પ્રભુ! આપે પોતાની ક્રીડા માટે જ આ સમસ્ત ત્રિલોકની રચના કરી છે. જે લોકો કુબુદ્ધિ છે તેઓ જ પોતાને એના સ્વામી માને છે. આપ જ આ વિશ્વના કર્તા, ભર્તા અને સંહર્તા છો, તો પછી આપની માયાથી મોહિત થઈને પોતાને વ્યર્થ કર્તા માનનારા નિર્લજ્જ લોકો આપને શું સમર્પણ કરી શકે એમ છે? (૨૦)

બ્રહ્મોવાચ

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગન્મય ।
મુઞ્ચૈનં હૃતસર્વસ્વં નાયમર્હતિ નિગ્રહમ્ ॥ ૨૧॥

બ્રહ્માજીએ કહ્યું – સમસ્ત પ્રાણીઓના જીવનદાતા, તેમના સ્વામી અને જગત-સ્વરૂપ હે દેવાધિદેવ પ્રભુ! હવે આપ આ બલિને મુક્ત કરો. આપે તેનું સર્વસ્વ લઈ લીધું હોઈ હવે આ દંડને પાત્ર રહેતો નથી. (૨૧)

૧. પ્રાચીન પ્રતમાં 'તસ્યાનુ...' શ્લોક મૂળમાં નથી, ટિપ્પણીમાં છે.

કૃત્સ્ના તેઽનેન દત્તા ભૂર્લોકાઃ કર્માર્જિતાશ્ચ યે ।
નિવેદિતં ચ સર્વસ્વમાત્માઽવિક્લવયા ધિયા ॥ ૨૨॥

યત્પાદયોરશઠધીઃ સલિલં પ્રદાય
દૂર્વાઙ્કુરૈરપિ વિધાય સતીં સપર્યામ્ ।
અપ્યુત્તમાં ગતિમસૌ ભજતે ત્રિલોકીં
દાશ્વાનવિક્લવમનાઃ કથમાર્તિમૃચ્છેત્ ॥ ૨૩॥

શ્રીભગવાનુવાચ

બ્રહ્મન્ યમનુગૃહ્ણામિ તદ્વિશો વિધુનોમ્યહમ્ ।
યન્મદઃ પુરુષઃ સ્તબ્ધો લોકં માં ચાવમન્યતે ॥ ૨૪॥

યદા કદાચિજ્જીવાત્મા સંસરન્નિજકર્મભિઃ ।
નાનાયોનિષ્વનીશોઽયં પૌરુષીં ગતિમાવ્રજેત્ ॥ ૨૫॥

જન્મકર્મવયોરૂપવિદ્યૈશ્વર્યધનાદિભિઃ ।
યદ્યસ્ય ન ભવેત્સ્તમ્ભસ્તત્રાયં મદનુગ્રહઃ ॥ ૨૬॥

માનસ્તમ્ભનિમિત્તાનાં જન્માદીનાં સમન્તતઃ ।
સર્વશ્રેયઃપ્રતીપાનાં હન્ત મુહ્યેન્ન મત્પરઃ ॥ ૨૭॥

એષ દાનવદૈત્યાનામગ્રણીઃ કીર્તિવર્ધનઃ ।
અજૈષીદજયાં માયાં સીદન્નપિ ન મુહ્યતિ ॥ ૨૮॥

ક્ષીણરિક્થશ્ચ્યુતઃ [1]સ્થાનાત્ક્ષિપ્તો બદ્ધશ્ચ શત્રુભિઃ ।
જ્ઞાતિભિશ્ચ પરિત્યક્તો યાતનામનુયાપિતઃ ॥ ૨૯॥

ગુરુણા ભર્ત્સિતઃ શપ્તો જહૌ સત્યં ન સુવ્રતઃ ।
છલૈરુક્તો મયા ધર્મો નાયં ત્યજતિ સત્યવાક્ ॥ ૩૦॥

એષ મે પ્રાપિતઃ સ્થાનં દુષ્પ્રાપમમરૈરપિ ।
સાવર્ણેરન્તરસ્યાયં ભવિતેન્દ્રો મદાશ્રયઃ[2] ॥ ૩૧॥

આણે પોતાની સઘળી પૃથ્વી અને પુણ્યકર્મોથી મેળવેલા સ્વર્ગ વગેરે લોક, પોતાનું સર્વસ્વ – પોતાનો આત્મા સુધ્ધાં આપને સમર્પિત કરી દીધો છે તથા એમ કરતી વેળા આની બુદ્ધિ અચળ રહી છે, આ ધૈર્યચ્યુત થયો નથી. (૨૨) હે પ્રભુ! આપ તો એટલા પરમ દયાળુ છો કે – જે મનુષ્ય સાચા હૃદયથી, ભક્તિપૂર્વક આપનાં ચરણોમાં જળનો અર્ઘ્ય આપે છે અને માત્ર દૂર્વાંકુરથી પણ આપની સાચી પૂજા કરે છે તેને પણ ઉત્તમ ગતિ મળે છે, તો પછી આ બલિએ તો અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક, ધૈર્ય અને સ્થિર ચિત્તવૃત્તિથી આપને ત્રણે લોકનું દાન કર્યું છે ત્યારે આ દુઃખનો ભાગી (ભોક્તા) કેવી રીતે થઈ શકે? (૨૩)

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે બ્રહ્માજી! હું જેના પર કૃપા કરું છું તેની ધનસંપત્તિ છીનવી લઉં છું, કારણ કે મનુષ્ય જ્યારે ધનથી મદોન્મત્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે મારો અને સૌનો તિરસ્કાર કરવા લાગે છે. (૨૪) આ જીવ પોતાનાં કર્મોને કારણે વિવશ થઈને અનેક યોનિઓમાં ભટકતો રહે છે અને ત્યારે ક્યારેક મારી કૃપાથી મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૫) મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લઈને તેને જો કુલીનતા, કર્મ, વય, રૂપ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય, ધન વગેરેને લીધે ઘમંડ ન થાય તો તેને મારી કૃપા જ સમજવી જોઈએ. (૨૬) કુલીનતા વગેરે એવાં અનેક પરિબળો છે કે જેઓ અભિમાન, જડતા વગેરે પેદા કરીને મનુષ્યને કલ્યાણનાં સઘળાં સાધનોથી વંચિત કરી દે છે; પરંતુ જેઓ મારે શરણે થાય છે તેઓ એ બધાથી મોહિત થતા નથી. (૨૭) આ બલિ દાનવો અને દૈત્યોના વંશમાં અગ્રગણ્ય અને તેમની કીર્તિ વધારનારો છે. તેણે માયાને જીતી લીધી છે કે જેને જીતવી અત્યંત દુષ્કર છે. તમે જોઈ જ રહ્યા છો કે આટલું કષ્ટ ભોગવવા છતાં પણ તે મોહિત થયો નથી. (૨૮) તેનું ધન છીનવી લીધું, તેને રાજપદથી અળગો કરી દીધો, તેના પર જાતજાતના આક્ષેપ કર્યા, શત્રુઓએ તેને બાંધી લીધો, ભાઈબંધુઓ તેને ત્યજીને ચાલ્યા ગયા – આટલી યાતનાઓ ભોગવવી પડી, અરે, ત્યાં સુધી કે તેના ગુરુએ પણ તેને ધમકાવ્યો – તિરસ્કાર્યો અને શાપ સુધ્ધાં આપી દીધો; પરંતુ આ દૃઢવ્રતી બલિએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ ન જ કર્યો. મેં એને છળપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, પણ આ સત્યવાદી બલિએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહીં. (૨૯-૩૦) તેથી મેં આને તે સ્થાન આપ્યું છે કે જે મહાન દેવોને પણ ઘણી મુશ્કેલીથી મળે છે.

૧. પ્રા. પા. – ક્ષીણો વિધ્વંસિતઃ સ્થા૦ । ૨. પ્રા. પા. – મમાશ્રયઃ ।

તાવત્સુતલમધ્યાસ્તાં વિશ્વકર્મવિનિર્મિતમ્ ।
યન્નાધયો[1] વ્યાધયશ્ચ ક્લમસ્તન્દ્રા પરાભવઃ ।
નોપસર્ગા નિવસતાં સમ્ભવન્તિ મમેક્ષયા ॥ ૩૨॥

ઈન્દ્રસેન મહારાજ યાહિ ભો ભદ્રમસ્તુ તે ।
સુતલં સ્વર્ગિભિઃપ્રાર્થ્યં જ્ઞાતિભિઃપરિવારિતઃ ॥ ૩૩॥

ન ત્વામભિભવિષ્યન્તિ લોકેશાઃ કિમુતાપરે ।
ત્વચ્છાસનાતિગાન્ દૈત્યાંશ્ચક્રં મે સૂદયિષ્યતિ ॥ ૩૪॥

રક્ષિષ્યે સર્વતોઽહં ત્વાં સાનુગં સપરિચ્છદમ્ ।
સદા સન્નિહિતં વીર તત્ર માં દ્રક્ષ્યતે ભવાન્ ॥ ૩૫॥

તત્ર દાનવદૈત્યાનાં સઙ્ગાત્તે ભાવ આસુરઃ ।
દૃષ્ટ્વા મદનુભાવં વૈ સદ્યઃ કુણ્ઠો વિનઙ્ક્ષ્યતિ ॥ ૩૬॥

આ બલિ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં મારો પરમ ભક્ત ઈન્દ્ર થશે. (૩૧) ત્યાં સુધી આ વિશ્વકર્માએ રચેલા સુતલલોકમાં રહેશે. ત્યાં રહેનારાઓ મારી કૃપાદૃષ્ટિ મેળવે છે, તેથી તેમને શારીરિક અથવા માનસિક વ્યાધિઓ, થાક, તંદ્રા, બાહ્ય કે આંતરિક શત્રુઓથી પરાજય અને કોઈ પણ પ્રકારનાં વિઘ્નોનો પ્રતિકાર કરવો પડતો નથી. (૩૨)

(બલિને સંબોધીને કહ્યું –) મહારાજ ઈન્દ્રસેન! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે હવે પોતાનાં ભાઈબંધુઓ સહિત તે સુતલલોકમાં જાઓ કે જેની સ્વર્ગના દેવતાઓ પણ કામના કરતા રહે છે. (૩૩) મોટા-મોટા લોકપાલો પણ હવે તમને પરાજિત કરી શકશે નહીં, તો પછી બીજાઓનું તો શું ગજું? જે દૈત્યો તમારા શાસનની અવગણના કરશે તેઓ મારા સુદર્શન ચક્રથી છેદાઈ જશે. (૩૪) તમારું, તમારા અનુચરોનું અને તમારી ભોગસામગ્રીનું પણ હું રક્ષણ કરીશ. હે વીર બલિ! ત્યાં તમે મને સર્વત્ર તમારી પાસે જ જોશો. (૩૫) દાનવો અને દૈત્યોના સંગને લીધે તમારામાં જે કોઈ આસુરી ભાવ હશે તે મારા પ્રભાવથી તરત જ નષ્ટ થઈ જશે. (૩૬)

==★==

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વામનપ્રાદુર્ભાવે બલિવામન-સંવાદો નામ દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વામનપ્રાદુર્ભાવમાંનો બલિ-વામનસંવાદ નામનો બાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

==★==

તેવીસમો અધ્યાય

બલિનું બંધનમાંથી મુક્ત થવું અને સુતલ-લોકમાં જવું

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યુક્તવન્તં પુરુષં પુરાતનં
મહાનુભાવોઽખિલસાધુસમ્મતઃ ।
બદ્ધાઞ્જલિર્બાષ્પકલાકુલેક્ષણો
ભક્ત્યુદ્ગલો ગદ્ગદયા ગિરાઽબ્રવીત્ ॥ ૧॥

બલિરુવાચ

અહો પ્રણામાય કૃતઃ સમુદ્યમઃ
પ્રપન્નભક્તાર્થવિધૌ સમાહિતઃ ।

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – જ્યારે સનાતન પુરુષ શ્રીભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે સાધુજનોના આદરણીય મહાનુભાવ દૈત્યરાજ (બલિ)ની આંખોમાં આંસુ ઊભરી આવ્યાં, પ્રેમના ઉદ્રેકથી ગળું ભરાઈ આવ્યું અને તેમણે હાથ જોડીને ગદ્ગદ વાણીથી ભગવાનને કહ્યું. (૧)

બલિએ કહ્યું – હે પ્રભુ! મેં તો આપને પૂરા પ્રણામ પણ કર્યા નથી, પ્રણામ કરવાનો પ્રયત્ન માત્ર જ કર્યો છે. એનાથી જ મને તે ફળ મળ્યું છે કે જે આપનાં ચરણોના શરણાગત ભક્તોને મળે છે. મહાન લોકપાલો અને દેવો પર આપે જે કૃપા ક્યારેય કરી નથી તે મારા જેવા અધમ

૧. પ્રા. પા. – યત્રાધયો ।

યલ્લોકપાલૈસ્ત્વદનુગ્રહોઽમરૈ-
રલબ્ધપૂર્વોઽપસદેઽસુરેઽર્પિતઃ ॥ ૨॥

અસુરને અનાયાસ જ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે. (૨)

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યુક્ત્વા હરિમાનમ્ય બ્રહ્માણં સભવં તતઃ ।
વિવેશ સુતલં પ્રીતો બલિર્મુક્તઃ સહાસુરૈઃ ॥ ૩॥

એવમિન્દ્રાય ભગવાન્ પ્રત્યાનીય ત્રિવિષ્ટપમ્ ।
પૂરયિત્વાઽદિતેઃ કામમશાસત્સકલં જગત્ ॥ ૪॥

લબ્ધપ્રસાદં નિર્મુક્તં પૌત્રં વંશધરં બલિમ્ ।
નિશામ્ય ભક્તિપ્રવણઃ પ્રહ્લાદ ઈદમબ્રવીત્ ॥ ૫॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) આમ કહેતાં જ બલિ વરુણપાશમાંથી મુક્ત થઈ ગયા; અને પછી તેમણે ભગવાન, બ્રહ્માજી અને શંકરજીને પ્રણામ કર્યા. ત્યારબાદ અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક અસુરોની સાથે સુતલલોક ભણી પ્રયાણ કર્યું. (૩) આ પ્રમાણે શ્રીભગવાને બલિ પાસેથી સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવી લઈને ઇન્દ્રને સોંપ્યું, અદિતિની કામના પૂરી કરી અને પોતે ઉપેન્દ્ર બનીને સમસ્ત વિશ્વનું શાસન કરવા લાગ્યા. (૪) પ્રહ્લાદજીએ જોયું કે મારા વંશધારક પૌત્ર રાજા બલિ બંધનમાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે અને તેમને ભગવાનનો કૃપા-પ્રસાદ મળી ગયો છે ત્યારે તેઓ ભક્તિ-ભાવવિભોર થઈ ગયા અને તે સમયે તેમણે ભગવાનને આ પ્રમાણે (સ્તુતિપૂર્વક) કહ્યું. (૫)

પ્રહ્લાદ ઉવાચ

નેમં વિરિઞ્ચો લભતે પ્રસાદં
ન શ્રીર્ન શર્વઃ કિમુતાપરે તે ।
યન્નોઽસુરાણામસિ દુર્ગપાલો
વિશ્વાભિવન્દ્યૈરપિ વન્દિતાઙ્‌ઘ્રિઃ ॥ ૬॥

યત્પાદપદ્મમકરન્દનિષેવણેન
બ્રહ્માદયઃ શરણદાશ્નુવતે વિભૂતીઃ ।
કસ્માદ્વયં કુસૃતયઃ ખલયોનયસ્તે
દાક્ષિણ્યદૃષ્ટિપદવીં ભવતઃ પ્રણીતાઃ ॥ ૭॥

ચિત્રં તવેહિતમહોઽમિતયોગમાયા-
લીલાવિસૃષ્ટભુવનસ્ય વિશારદસ્ય ।
સર્વાત્મનઃ સમદૃશો વિષમઃ સ્વભાવો
ભક્તપ્રિયો યદસિ કલ્પતરુસ્વભાવઃ ॥ ૮॥

પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું – હે પ્રભુ! આપનો આ કૃપા-પ્રસાદ તો બ્રહ્માજી, લક્ષ્મીજી અને શંકરજીને પણ ક્યારેય મળ્યો નથી. તો બીજાઓને મળવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? અહો! જેમનાં ચરણોની વંદના વિશ્વવંદ્ય બ્રહ્માજી વગેરે પણ કરતા રહે છે તે જ આપ અમારા અસુરોના દુર્ગપાળ (કોટવાળ) થઈ ગયા! (૬) હે શરણાગતવત્સલ પ્રભુ! બ્રહ્માજી વગેરે લોકપાલો આપનાં ચરણકમળોના મકરંદનું સેવન કરવાને લીધે જ સૃષ્ટિરચનાનું શક્તિસામર્થ્ય વગેરે અનેક વિભૂતિઓ-સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે; જ્યારે અમે તો જન્મથી જ ખલ (દુષ્ટ) અને કુમાર્ગગામી છીએ, છતાંય અમારા ઉપર આપની આવી અનુગ્રહપૂર્ણ દૃષ્ટિ એવી તો થઈ કે આપ અમારા દ્વારપાળ જ બની ગયા! (૭) આપે પોતાની યોગમાયાથી લીલાપૂર્વક જ ત્રણે લોકની રચના કરી છે. આપ સર્વજ્ઞ, સર્વાત્મા અને સમદર્શી છો; તોપણ આપની લીલાઓ ઘણી વિલક્ષણ જણાય છે. આપનો સ્વભાવ કલ્પવૃક્ષ જેવો છે, કારણ કે આપ પોતાના ભક્તોના પ્રિય છો; અને એ કારણે જ ક્યારેક-ક્યારેક ઉપાસકો પ્રત્યે આપનો પક્ષપાત અને આપનાથી વિમુખજનો પ્રત્યે આપની નિર્દયતા જોવા મળે છે. (૮)

શ્રીભગવાનુવાચ

વત્સ પ્રહ્લાદ ભદ્રં તે પ્રયાહિ સુતલાલયમ્ ।
મોદમાનઃ સ્વપૌત્રેણ જ્ઞાતીનાં સુખમાવહ ॥ ૯॥

શ્રીભગવાને કહ્યું – વત્સ પ્રહ્લાદ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે પણ હવે સુતલલોકમાં જાઓ. ત્યાં પોતાના પૌત્ર બલિ સાથે રહીને જાતિબંધુઓને સુખી કરો. (૯)

નિત્યં દ્રષ્ટાસિ માં તત્ર ગદાપાણિમવસ્થિતમ્ ।
મદ્દર્શનમહાહ્લાદધ્વસ્તકર્મનિબન્ધનઃ ॥ ૧૦॥

ત્યાં તમે મને સદૈવ હાથમાં ગદા ધારણ કરેલો જોશો અને મારા દર્શનના પરમાનંદમાં મગ્ન બની રહેવાને કારણે તમારાં તમામ કર્મોનાં બંધન નષ્ટ થઈ જશે. (૧૦)

શ્રીશુક ઉવાચ

આજ્ઞાં ભગવતો રાજન્ પ્રહ્લાદો બલિના સહ ।
બાઢમિત્યમલપ્રજ્ઞો મૂર્ધ્ન્યાધાય કૃતાઞ્જલિઃ ॥ ૧૧॥

પરિક્રમ્યાદિપુરુષં સર્વાસુરચમૂપતિઃ ।
પ્રણતસ્તદનુજ્ઞાતઃ પ્રવિવેશ મહાબિલમ્ ॥ ૧૨॥

અથાહોશનસં રાજન્ હરિર્નારાયણોઽન્તિકે ।
આસીનમૃત્વિજાં મધ્યે સદસિ બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૧૩॥

બ્રહ્મન્ સન્તનુ શિષ્યસ્ય કર્મચ્છિદ્રં વિતન્વતઃ ।
યત્તત્કર્મસુ વૈષમ્યં બ્રહ્મદૃષ્ટં સમં ભવેત્ ॥ ૧૪॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – હે રાજન્! સમસ્ત દૈત્યસેનાના સ્વામી, વિશુદ્ધબુદ્ધિ પ્રહ્લાદજીએ 'ભલે' એમ કહીને, હાથ જોડીને ભગવાનની આજ્ઞા માથે ચડાવી. પછી તેમણે બલિની સાથે આદિપુરુષ ભગવાનની પરિક્રમા કરી, તેમને પ્રણામ કર્યા અને તેમની આજ્ઞા માગીને સુતલલોક ભણી પ્રયાણ કર્યું. (૧૧-૧૨) હે રાજન્! તે સમયે ભગવાન શ્રીહરિએ બ્રહ્મવાદી ઋત્વિજોની સભામાં પોતાની પાસે જ બેઠેલા શુક્રાચાર્યજીને કહ્યું – (૧૩) "હે બ્રહ્મન્! તમારો શિષ્ય યજ્ઞ કરી રહ્યો હતો; તેમાં જે ત્રુટિ રહી ગઈ છે તેની તમે પૂર્તિ કરી દો; કારણ કે કર્મ કરવામાં જે કંઈ ઊણપ રહી જાય છે તેની બ્રાહ્મણોની કૃપાદૃષ્ટિથી પૂર્તિ થઈ જાય છે." (૧૪)

શુક્ર ઉવાચ

કુતસ્તત્કર્મવૈષમ્યં યસ્ય કર્મેશ્વરો ભવાન્ ।
યજ્ઞેશો યજ્ઞપુરુષઃ સર્વભાવેન પૂજિતઃ ॥ ૧૫॥

મન્ત્રતસ્તન્ત્રતશ્છિદ્રં દેશકાલાર્હવસ્તુતઃ ।
સર્વં કરોતિ નિશ્છિદ્રં નામસઙ્કીર્તનં તવ ॥ ૧૬॥

તથાપિ વદતો ભૂમન્ કરિષ્યામ્યનુશાસનમ્ ।
એતચ્છ્રેયઃ પરં પુંસાં યત્તવાજ્ઞાનુપાલનમ્ ॥ ૧૭॥

શુક્રાચાર્યજીએ કહ્યું – હે ભગવન્! જેણે પોતાનું સમસ્ત કર્મ સમર્પિત કરીને સર્વ પ્રકારે યજ્ઞેશ્વર યજ્ઞપુરુષની - આપની પૂજા કરી છે તેના કર્મમાં કોઈ ત્રુટિ, કોઈ વિષમતા રહી જ કેમ શકે? (૧૫) કારણ કે મંત્રોની, અનુષ્ઠાનપદ્ધતિની, દેશ, કાળ, પાત્ર અને પદાર્થની તમામ ક્ષતિઓ આપના નામ-સંકીર્તન માત્રથી સુધરી જાય છે; આપનું નામ તમામ ત્રુટિઓની પૂર્તિ કરી દે છે. (૧૬) તેમ છતાં હે અનંત! જ્યારે આપ સ્વયં કહી રહ્યા છો તો હું આપની આજ્ઞાનું પાલન અવશ્ય કરીશ. મનુષ્ય માટે કલ્યાણસિદ્ધિનું સૌથી મોટું સાધન એ જ છે કે તે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરે. (૧૭)

શ્રીશુક ઉવાચ

અભિનન્દ્ય[1] હરેરાજ્ઞામુશના ભગવાનિતિ ।
યજ્ઞચ્છિદ્રં સમાધત્ત બલેર્વિપ્રર્ષિભિઃ સહ ॥ ૧૮॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – ભગવાન શુક્રાચાર્યજીએ ભગવાન શ્રીહરિની આજ્ઞા સ્વીકારીને, બીજા બ્રહ્મર્ષિઓ સાથે રહીને, બલિના યજ્ઞમાં જે ઊણપ રહી ગઈ હતી તેની પૂર્તિ કરી દીધી. (૧૮)

૧. પ્રા. પા. – પ્રતિ૦ ।

એવં બલેર્મહીં રાજન્ ભિક્ષિત્વા વામનો હરિઃ ।
દદૌ ભ્રાત્રે મહેન્દ્રાય ત્રિદિવં યત્પરૈર્હૃતમ્ ॥ ૧૯॥

પ્રજાપતિપતિર્બ્રહ્મા દેવર્ષિપિતૃભૂમિપૈઃ ।
દક્ષભૃગ્વઙ્ગિરોમુખ્યૈઃ કુમારેણ ભવેન ચ ॥ ૨૦॥

કશ્યપસ્યાદિતેઃ પ્રીત્યૈ સર્વભૂતભવાય ચ ।
લોકાનાં લોકપાલાનામકરોદ્વામનં પતિમ્ ॥ ૨૧॥

હે રાજન્! ત્રિવિક્રમ–વામન ભગવાને આ પ્રમાણે બલિ પાસેથી પૃથ્વીની ભિક્ષા માગીને સ્વર્ગનું રાજ્ય પોતાના ભાઈ ઇન્દ્રને આપ્યું કે જે તેમના શત્રુઓએ તેમની પાસેથી લઈ લીધું હતું. (૧૯) ત્યારપછી પ્રજાપતિઓના અધિપતિ બ્રહ્માજીએ દેવર્ષિઓ, પિતૃઓ, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, અંગિરા, સનત્કુમારો અને શંકરજી સહિત કશ્યપજી તથા અદિતિની પ્રસન્નતા માટે તેમ જ સમસ્ત પ્રાણીઓના અભ્યુદય માટે વામન ભગવાનનો લોકપાલોના અધિપતિના પદ પર અભિષેક કર્યો. (૨૦-૨૧)

વેદાનાં સર્વદેવાનાં ધર્મસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।
મઙ્ગલાનાં વ્રતાનાં ચ કલ્પં સ્વર્ગાપવર્ગયોઃ ॥ ૨૨॥

ઉપેન્દ્રં કલ્પયાઞ્ચક્રે પતિં સર્વવિભૂતયે ।
તદા સર્વાણિ ભૂતાનિ ભૃશં મુમુદિરે નૃપ ॥ ૨૩॥

તતસ્ત્વિન્દ્રઃ પુરસ્કૃત્ય દેવયાનેન વામનમ્ ।
લોકપાલૈર્દિવં નિન્યે બ્રહ્મણા ચાનુમોદિતઃ ॥ ૨૪॥

પ્રાપ્ય ત્રિભુવનં ચેન્દ્ર ઉપેન્દ્રભુજપાલિતઃ ।
શ્રિયા પરમયા જુષ્ટો મુમુદે ગતસાધ્વસઃ ॥ ૨૫॥

બ્રહ્મા શર્વઃ કુમારશ્ચ ભૃગ્વાદ્યા મુનયો નૃપ ।
પિતરઃ સર્વભૂતાનિ સિદ્ધા વૈમાનિકાશ્ચ યે ॥ ૨૬॥

સુમહત્કર્મ તદ્વિષ્ણોર્ગાયન્તઃ પરમાદ્ભુતમ્ ।
ધિષ્ણ્યાનિ સ્વાનિ તે જગ્મુરદિતિં ચ શશંસિરે ॥ ૨૭॥

હે રાજન્! પછી તેમણે વેદો, સમસ્ત દેવો, ધર્મ, યશ, ઐશ્વર્ય, મંગળ, વ્રત, સ્વર્ગ, અપવર્ગ – એ બધાંના રક્ષકરૂપે, સૌના પરમ કલ્યાણ માટે સર્વશક્તિમાન વામન ભગવાનને ઉપેન્દ્રનું પદ આપ્યું. તે સમયે બધાં જ ભૂતપ્રાણીઓ અત્યંત આનંદ પામ્યાં. (૨૨-૨૩) ત્યારબાદ બ્રહ્માજીની અનુમતિથી લોકપાલો સહિત દેવરાજ ઇન્દ્રે વામન ભગવાનને વિમાન પર સૌથી આગળ બેસાડ્યા અને પોતાની સાથે સ્વર્ગલોકમાં લઈ ગયા. (૨૪) ઇન્દ્રને ત્રિભુવનનું રાજ્ય મળી ગયું, તે સાથે જ મળી ગઈ ભગવાનનાં કરકમળોની છત્રછાયા! સર્વશ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્ય-લક્ષ્મી તેમની સેવામાં રત બની અને તેઓ નિર્ભય થઈને આનંદોત્સવ મનાવવા લાગ્યા. (૨૫) બ્રહ્માજી, શંકરજી, સનત્કુમારો, ભૃગુ વગેરે ઋષિમુનિઓ, પિતૃઓ, સઘળા ભૂતગણો, સિદ્ધો અને વિમાનમાં આરૂઢ થયેલા દેવો ભગવાનના આ પરમ અદ્ભુત અને અત્યંત મહાન કાર્યની પ્રશંસા કરતા કરતા પોતપોતાના લોકમાં સિધાવી ગયા અને એ સૌએ અદિતિની પણ ભારે પ્રશંસા કરી. (૨૬-૨૭)

સર્વમેતન્મયાઽઽખ્યાતં ભવતઃ કુલનન્દન ।
ઉરુક્રમસ્ય ચરિતં શ્રોતૃણામઘમોચનમ્ ॥ ૨૮॥

પારં મહિમ્ન ઉરુ વિક્રમતો ગૃણાનો
યઃ પાર્થિવાનિ વિમમે સ રજાંસિ મર્ત્યઃ ।
કિં જાયમાન ઉત જાત ઉપૈતિ મર્ત્ય
ઇત્યાહ મન્ત્રદૃગૃષિઃ પુરુષસ્ય યસ્ય ॥ ૨૯॥

હે કુરુકુલનંદન! મેં તમને ભગવાનની આ બધી લીલા કહી સંભળાવી. આ લીલાના શ્રવણથી સાંભળનારાઓની તમામ પાપોમાંથી મુક્તિ થઈ જાય છે. (૨૮) ભગવાનની લીલાઓ અનંત છે, તેમનો મહિમા અપાર છે. જે મનુષ્ય તેનો પાર પામવા માગે છે તે જાણે પૃથ્વીના પરમાણુઓને ગણવા માગે છે. ભગવાન વિષે મંત્રદ્રષ્ટા મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ વેદોમાં કહ્યું છે કે 'આવો મનુષ્ય ક્યારેય થયો નથી, છે નહીં અને ભવિષ્યમાં થશે પણ નહીં કે જે ભગવાનના મહિમાનો પાર પામી શકે.' (૨૯)

ય ઇદં દેવદેવસ્ય હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।
અવતારાનુચરિતં શૃણ્વન્ યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૦॥

ક્રિયમાણે કર્મણીદં દૈવે પિત્ર્યેઽથ માનુષે ।
યત્ર યત્રાનુકીર્ત્યેત તત્તેષાં સુકૃતં વિદુઃ ॥ ૩૧॥

દેવોના આરાધ્યદેવ, અદ્ભુત લીલાધર વામન ભગવાનના અવતારના ચરિત્રનું જે કોઈ શ્રવણ કરે છે તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૩૦) દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ – કોઈ પણ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરતી વખતે જ્યાં જ્યાં ભગવાનની આ લીલાનું કીર્તન થાય છે ત્યાં ત્યાં તે કર્મ સફળતાપૂર્વક સંપન્ન થઈ જાય છે. એ મોટા-મોટા વિદ્વજ્જનોનો અનુભવ છે. (૩૧)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે વામનાવતારચરિતે[1] ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૩॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત વામનાવતાર-ચરિતમાંનો તેવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

ચોવીસમો અધ્યાય

ભગવાનના મત્સ્યાવતારની કથા

રાજોવાચ

ભગવઞ્છ્રોતુમિચ્છામિ હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।
અવતારકથામાદ્યાં માયામત્સ્યવિડમ્બનમ્ ॥ ૧॥

યદર્થમદધાદ્ રૂપં માત્સ્યં લોકજુગુપ્સિતમ્ ।
તમઃપ્રકૃતિ દુર્મર્ષં કર્મગ્રસ્ત ઇવેશ્વરઃ ॥ ૨॥

એતન્નો[2] ભગવન્ સર્વં યથાવદ્ વક્તુમર્હસિ ।
ઉત્તમશ્લોકચરિતં સર્વલોકસુખાવહમ્ ॥ ૩॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું – ભગવાનનાં કર્મ ઘણાં અદ્ભુત છે. તેમણે એક વાર પોતાની યોગમાયાથી મત્સ્યાવતાર ધારણ કરીને ઘણી સુંદર લીલા કરી હતી. હું તેમના તે આદિ-અવતારની કથા સાંભળવા ઇચ્છું છું. (૧) હે ભગવન્! મત્સ્યયોનિ લોકનિંદનીય છે અને વળી તે તમોગુણી છે તથા અસહ્ય પરતંત્રતાથી યુક્ત પણ છે. તો, પોતે સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં પણ ભગવાને કર્મબંધનમાં પડેલા જીવની જેમ આ મત્સ્યરૂપ શા માટે ધારણ કર્યું? (૨) હે ભગવન્! મહાત્માઓના કીર્તનીય ભગવાનનું ચરિત્ર સમસ્ત પ્રાણીઓને સુખ આપનારું છે. તો, કૃપા કરીને તમે ભગવાનની તે સઘળી લીલા અમારી આગળ સંપૂર્ણપણે વર્ણવી સંભળાવો. (૩)

સૂત ઉવાચ

ઇત્યુક્તો વિષ્ણુરાતેન ભગવાન્ બાદરાયણિઃ ।
ઉવાચ ચરિતં વિષ્ણોર્મત્સ્યરૂપેણ યત્કૃતમ્ ॥ ૪॥

સૂતજી કહે છે – હે શૌનક વગેરે ઋષિજનો! જ્યારે રાજા પરીક્ષિતે ભગવાન શુકદેવજીને આ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેમણે ભગવાન શ્રીવિષ્ણુનું, તેમણે મત્સ્યાવતાર ધારણ કરીને કર્યું હતું તે ચરિત્ર વર્ણવી સંભળાવ્યું. (૪)

શ્રીશુક ઉવાચ

ગોવિપ્રસુરસાધૂનાં છન્દસામપિ ચેશ્વરઃ ।
રક્ષામિચ્છંસ્તનૂર્ધત્તે ધર્મસ્યાર્થસ્ય ચૈવ હિ ॥ ૫॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) આમ તો ભગવાન સૌના એકમાત્ર પ્રભુ છે, તોપણ તેઓ ગૌ-બ્રાહ્મણ, દેવો, સાધુઓ, વેદો, ધર્મ અને અર્થના રક્ષણ માટે શરીર ધારણ કરે છે. (૫)

૧. પ્રા. પા. – વામનાનુચરિતે । ૨. પ્રા. પા. – એતન્મે ।

ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ ચરન્ વાયુરિવેશ્વરઃ ।
નોચ્ચાવચત્વં ભજતે નિર્ગુણત્વાદ્ધિયો ગુણૈઃ ॥ ૬॥

આસીદતીતકલ્પાન્તે બ્રાહ્મો નૈમિત્તિકો લયઃ ।
સમુદ્રોપપ્લુતાસ્તત્ર લોકા ભૂરાદયો નૃપ ॥ ૭॥

કાલેનાગતનિદ્રસ્ય ધાતુઃ શિશયિષોર્બલી ।
મુખતો નિઃસૃતાન્ વેદાન્ હયગ્રીવોઽન્તિકેઽહરત્ ॥ ૮॥

જ્ઞાત્વા તદ્દાનવેન્દ્રસ્ય હયગ્રીવસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ।
દધાર શફરીરૂપં ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ॥ ૯॥

તત્ર રાજઋષિઃ કશ્ચિન્નામ્ના સત્યવ્રતો મહાન્ ।
નારાયણપરોઽતપ્યત્ તપઃ સ સલિલાશનઃ ॥ ૧૦॥

યોઽસાવસ્મિન્ મહાકલ્પે તનયઃ સ વિવસ્વતઃ ।
શ્રાદ્ધદેવ ઇતિ ખ્યાતો મનુત્વે હરિણાર્પિતઃ ॥ ૧૧॥

એકદા કૃતમાલાયાં કુર્વતો જલતર્પણમ્ ।
તસ્યાઞ્જલ્યુદકે કાચિચ્છફર્યેકાભ્યપદ્યત ॥ ૧૨॥

સત્યવ્રતોઽઞ્જલિગતાં સહ તોયેન ભારત ।
ઉત્સસર્જ નદીતોયે શફરીં દ્રવિડેશ્વરઃ ॥ ૧૩॥

તમાહ સાતિકરુણં મહાકારુણિકં નૃપમ્ ।
યાદોભ્યો જ્ઞાતિઘાતિભ્યો દીનાં માં દીનવત્સલ ।
કથં વિસૃજસે રાજન્ ભીતામસ્મિન્ સરિજ્જલે ॥ ૧૪॥

તમાત્મનોઽનુગ્રહાર્થં પ્રીત્યા મત્સ્યવપુર્ધરમ્ ।
અજાનન્ રક્ષણાર્થાય શફર્યાઃ સ મનો દધે ॥ ૧૫॥

તસ્યા દીનતરં વાક્યમાશ્રુત્ય સ મહીપતિઃ ।
કલશાપ્સુ નિધાયૈનાં દયાલુર્નિન્ય આશ્રમમ્ ॥ ૧૬॥

વાયુ જે રીતે સર્વત્ર વિચરણ કરે છે, પરંતુ તે ગુણ-દોષોથી દૂષિત થતો નથી તેમજ સર્વશક્તિમાન પ્રભુ ઊંચા-નીચા, નાના-મોટા બધા પ્રાણીઓમાં અંતર્યામીરૂપે બિરાજમાન છે. તેઓ તેમના બુદ્ધિગત ગુણ-દોષોથી અસંગ રહે છે, કારણ કે તેઓ નિર્ગુણ છે. (૬) હે રાજન્! પાછલા કલ્પના અંતમાં બ્રહ્માજીના શયનને કારણે બ્રાહ્મ નામનો નૈમિત્તિક પ્રલય થયો હતો. તે સમયે ભૂર્લોક વગેરે તમામ લોક સમુદ્રમાં ડૂબી ગયા હતા. (૭) પ્રલયકાળ આવી જવાથી બ્રહ્માજીને ઊંઘ આવી રહી હતી, તેઓ શયન કરવા ઇચ્છતા હતા. તે જ સમયે તેમના મુખેથી વેદ નીકળી પડ્યા અને તેમની પાસે જ રહેતા હયગ્રીવ નામના બળવાન દૈત્યે તેમને યોગબળથી ચોરી લીધા. (૮) સર્વશક્તિમાન ભગવાન શ્રીહરિએ દાનવરાજ હયગ્રીવની આ ચેષ્ટા જાણી લીધી, તેથી તેમણે મત્સ્યાવતાર લીધો. (૯)

(હે પરીક્ષિત!) તે સમયે સત્યવ્રત નામના એક મહા-ઉદાર અને ભગવત્પરાયણ રાજર્ષિ માત્ર પાણી પીને તપ કરી રહ્યા હતા. (૧૦) તે જ સત્યવ્રત વર્તમાન મહાકલ્પમાં વિવસ્વાન (સૂર્ય)ના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવના નામે વિખ્યાત થયા અને ભગવાને તેમને વૈવસ્વત મનુ બનાવ્યા. (૧૧) એક દિવસ તે રાજર્ષિ કૃતમાલા નદીમાં જળથી તર્પણ કરી રહ્યા હતા, તે સમયે તેમની અંજલિના જળમાં એક નાની-સરખી માછલી આવી. (૧૨) હે ભારત! દ્રવિડ દેશના રાજા તે સત્યવ્રતે પોતાની અંજલિમાં આવેલી તે માછલીને જળની સાથે જ ફરીથી નદીમાં છોડી દીધી. (૧૩) ત્યારે તે માછલીએ અત્યંત કરુણાથી પરમ દયાળુ રાજા સત્યવ્રતને કહ્યું – "હે રાજન્! તમે પરમ કરુણામય છો. તમે જાણો જ છો કે જળમાં રહેતાં જંતુઓ પોતાની જાતનાં જંતુઓને પણ ખાઈ જાય છે. હું તેમના ભયથી વ્યાકુળ થઈ રહી છું. તમે મને ફરીથી આ જ નદીના જળમાં શા માટે છોડી દો છો? (૧૪) રાજા સત્યવ્રતને એ વાતની ખબર ન હતી કે સ્વયં ભગવાન જ મારા પર પ્રસન્ન થઈને કૃપા કરવા માટે મત્સ્યરૂપે પધારેલા છે, તેથી તેમણે તે મત્સ્યનું રક્ષણ કરવાનો મનોમન સંકલ્પ કર્યો. (૧૫) રાજા સત્યવ્રતે તે મત્સ્યની અત્યંત દીનતાપૂર્ણ વાત સાંભળીને ખૂબ જ દયાપૂર્વક તેને પોતાના પાત્રના જળમાં મૂકી દીધું અને તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. (૧૬)

સા તુ તત્રૈકરાત્રેણ વર્ધમાના કમણ્ડલૌ ।
અલબ્ધ્વાઽઽત્માવકાશં વા ઈદમાહ મહીપતિમ્ ॥ ૧૭॥

નાહં કમણ્ડલાવસ્મિન્ કૃચ્છ્રં વસ્તુમિહોત્સહે ।
કલ્પયૌકઃ સુવિપુલં યત્રાહં નિવસે સુખમ્ ॥ ૧૮॥

સ એનાં તત આદાય ન્યધાદૌદઞ્ચનોદકે ।
તત્ર ક્ષિપ્તા મુહૂર્તેન હસ્તત્રયમવર્ધત ॥ ૧૯॥

ન મ એતદલં રાજન્ સુખં વસ્તુમુદઞ્ચનમ્ ।
પૃથુ દેહિ પદં મહ્યં યત્ત્વાઽહં શરણં ગતા ॥ ૨૦॥

તત આદાય સા રાજ્ઞા ક્ષિપ્તા રાજન્ સરોવરે ।
તદાવૃત્યાત્મના સોઽયં મહામીનોઽન્વવર્ધત ॥ ૨૧॥

નૈતન્મે સ્વસ્તયે રાજન્નુદકં સલિલૌકસઃ ।
નિધેહિ[1] રક્ષાયોગેન હ્રદે મામવિદાસિનિ[2] ॥ ૨૨॥

ઈત્યુક્તઃ સોઽનયન્મત્સ્યં તત્ર તત્રાવિદાસિનિ ।
જલાશયે સમ્મિતં તં સમુદ્રે પ્રાક્ષિપજ્ઝષમ્ ॥ ૨૩॥

ક્ષિપ્યમાણસ્તમાહેદમિહ માં મકરાદયઃ ।
અદન્ત્યતિબલા વીર માં નેહોત્સ્રષ્ટુમર્હસિ ॥ ૨૪॥

એવં વિમોહિતસ્તેન વદતા વલ્ગુભારતીમ્ ।
તમાહ કો ભવાનસ્માન્ મત્સ્યરૂપેણ મોહયન્ ॥ ૨૫॥

નૈવંવીર્યો જલચરો દૃષ્ટોઽસ્માભિઃ શ્રુતોઽપિ ચ[3] ।
યો ભવાન્ યોજનશતમહ્નાઽભિવ્યાનશે સરઃ ॥ ૨૬॥

નૂનં ત્વં ભગવાન્ સાક્ષાદ્ધરિર્નારાયણોઽવ્યયઃ ।
અનુગ્રહાય ભૂતાનાં ધત્સે રૂપં જલૌકસામ્ ॥ ૨૭॥

આશ્રમમાં લવાયા પછી એક જ રાત્રિમાં તે મત્સ્ય તે કમંડળમાં એટલું મોટું થઈ ગયું કે તેમાં તેને રહેવાની જગ્યા જ રહી નહીં. ત્યારે તેણે રાજાને કહ્યું – (૧૭) ‘‘હવે તો આ કમંડળમાં હું કષ્ટપૂર્વક પણ રહી શકું એમ નથી, તો મારે માટે કોઈ વિશાળ જગ્યા નિયત કરી દો, કે જ્યાં હું સુખપૂર્વક રહી શકું.’’ (૧૮) રાજા સત્યવ્રતે મત્સ્યને કમંડળમાંથી બહાર કાઢીને પાણીના એક ખૂબ જ મોટા માટલામાં મૂકી દીધું. પરંતુ ત્યાં મૂક્યા પછી તે મત્સ્ય બે જ ઘડીમાં ત્રણ હાથ જેટલું મોટું થઈ ગયું. (૧૯) ફરી પાછું તેણે રાજા સત્યવ્રતને કહ્યું – ‘‘હવે આ માટલું પણ મારે માટે પૂરતી મોકળાશવાળું નથી. આમાં હું સુખપૂર્વક રહી શકું એમ નથી. હું તમારા શરણે છું, તેથી મારે રહેવા યોગ્ય કોઈ વિશાળ સ્થાન મને આપો.’’ (૨૦) હે રાજન્! સત્યવ્રતે તે મત્સ્યને ત્યાંથી ઉપાડીને એક સરોવરમાં મૂકી દીધું. પરંતુ થોડી જ વારમાં તે એટલું મોટું થઈ ગયું કે તેણે એક મહામત્સ્યનો આકાર ધારણ કરીને તે સરોવરના (સઘળા) જળને ઘેરી લીધું; (૨૧) અને તેણે કહ્યું – ‘‘હે રાજન્! હું જળચર પ્રાણી છું. આ સરોવરનું જળ પણ મારે માટે સુખપૂર્વક રહેવાને પર્યાપ્ત નથી. તો, તમે મારું રક્ષણ કરો અને મને કોઈ અગાધ સરોવરમાં મૂકી દો.’’ (૨૨) મત્સ્ય ભગવાનના આ પ્રમાણે કહેવાથી સત્યવ્રત તેમને એક પછી એક એમ કેટલાંય અપાર જળભર્યાં સરોવરોમાં લઈ ગયા; પરંતુ સરોવર જેટલું મોટું હોય તેટલા જ મોટા તેઓ બની જતા હતા. અંતે તેમણે તે લીલામત્સ્યને સમુદ્રમાં છોડી દીધો. (૨૩) સમુદ્રમાં છોડતી વખતે મત્સ્ય ભગવાને સત્યવ્રતને કહ્યું – ‘‘હે વીર! સમદ્રમાં મોટા-મોટા બળવાન મગર વગેરે રહે છે, તેઓ મને ભરખી જશે; તેથી તમે મને સમુદ્રના જળમાં ન છોડો.’’ (૨૪)

મત્સ્ય ભગવાનની આ મધુર વાણી સાંભળીને રાજા સત્યવ્રત મોહમુગ્ધ થઈ ગયા અને તેમણે કહ્યું – ‘‘મત્સ્યનું રૂપ ધારણ કરીને મને મોહિત કરનારા તમે કોણ છો? (૨૫) તમે એક જ દિવસમાં ચારસો કોસના વિસ્તારવાળું સરોવર ઘેરી લીધું. આજ સુધી આવી શક્તિ ધરાવતો જળચર જીવ નથી તો મેં ક્યારેય જોયો કે નથી તો તેના વિષે કશું સાંભળ્યું. (૨૬) અવશ્ય આપ સાક્ષાત્ સર્વશક્તિમાન, સર્વાન્તર્યામી અવિનાશી શ્રીહરિ છો. જીવો પર અનુગ્રહ (કૃપાકરુણા) કરવા માટે જ આપે જળચરનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. (૨૭)

૧. પ્રા. પા. – વિધેહિ । ૨. પ્રા. પા. – હ્રવિનાશિનિ । ૩. પ્રા. પા. – વા ।

નમસ્તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સ્થિત્યુત્પત્ત્યપ્યયેશ્વર ।
ભક્તાનાં નઃ[1] પ્રપન્નાનાં મુખ્યો હ્યાત્મગતિર્વિભો ॥ ૨૮॥

સર્વે લીલાવતારાસ્તે ભૂતાનાં ભૂતિહેતવઃ ।
જ્ઞાતુમિચ્છામ્યદો રૂપં યદર્થં ભવતા ધૃતમ્ ॥ ૨૯॥

ન તેઽરવિન્દાક્ષ પદોપસર્પણં
મૃષા ભવેત્સર્વસુહૃત્પ્રિયાત્મનઃ ।
યથેતરેષાં પૃથગાત્મનાં સતા-
મદીદૃશો યદ્વપુરદ્ભુતં હિ નઃ ॥ ૩૦॥

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ બ્રુવાણં નૃપતિં જગત્પતિઃ
સત્યવ્રતં મત્સ્યવપુર્યુગક્ષયે ।
વિહર્તુકામઃ પ્રલયાર્ણવેઽબ્રવી-
ચ્ચિકીર્ષુરેકાન્તજનપ્રિયઃ પ્રિયમ્[2] ॥ ૩૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ

સપ્તમેઽદ્યતનાદૂર્ધ્વમહન્યેતદરિન્દમ ।
નિમઙ્ક્ષ્યત્યપ્યયામ્ભોધૌ ત્રૈલોક્યં ભૂર્ભુવાદિકમ્ ॥ ૩૨॥

ત્રિલોક્યાં લીયમાનાયાં સંવર્તામ્ભસિ વૈ તદા ।
ઉપસ્થાસ્યતિ નૌઃ કાચિદ્વિશાલા ત્વાં મયેરિતા ॥ ૩૩॥

ત્વં તાવદોષધીઃ સર્વા બીજાન્યુચ્ચાવચાનિ ચ ।
સપ્તર્ષિભિઃ પરિવૃતઃ સર્વસત્ત્વોપબૃંહિતઃ ॥ ૩૪॥

આરુહ્ય બૃહતીં નાવં વિચરિષ્યસ્યવિક્લવઃ ।
એકાર્ણવે નિરાલોકે ઋષીણામેવ વર્ચસા ॥ ૩૫॥

દોધૂયમાનાં તાં નાવં સમીરેણ બલીયસા ।
ઉપસ્થિતસ્ય મે શૃઙ્ગે નિબધ્નીહિ મહાહિના ॥ ૩૬॥

હે પુરુષોત્તમ! આપ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના સ્વામી છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે પ્રભુ! અમ શરણાગત ભક્તો માટે આપ જ આત્મા અને આશ્રય છો. (૨૮) જોકે આપના બધા જ લીલા-અવતારો પ્રાણીઓના અભ્યુદય માટે જ થાય છે, તોપણ હું એ જાણવા ઇચ્છું છું કે આપે આ રૂપ શા ઉદ્દેશ્યથી લીધું છે. (૨૯) હે કમલનયન પ્રભુ! શરીર વગેરે અનાત્મ પદાર્થોમાં પોતાપણાનું અભિમાન કરનારા સંસારી મનુષ્યોનો આશ્રય વ્યર્થ થાય છે. મનુષ્યોએ લીધેલું આપનાં ચરણોનું શરણ વ્યર્થ થઈ શકતું નથી; કારણ કે આપ સૌના નિર્હેતુક પ્રેમી, પરમ પ્રિયતમ અને આત્મા છો. આપે અત્યારે જે રૂપ ધારણ કરીને અમને દર્શન આપ્યું છે એ ઘણું જ અદ્‌ભુત છે." (૩૦)

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત!) ભગવાન પોતાના અનન્યપ્રેમી ભક્તોને અત્યંત પ્રેમ કરે છે. જ્યારે જગતના સ્વામી મત્સ્ય ભગવાને પોતાના પ્રિય ભક્ત રાજર્ષિ સત્યવ્રતની આ પ્રાર્થના સાંભળી ત્યારે તેમનું પ્રિય અને હિત કરવા માટે તથા સાથોસાથ કલ્પના અંતના પ્રલયકાલીન સમુદ્રમાં વિહાર કરવા માટે તેમને કહ્યું. (૩૧)

શ્રીભગવાને કહ્યું – હે પરંતપ (સત્યવ્રત)! આજથી સાતમા દિવસે ભૂર્લોક વગેરે ત્રણે લોક પ્રલયના સમુદ્રમાં ડૂબી જશે. (૩૨) તે સમયે ત્રણે લોક જ્યારે પ્રલયકાલીન જળરાશિમાં ડૂબવા લાગશે ત્યારે મારી પ્રેરણાથી તમારી પાસે એક ઘણી વિશાળ નૌકા આવશે. (૩૩) તે સમયે તમે સમસ્ત પ્રાણીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરોને લઈને સપ્તર્ષિઓ સહિત તે નાવ પર ચડી જજો અને સઘળાં ધાન્ય તથા નાનાંમોટાં અન્ય પ્રકારનાં બીજ તમારી સાથે રાખી લેજો. (૩૪) તે સમયે બધી બાજુએ એકમાત્ર મહાસમુદ્ર લહેરાતો હશે, પ્રકાશ નહીં હોય. માત્ર ઋષિઓની દિવ્ય જ્યોતિના સહારે જ, કોઈ પ્રકારની વ્યાકુળતા વિના તમે તે વિશાળ નૌકા પર ચડીને ચારે તરફ વિચરણ કરજો. (૩૫) જ્યારે પ્રચંડ વાવાઝોડું ફૂંકાવાને કારણે નૌકા ડગમગવા લાગશે ત્યારે હું આ જ રૂપમાં ત્યાં આવી જઈશ અને તમે બધા વાસુકિ નાગ વડે તે નૌકાને મારા શૃંગ સાથે બાંધી દેજો. (૩૬)

૧. પ્રા. પા. – ત્વં । ૨. પ્રા. પા. – પ્રભુઃ ।

અહં ત્વામૃષિભિઃ સાકં સહનાવમુદન્વતિ ।
વિકર્ષન્ વિચરિષ્યામિ યાવદ્બ્રાહ્મી નિશા પ્રભો ॥ ૩૭॥

મદીયં મહિમાનં ચ પરં બ્રહ્મેતિ શબ્દિતમ્ ।
વેત્સ્યસ્યનુગૃહીતં મે સમ્પ્રશ્નૈર્વિવૃતં હૃદિ ॥ ૩૮॥

ઈત્થમાદિશ્ય રાજાનં હરિરન્તરધીયત ।
સોઽન્વવૈક્ષત તં કાલં યં હૃષીકેશ આદિશત્ ॥ ૩૯॥

આસ્તીર્ય દર્ભાન્પ્રાક્કૂલાન્રાજર્ષિઃપ્રાગુદઙ્મુખઃ ।
નિષસાદ હરેઃ પાદૌ ચિન્તયન્ મત્સ્યરૂપિણઃ ॥ ૪૦॥

તતઃ સમુદ્ર ઉદ્વેલઃ સર્વતઃ પ્લાવયન્ મહીમ્ ।
વર્ધમાનો મહામેઘૈર્વર્ષદ્ભિઃ સમદૃશ્યત ॥ ૪૧॥

ધ્યાયન્ ભગવદાદેશં દદૃશે નાવમાગતામ્ ।
તામારુરોહ વિપ્રેન્દ્રૈરાદાયૌષધિવીરુધઃ ॥ ૪૨॥

તમૂચુર્મુનયઃ પ્રીતા રાજન્ ધ્યાયસ્વ કેશવમ્ ।
સ વૈ નઃ સઙ્કટાદસ્માદવિતા શં વિધાસ્યતિ ॥ ૪૩॥

સોઽનુધ્યાતસ્તતો રાજ્ઞા પ્રાદુરાસીન્મહાર્ણવે ।
એકશૃઙ્ગધરો મત્સ્યો હૈમો નિયુતયોજનઃ ॥ ૪૪॥

નિબધ્ય નાવં તચ્છૃઙ્ગે યથોક્તો હરિણા પુરા ।
વરત્રેણાહિના તુષ્ટસ્તુષ્ટાવ મધુસૂદનમ્ ॥ ૪૫॥

રાજોવાચ

અનાદ્યવિદ્યોપહતાત્મસંવિદ-
સ્તન્મૂલસંસારપરિશ્રમાતુરાઃ ।
યદૃચ્છયેહોપસૃતા યમાપ્નુયુ-
ર્વિમુક્તિદો નઃ પરમો ગુરુર્ભવાન્ ॥ ૪૬॥

હે સત્યવ્રત! એ પછી જ્યાં સુધી બ્રહ્માજીની રાત્રિ રહેશે ત્યાં સુધી હું ઋષિઓ સહિત તમને તે નૌકામાં બેસાડીને, તેને ખેંચતો રહીને સમુદ્રમાં વિચરણ કરતો રહીશ. (૩૭) તે સમયે જ્યારે તમે પૂછશો ત્યારે હું તમને ઉપદેશ આપીશ. મારા અનુગ્રહથી મારો વાસ્તવિક મહિમા, કે જેનું નામ 'પરબ્રહ્મ' છે તે તમારા હૃદયમાં પ્રગટ થશે અને તમે તેને બરાબર જાણી લેશો. (૩૮)

રાજા સત્યવ્રતને આ પ્રમાણે આદેશ આપીને ભગવાન અન્તર્ધાન થઈ ગયા. તેથી રાજા સત્યવ્રત હવે તે જ સમયની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા, કે જેના માટે ભગવાને આદેશ કર્યો હતો. (૩૯) કુશોનો અગ્રભાગ પૂર્વાભિમુખ રાખીને રાજર્ષિ સત્યવ્રત તેના પર પૂર્વોત્તર મુખે બેસી ગયા અને મત્સ્યરૂપ ભગવાનનાં ચરણોનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. (૪) એટલામાં જ ભગવાને બતાવેલો તે સમય (પ્રલયકાળ) આવી પહોંચ્યો. રાજાએ જોયું કે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને વધી રહ્યો છે. પ્રલયકાળના ભયંકર મેઘ વરસવા લાગ્યા. જોતજોતામાં જ સમગ્ર પૃથ્વી ડૂબવા લાગી. (૪૧) ત્યારે રાજાએ ભગવાનના આદેશનું સ્મરણ કર્યું, તો તેમણે જોયું કે નૌકા પણ આવી ગઈ છે. તેથી તેઓ ધાન્ય અને અન્ય પ્રકારનાં બીજ લઈને સપ્તર્ષિઓ સાથે તેના પર આરૂઢ થઈ ગયા. (૪૨) સપ્તર્ષિઓએ ખૂબ પ્રેમથી રાજા સત્યવ્રતને કહ્યું – "હે રાજન્! તમે ભગવાનનું ધ્યાન ધરો. તેઓ જ આપણને આ સંકટમાંથી ઉગારશે અને આપણું કલ્યાણ કરશે." (૪૩) તેમની આજ્ઞાથી રાજાએ ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું. તે સમયે તે મહાસમુદ્રમાં મત્સ્યના રૂપમાં ભગવાન પ્રગટ થયા. મત્સ્ય ભગવાનનું શરીર સુવર્ણ જેવું દેદીપ્યમાન હતું અને તેનો વિસ્તાર ચાર લાખ કોસ જેટલો હતો. તેમના શરીરમાં એક ઘણું મોટું શૃંગ પણ હતું. (૪૪) ભગવાને પહેલાં જેવો આદેશ આપ્યો હતો તે પ્રમાણે નૌકાને વાસુકિ નાગ વડે ભગવાનના શૃંગમાં બાંધી દેવામાં આવી. પછી રાજા સત્યવ્રતે પ્રસન્ન થઈને ભગવાનની સ્તુતિ કરી. (૪૫)

રાજા સત્યવ્રતે (સ્તુતિ કરતાં) કહ્યું – હે પ્રભુ! સંસારના જીવોનું આત્મ-જ્ઞાન અનાદિ અવિદ્યાને કારણે ઢંકાઈ ગયું છે; આ જ કારણે તેઓ સંસારના અનેકાનેક ક્લેશોના ભારથી દુઃખી થઈ રહ્યા છે. તેઓ જ્યારે અનાયાસ જ આપની કૃપાથી આપના શરણમાં આવી પહોંચે છે ત્યારે તેઓ આપને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેથી અમને બંધનમાંથી છોડાવીને વાસ્તવિક મુક્તિ અપાવનારા ગુરુ આપ જ છો. (૪૬)

જનોઽબુધોઽયં નિજકર્મબન્ધનઃ
સુખેચ્છયા કર્મ સમીહતેઽસુખમ્ ।
યત્સેવયા તાં વિધુનોત્યસન્મતિં
ગ્રન્થિં સ ભિન્દ્યાદ્ધૃદયં સ નો ગુરુઃ ॥ ૪૭॥

યત્સેવયાઽગ્નેરિવ રુદ્રરોદનં
પુમાન્ વિજહ્યાન્મલમાત્મનસ્તમઃ ।
ભજેત વર્ણં નિજમેષ સોઽવ્યયો
ભૂયાત્સ ઈશઃ પરમો ગુરોર્ગુરુઃ ॥ ૪૮॥

ન યત્પ્રસાદાયુતભાગલેશ-
મન્યે ચ દેવા ગુરવો જનાઃ સ્વયમ્ ।
કર્તું સમેતાઃ પ્રભવન્તિ પુંસ-
સ્તમીશ્વરં ત્વાં શરણં પ્રપદ્યે ॥ ૪૯॥

અચક્ષુરન્ધસ્ય યથાગ્રણીઃ કૃત-
સ્તથા જનસ્યાવિદુષોઽબુધો ગુરુઃ ।
ત્વમર્કદૃક્ સર્વદૃશાં સમીક્ષણો
વૃતો ગુરુર્નઃ સ્વગતિં બુભુત્સતામ્ ॥ ૫૦॥

જનો જનસ્યાદિશતેઽસતીં મતિં[1]
યયા પ્રપદ્યેત દુરત્યયં તમઃ ।
ત્વં ત્વવ્યયં જ્ઞાનમમોઘમઞ્જસા
પ્રપદ્યતે યેન જનો નિજં પદમ્ ॥ ૫૧॥

ત્વં સર્વલોકસ્ય સુહૃત્પ્રિયેશ્વરો
હ્યાત્મા ગુરુર્જ્ઞાનમભીષ્ટસિદ્ધિઃ[2] ।
તથાપિ લોકો ન ભવન્તમન્ધધી-
ર્જાનાતિ સન્તં હૃદિ બદ્ધકામઃ ॥ ૫૨॥

તં ત્વામહં દેવવરં[3] વરેણ્યં
પ્રપદ્ય ઈશં પ્રતિબોધનાય ।
છિન્ધ્યર્થદીપૈર્ભગવન્ વચોભિ-
ર્ગ્રન્થીન્ હૃદય્યાન્ વિવૃણુ સ્વમોકઃ ॥ ૫૩॥

આ જીવ અજ્ઞાની છે અને પોતાનાં જ કર્મોથી બંધાયેલો છે. તે સુખની ઇચ્છાને લીધે દુઃખદાયી કર્મોનું આચરણ કરે છે. તેનું આ અજ્ઞાન જેમની સેવા કરવા થકી નષ્ટ થઈ જાય છે તે જ મારા પરમ ગુરુ આપ મારા હૃદયની ગ્રંથિને છેદી નાખો. (૪૭) જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સોના-ચાંદીની અશુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે અને તેનું સાચું સ્વરૂપ ઝળકી ઊઠે છે તેવી જ રીતે આપની સેવા કરવા થકી જીવ પોતાના અંતઃકરણના અજ્ઞાનરૂપી મળનો ત્યાગ કરી દે છે અને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આપ સર્વશક્તિમાન અવિનાશી પ્રભુ જ અમારા ગુરુઓના પણ પરમ ગુરુ છો. તો, આપ જ અમારા પણ ગુરુ બનો. (૪૮) જેટલા પણ દેવો, ગુરુઓ અને અન્ય સર્વ સંસારી જીવો છે તેઓ બધા જો સ્વતંત્રપણે એકસાથે મળીને કૃપા કરે તોપણ તે કૃપા આપની કૃપાના દશ-હજારમા અંશના અંશની પણ બરાબરી કરી શકે નહીં. હે પ્રભુ! આપ જ સર્વશક્તિમાન છો. હું આપનું શરણ લઉં છું. (૪૯) જેમ કોઈ આંધળો આંધળાને જ પોતાનો પથ-પ્રદર્શક બનાવે તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જીવો અજ્ઞાનીને જ પોતાનો ગુરુ બનાવે છે. આપ સૂર્ય સમાન સ્વયં-પ્રકાશમાન અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક છો. આત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુ અમે આપની જ અમારા ગુરુ તરીકે વરણી કરીએ છીએ. (૫૦) અજ્ઞાની મનુષ્ય અજ્ઞાનીઓને જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે તે તો અજ્ઞાન જ છે, તેના વડે તો સંસારરૂપી ઘોર અંધકારની જ વધુ ને વધુ પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ આપ તો તેવા અવિનાશી અને અમોઘ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો છો કે જેનાથી મનુષ્ય અનાયાસ જ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૫૧) આપ તમામ લોકોના સુહૃદ, પ્રિયતમ, ઈશ્વર અને આત્મા છો. ગુરુ, એમના દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન અને અભીષ્ટ સિદ્ધિ – એ પણ આપનું જ સ્વરૂપ છે; આમ હોવા છતાં પણ કામનાઓના બંધનમાં ફસાઈને લોકો આંધળા થઈ રહ્યા છે. તેમને એ વાતની ખબર જ નથી કે આપ તેમના હૃદયમાં જ વિરાજમાન છો. (૫૨) આપ દેવોના આરાધ્યદેવ, પરમ પૂજ્ય પરમેશ્વર છો. હું આપની પાસેથી જ્ઞાન પામવા માટે આપના શરણે આવ્યો છું. હે ભગવન્! આપ પરમાર્થને પ્રકાશિત કરનારી પોતાની વાણી વડે મારા હૃદયની ગ્રંથિને છેદી નાખો અને પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરો. (૫૩)

૧. પ્રા. પા. – ગતિં । ૨. પ્રા. પા. – ૦સિદ્ધિદઃ । ૩. પ્રા. પા. – દેવદેવં ।

શ્રીશુક ઉવાચ

ઈત્યુક્તવન્તં નૃપતિં ભગવાનાદિપૂરુષઃ ।
મત્સ્યરૂપી મહામ્ભોધૌ વિહરંસ્તત્ત્વમબ્રવીત્ ॥ ૫૪॥

પુરાણસંહિતાં દિવ્યાં સાઙ્ખ્યયોગક્રિયાવતીમ્[1] ।
સત્યવ્રતસ્ય રાજર્ષેરાત્મગુહ્યમશેષતઃ ॥ ૫૫॥

અશ્રૌષીદૃષિભિઃ સાકમાત્મતત્ત્વમસંશયમ્ ।
નાવ્યાસીનો ભગવતા પ્રોક્તં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥ ૫૬॥

અતીતપ્રલયાપાય ઉત્થિતાય સ વેધસે ।
હત્વાઽસુરં હયગ્રીવં વેદાન્ પ્રત્યાહરદ્ધરિઃ ॥ ૫૭॥

સ તુ સત્યવ્રતો રાજા જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુતઃ[2] ।
વિષ્ણોઃ પ્રસાદાત્કલ્પેઽસ્મિન્નાસીદ્વૈવસ્વતો મનુઃ ॥ ૫૮॥

સત્યવ્રતસ્ય રાજર્ષેર્માયામત્સ્યસ્ય શાર્ઙ્ગિણઃ ।
સંવાદં મહદાખ્યાનં શ્રુત્વા મુચ્યેત કિલ્બિષાત્ ॥ ૫૯॥

અવતારો હરેર્યોઽયં કીર્તયેદન્વહં નરઃ ।
સઙ્કલ્પાસ્તસ્ય સિધ્યન્તિ સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૬૦॥

પ્રલયપયસિ ધાતુઃ સુપ્તશક્તેર્મુખેભ્યઃ
શ્રુતિગણમપનીતં પ્રત્યુપાદત્ત હત્વા ।
દિતિજમકથયદ્ યો બ્રહ્મ સત્યવ્રતાનાં
તમહમખિલહેતું જિહ્મમીનં નતોઽસ્મિ ॥ ૬૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે – (હે પરીક્ષિત)! રાજા સત્યવ્રતે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી, તેથી મત્સ્યરૂપધારી ભગવાન્ શ્રીપુરુષોત્તમે પ્રલયના સમુદ્રમાં વિહાર કરતાં કરતાં તેમને આત્મ-જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. (૫૪) ભગવાને પોતાના સ્વરૂપના સંપૂર્ણ રહસ્યને વર્ણવતાં રાજર્ષિ સત્યવ્રતને જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ-યોગથી પરિપૂર્ણ દિવ્ય પુરાણનો ઉપદેશ આપ્યો, જેને 'મત્સ્યપુરાણ' કહે છે. (૫૫) સત્યવ્રતે ઋષિઓની સાથે નૌકામાં બેઠેલા રહીને જ, સંદેહરહિત થઈને ભગવાને ઉપદેશ કરેલા સનાતન બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કર્યું. (૫૬) એ પછી જ્યારે પાછલા પ્રલયનો અંત થઈ ગયો અને બ્રહ્માજી નિદ્રામાંથી જાગ્યા ત્યારે ભગવાને હયગ્રીવ અસુરને હણીને તેની પાસેથી વેદ પાછા મેળવીને બ્રહ્માજીને સોંપી દીધા. (૫૭) ભગવાનના કૃપાપ્રસાદથી રાજા સત્યવ્રત જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી સંપૃક્ત થયા અને આ કલ્પમાં વૈવસ્વત મનુ થયા. (૫૮) પોતાની યોગમાયાથી મત્સ્યરૂપ ધારણ કરનારા ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ અને રાજર્ષિ સત્યવ્રતના આ સંવાદ અને શ્રેષ્ઠ આખ્યાનનું શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય બધા પ્રકારનાં પાપોના બંધનમાંથી છૂટી જાય છે. (૫૯) જે મનુષ્ય ભગવાનના આ અવતાર-ચરિત્રનું દરરોજ કીર્તન કરે છે તેના તમામ સંકલ્પ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૦) પ્રલયકાલીન સમુદ્રમાં જ્યારે બ્રહ્માજી નિદ્રાધીન હતા, તેમની સર્જનશક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી તે સમયે તેમના મુખેથી નીકળેલી શ્રુતિઓને ચોરીને દૈત્ય હયગ્રીવ પાતાળમાં લઈ ગયો હતો. ભગવાને તે હયગ્રીવને હણીને તે શ્રુતિઓ બ્રહ્માજીને પાછી મેળવી આપી, તેમ જ રાજા સત્યવ્રત તથા સપ્તર્ષિઓને બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો. સમસ્ત જગતના પરમ કારણ એવા તે લીલા-મત્સ્ય ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. (૬૧)

═★═

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે વૈયાસિક્યામષ્ટાદશસાહસ્ર્યાં પારમહંસ્યાં સંહિતાયામષ્ટમસ્કન્ધે મત્સ્યાવતારચરિતાનુવર્ણનં નામ ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪॥

આઠમા સ્કંધ-અંતર્ગત મત્સ્યાવતારચરિત-અનુવર્ણન નામનો ચોવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત.

═★═

ઇત્યષ્ટમઃ સ્કન્ધઃ સમાપ્તઃ ।

આઠમો સ્કંધ સમાપ્ત.

॥ હરિઃ ૐ તત્સત્ ॥

═★═

૧. પ્રા. પા. – ૦સમન્વિતામ્ । ૨. પ્રા. પા. – ૦સમ્મતઃ ।

॥ શ્રીહરિઃ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતની આરતી

આરતિ અતિપાવન પુરાનકી ।
ધર્મ-ભક્તિ-વિજ્ઞાન-ખાનકી ॥

મહાપુરાન ભાગવત નિરમલ ।
શુક-મુખ-વિગલિત નિગમ-કલ્પ-ફલ ।
પરમાનન્દ-સુધા-રસમય કલ ।
લીલા-રતિ-રસ રસનિધાનકી ॥ આ૦

કલિ-મલ-મથનિ ત્રિતાપ-નિવારિનિ ।
જન્મ-મૃત્યુમય ભવ-ભય-હારિનિ ।
સેવત સતત સકલ સુખ-કારિનિ ।
સુમહૌષધિ હરિ-ચરિત-ગાનકી ॥ આ૦

વિષય-વિલાસ-વિમોહ-વિનાશિનિ ।
વિમલ વિરાગ વિવેક વિકાશિનિ ।
ભગવત્તત્ત્વ-રહસ્ય પ્રકાશિનિ ।
પરમ જ્યોતિ પરમાત્મ-જ્ઞાનકી ॥ આ૦

પરમહંસ-મુનિ-મન ઉલ્લાસિનિ ।
રસિક-હૃદય રસ-રાસ વિલાસિનિ ।
ભુક્તિ, મુક્તિ, રતિ, પ્રેમ સુદાસિનિ ।
કથા અકિઞ્ચનપ્રિય સુજાનકી ॥ આ૦